

155. évfolyam (2021) | 4. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
155. évfolyam (2021) 4. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Csanád</i> : A „kettős honfoglalás” tételeiről	693
<i>Somogyi Szilvia</i> : Az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati tevékenységéről és zsinati könyvéről	725
<i>Kenyeres István</i> : A fiskális-katonai állam kezdetei Európában a 16. század első felében	761
<i>Szabados János</i> : A Rákócziak Erdélye egy budai renegát tolmács és kém, Hans Caspar tevékenységének tükrében (1630–1660)	783
<i>Erdődy Gábor</i> : A modern polgári nemzetté válás eltérő útjai. A magyar és a belga fejlődés hasonlóságai és különbségei 1825–1848/49	811
<i>Csatári Bence</i> : A rendszerváltás és az ahhoz vezető út az Országos Rendező Iroda történetében.....	843

IN MEMORIAM

Gergely András (1946–2021) (<i>Csorba László</i>)	883
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Kádár Zsófia</i> : Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok (<i>Ugry Bálint</i>).....	887
<i>Tomáš Homola</i> : Na vzostupe moci. Zahraničná politika Mateja Korvína v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458–1471 (<i>Szokola László</i>)	889
<i>Nagy János</i> : Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen (<i>Kökényesi Zsolt</i>).....	891
<i>Donáth Péter</i> : Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószelemben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején (<i>Vörös Boldizsár</i>)	894
<i>Révész Tamás</i> : Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben (<i>Hatos Pál</i>)	897

Fazekas Csaba (szerk.): Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927 (Cikkek, interjúk, beszédek) (<i>Csibi Norbert</i>).....	900
Somorjai Ádám (s. a. r., előszó és jegyz.): Hets János Aurelián OSB naplója, 1939–1945 (<i>Horváth Gergely Krisztián</i>).....	904
<i>Berekméri Árpád Róbert – Nemes Gyula: „Becsülettel viselje!”</i> Maros-Torda vármegye vitézeinek albuma (1940–1944) (<i>Sárándi Tamás</i>).....	907
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI.....	911

Bálint Csanád

A „KETTŐS HONFOGLALÁS” TÉTELEIRŐL*

Érdektelennek tűnhet egy olyan, félévszázaddal korábban született elméletet bírálni, amelyet a tudományos világ mindig figyelmen kívül hagyott.¹ A nem-szakértők szemében egy iskolateremtő tudós esetében méltatlan is lehet egy alapvetően kritikából álló munka. Mégis szükségét látom, mert a „kettős honfoglalás” elméletének hatása immár „alig kezelhető [lett] a magyar társadalom történeti tudatára”.² Az elmúlt évtizedekben megszapordtak az elmélettel kapcsolatos dilettáns megnyilatkozások, gyarapodott a teóriára tényként tekintők tábora, és a tézis bekerült az általános iskolai tankönyvbe is. Ezért látom szükségesnek bemutatni, hogy az elmélet egyetlen eleme sem állja meg a helyét, miként már a létrejövete idején sem állta meg. Perdöntő: László Gyula a második világháború után született szakirodalmat minimálisan követte.³ (Az azóta megjelent munkákra nem őt kritizálva hivatkozom, hanem csupán azt kívánom jelezni: az újabb kutatások sem erősítik meg az elméletét.) Nem lehet László Gyula „szabad képzetkapcsolásaira”,⁴ sziporkázó elméletének minden

* Köszönetet mondok Bakró-Nagy Mariannának, Bollók Ádámnak, Csáky Veronikának, Samu Leventének és Szathmáry Lászlónak a kéziratomhoz fűzött megjegyzéseikért.

¹ Az utóbbi érzékeltetése: *Bollók Ádám*: Avarok és magyarok. László Gyula és a „kettős honfoglalás” elmélete. *Rubicon* 2011. 11. sz. 28–29. Sommás megfogalmazás: „Sem a legújabb régészeti kutatások, sem az írott történeti források, sem a nyelvészet nem tudta alátámasztani László Gyula elméletét”, lásd *Róna-Tas András*: Kis magyar őstörténet. A magyarok korai története az államalapításig. Bp. 2007. 115.

² *Szenthe Gergely*: Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje). (A Magyarágkutató Intézet Kiadványai 3.) Bp. 2020. 34.

³ *Fodor István*: Az idő mérlegén. László Gyula életműve 1910–1998. *Rubicon* 2011. 11. sz. 22., 25.; *Szenthe G.*: Növényi ornamentika i. m. 35.

⁴ Jó példa: „Nikephoros patriarcha szerint Kuvrat ötödik fia »a ravennai Pentapolisba költözött«. *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”. Bp. 1978. 175. (E városok Itália adriai partvidékén: Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia, Ancona.) Szerinte a Nyugat-Balkán a 7–8. században a Ravennai Exarchátus (584–751) alá tartozott – ez a források alapján nem állítható. Továbbmenve: „Ravenna tehát [...] Nyugat-Balkánt is jelentette” – a téves földrajzi terminuson túlmenően itt fordítva érvel: előbb a Nyugat-Balkán bizánci jellegét hangsúlyozta. „Közép-Itáliában [...] megjelennek azok a ’bizáncias’-nak nevezett övek, amelyek hazánkban is bőséggel találhatóak [...] felvettem annak lehetőségét, hogy egy rész[ük] [...] VIII. századi is lehet [...] egy másik [...] megoldás [...], hogy a forrás a nyugat-balkáni ravennai területekre gondol [...] Nyugat-Balkánon egészen Dalmáciáig és Albániáig ugyancsak megvannak a ’griffes-indás’ veretek [...] az egyetlen színarany ’griffes-indás’ lelet, a vrapai kincs, Albániából került elő.” Valójában az általa bizánciasnak nevezett övek éppenséggel ritkák a Nyugat-Balkánon, míg nagy számban fordulnak elő a Kelet-Balkánon. A vrapai kincs överetei nem egyetlen garnitúra darabjai, hanem egy bizánci kultúrájú ötvös féltermékei, lásd *Éva Garam*: The Vrap treasure. In: From Attila to Charlemagne. Arts of the Early Medieval Period in the Metropolitan Museum of Art. Eds. Katherine Reynolds Brown – Dafydd Kidd – Charles T. Little. New York 2000. 170–179.; *Gergely Szenthe*: Contributions to the Connections of the Vrap-Velino Horizon and the Late Avar Material. In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Eds. Ludmila Doncheva-Petkova – Csilla Balogh – Attila Türk. Sofia–Piliscsaba 2014. 61–76.

megnyilatkozására kitérni,⁵ azt azonban le kell szögezni, hogy a tudományos módszerről és érvelésről egyéni elképzelése volt.⁶ Mindezért személye „az avar kor vonatkozásában gyakorlatilag kikerült a régészeti szakmai kommunikációból”.⁷ Az alábbiakban az elmélet fő tételeiről (1970) és szerzőjének az első, érdemleges kritikákra adott válaszáról (1978) lesz szó, mert a későbbiekben már csak a vitában felmerülő újabb fordulatokkal foglalkozott.⁸ A „kettős honfoglalás”⁹ fő tételei:

- a késő avar és honfoglalás kori lelőhelyek területi elterjedése kiegészíti egymást (azaz mintha a két nép egymás mellett élt volna);
- a késő avar kori lelőhelyek területi elterjedése egybeesik a Kniezsa István által rekonstruált 11–12. századi magyar szállásterülettel;
- bizánci források az onogurok 670–680 körüli beköltözéséről tudósítanak;
- a Káma-vidéken a késő avar koriakhoz hasonló indás díszítésű övveretek vannak;
- a 12. században készült Orosz őskronika Herakleiosz császár idejében (ur. 610–641) Kijev alatt elvonuló „fehér ugorokról” ír;
- a korai magyar nyelvemlékekben kétféle nyelvjárás van;
- a késő avar és a kora Árpád-kori koponyatípusok megegyeznek, a honfoglalás koriaktól eltérnek;
- egy 9. századi oklevél Alsó-Ausztriában egy „onogur” helynevet említ.

Az elmélet kifejlődését László Gyula 1978-ban így ismertette:¹⁰

- 1944: „a 'kései avarok' és a honfoglalók szállásterületei nagy tömbökben kiegészítik egymást”;
- 1955: „megállapítottam,¹¹ hogy 670–680 tájban nagy tömegű nép áramlott be a Kárpát-medencébe”;

⁵ Például: „a tíz magyar egyházmegye és az avar góccok eléggé egybeesnek”. *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 60.

⁶ Például: „Elmondom, hogy milyen feltevéshez, sőt meggyőződéshez jutottam el, azután néhány újabb adattal szolgálok feltevésem mellett.” *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 171.

⁷ *Szente G.*: Növényi ornamentika i. m. 34.

⁸ A kutatástörténetet lásd *Csiki István*: A „kettős honfoglalás” elmélete mai szemmel. (Egy nem tudományos dolgozat a 70 éves Bakay Kornél tiszteletére). In: Szent László nemese. Bakay Kornél 70 éves. Szerk. B. Perjés Judit – Varga Tibor. Bp. 2010. 73–82.; *Farkas Richárd Zoltán*: A „kettős honfoglalás” rövid historiográfiája. *Belvedere* 23. (2011) 15–33.

⁹ E terminus László Gyulától származik, lásd *Uő*: A „kettős honfoglalás”-ról. *Archaeologiai Értesítő* 97. (1970) 161–187. Mindenki ezt használja, valójában nyelvileg a „kétszeri” jelző lenne helyes: *Makkay János*: *Indul a magyar Attila földjére*. 2. kiadás. Bp. 2009. 70.

¹⁰ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 13–14. Csekély eltéréssel korábban lásd *Uő*: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. 246–275.

¹¹ *Gyula László*: Études archéologiques sur la société des Avars. (*Archaeologia Hungarica* 34.) Bp. 1955. – Mint látni fogjuk, e „megállapítás” a magyar kutatásban nem előzmények nélküli, s a „nagy tömegről” nincsen írásos vagy régészeti információ.

- 1963: „nemzetközi régészeti ülésen kifejtettem, hogy a 'kései avar' kultúra határai egybeesnek az Árpád-kori magyar nyelvhatárral”, s a késő avar kor antropológiailag az Árpád-korival egyezik meg;
- 1970: „tanulmányom [...] negyedik fejezetében kifejtem [...] a [...] feltevésemet”.

Az alább következők nem követhetik László Gyula élőbeszédszerű stílusát. Rámutatnak arra a kutatói eljárásra, amelyik kellő tájékozódás vagy kritika nélkül, olykor megalapozatlanul használt föl és kapcsolt össze olyan adatokat, amelyek sokszor a kutatás akkori állapotát sem tükrözték, miközben másokat figyelmen kívül hagyott. Cikkem egyedül a „kettős honfoglalás” elméletével foglalkozik (így az avar továbbéléssel például nem), figyelmen kívül hagyja a későbbiekben arra épített további fejtegetéseket, és nem várható tőle az avar kor és honfoglalás kor problémáinak taglalása sem.

László Gyula először 1963-ban, a Budapesten rendezett IV. Nemzetközi Szláv Régészeti Szemináriumon mutatta be elméletét – távolléte miatt sokszorosított kézirat formájában –,¹² majd 1965-ben Nyíregyházán, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat vándorgyűlésén¹³ „mint a kettős honfoglalás bizonyosságát”¹⁴ adta elő. Nemzetközi fórumon kétszer publikálta.¹⁵ Magyarországon széles közönség előtt a Kossuth Klubban 1969. május 7-én rendezett vitán ismertette. (A zsúfolásig tömött teremben a nyitott ajtóknál is szorongtak.) László Gyula vitaindítója után Váczy Péter, Czeglédy Károly és Bóna István – emlékezetem szerint e sorrendben – olvasta föl a véleményét. A részletes bírálatok – különböző fokon – elutasítóak voltak, ezt a jelen lévő kutatók világosan látták. Az érdeklődő közönséget a retorikailag mindig kiváló László Gyula válasza elbizonytalanította és sokukban olyasmi szűrődött le, hogy „a kettős honfoglalás elmélete teljesen

¹² Ez később megjelent: *Gyula László: Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avar finissante. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae 17. (1965) 73–75.*

¹³ 1965. június 25-én: „A IX. századi magyarság” címmel tartott előadást.

¹⁴ Egy cikkében így minősítette, lásd *László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Előadásvázlat. Valóság 13. (1970) 1. sz. 64.*

¹⁵ *László Gy.: Les problèmes i. m. ; Uő: Awaren. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde I–XXXV. Berlin 1973–2008. I. 528–534. – Az utóbbi a kora középkor kutatásának egyik legfontosabb lexikona, ahol az egyedi, általánosan még nem elfogadott nézeteket mellőzni szokás. László Gyula az „Avarok” címszóban nem a kutatás aktuális helyzetét foglalta össze, hanem az akkor érvényes relativkronológiától 20 évet visszalépve, a címszó régészeti felét egyedi megfogalmazásban, a „kettős honfoglalás” szellemében írta meg. E címszóra a nemzetközi kutatás nem hivatkozik, bírálatát lásd *István Bóna: Awaren. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Archaeologiai Értesítő 103. (1976) 322–325. Az avaroknak akkori lexikoncímszóban kiegyensúlyozott bemutatása: Ágnes Cs. Sós: Awaren. Archäologisches Fundmaterial, chronologische und ethnische Fragen. Lexikon des Mittelalters I–IX. München–Zürich 1980–1998. I. 1285–1287.**

újszerű, a különféle szakemberek kritizálják”. (Így találja a Wikipédia is.¹⁶) Sokan közülük ma is így gondolják, az elméletet teljesen elfogadják, tovább kombinálják és csak az igényesebbek említik röviden az elutasító véleményeket. Az is megeshet, hogy többen bírálni fogják ezt az összeállítást is. Őket arra kérem, hogy ellenőrizzék az itt bemutatott érveim megalapozottságát – ez minden tudományos vita kiindulópontja.

Banner János (balról) és László Gyula (jobbról) az ELTE Régészeti Tanszék tanszéki estjén. Eötvös Collégium, 1963 január (fotó: B. Révész László. BTK Régészeti Intézet Adattára)

Mínt hogy ma a tudományos közege kívül állók László Gyula munkásságára politikai térbe helyezve tekintenek,¹⁷ hangsúlyozandó: a Kossuth Klubban rendezett vitához felkért hozzászólók egyike sem volt – akár csak minimális mértékben is – a Kádár-rendszerhez közelállónak mondható, sőt. Világosan szólva és a mai

¹⁶ <https://bit.ly/3tQJGVf>, letöltés 2020. nov. 25.

¹⁷ Gyakran fölemlégetik, hogy László Gyula nem lett az MTA tagja, ami valóban sajnálatos. Ez a kor-szak (tudomány)politikájának megnyilvánulása volt, és nem egyedül őt sújtotta, az illetékes akadémiai osztályról nemzetközileg ismertebb tudósok sem lettek azok. Szintén nem lett akadémikus a régész Banner János (†1971) sem, akit egy Kárpát-medencei rézkori kultúráról írott, az európai kutatásban elismerést kiváltó monográfiája (Die Pécelér Kultur. [Archaeologia Hungarica 35.] Bp. 1955) alapján terjesztettek föl és az utolsó stációban vettek le a Kossuth-díjra jelöltek listájáról. Ugyanígy az ókortörténész Szilágyi János György (†2016), a görög és etruszk művészet világszerte elismert kutatója, és a később Kossuth- és Széchenyi-díjjal kitüntetett művészettörténész Pigler Andor (†1992) is, az utóbbinak Barockthemen című monográfiáját (Bp. 1956. 2. kiadás 1974.) számos európai könyvtár polcán láttam. Bár az ügy az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya illetékességébe tartozott, a „kettős honfoglalással” kapcsolatos megnyilatkozása miatt meg kell itt említeni Czeglédy Károlyt, aki az orientálistika nemzetközileg kiemelkedő tudású művelője volt (mégsem lett az MTA tagja).

politikai nyelvezetet használva: mindhárman nemzeti-konzervatív beállítottságúak voltak. (Czeglédy Károlyt és Bóna Istvánt bizalmasan ismertem, Váczy Péter akadémiai tagságát 1949-ben politikai okokból tanácskozó jogúra fokozták le [majd 1991-ben helyreállították].)¹⁸ Jelzésértékű, hogy az 1948 óta emigrációban élő Deér József a 670 körüli bevándorlás teóriáját, amelyet László Gyula az 1955-ös könyvében mutatott be, már „Katastrophentheorie”-nek minősítette.¹⁹ Külön figyelmet érdemel, hogy az egymással mindenben vitázó, politikailag is szemben álló Györffy György és Kristó Gyula egyaránt elutasította az elméletet.

Az alapvető közlemény Mátrai Lászlónak, az MTA II. Osztálya titkárának²⁰ felkérésére született és jelent meg 1970-ben az *Archaeologiai Értesítő*ben,²¹ rövidített és népszerű formában ugyanazon év elején a *Valóság*ban.²² Az 1978-ban kiadott könyvecskét követő publikációiba László Gyula lényegesen új elemeket nem épített bele, hanem csak a vitapartnereknek válaszolt.

A régészeti kritikák elmaradására Takács Miklós világosan rámutatott: „A László-tanítványok többsége nem vállalkozott arra, hogy a kettős honfoglalás elméletét részletes bírálattal illesse.”²³ Így történt, hogy az első régészeti kritikát a Moszkvában tanult Fodor István és a szegedi iskolában nevelkedett Madaras László írta.²⁴ Az egykori tanítványok közül Bakay Kornél elsőként kifogástalanul mutatott rá az elmélet régészeti hibáira (később megváltoztatta a véleményét),²⁵ magam pedig egy kézikönyvben az elméletet bemutatva jeleztem annak problémáit.²⁶ A teória régészeti oldalának gyengesége már régen is látszott, de „a részleges vagy teljes hallgatás az esetek többségében az elutasítást leplezte”²⁷ – írta

¹⁸ Ugyanígy jártak el – velük együtt másokkal is – a szintén akadémiai levelező tag Fettich Nándorral (†1971) is, aki nemcsak a magyar régészetnek, de a 20. század első felében a népvándorlaskornak is európai híró kutatója volt. Váczy Péter (†1994) szerencsére megérte a rehabilitálását.

¹⁹ *Joseph Deér: Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches*. In: *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben I–V*. Hrsg. Helmut Beumann. Schwann. Düsseldorf 1965–1968. I. 721–722.

²⁰ Az akadémiai osztályok elnökeit 1956–1970 között „titkárnak” nevezték.

²¹ *László Gy.: A „kettős honfoglalás”-ról i. m.*

²² *Uő: Kérdések i. m.* 48–64.

²³ *Takács Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. (Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből. Új sorozat 1.)* Kolozsvár 2006. 80.

²⁴ *Fodor István: Új könyv a honfoglaló magyarságról. Szabolcs-Szatmári Szemle 8. (1973) 4. sz.* 121.; *Madaras László: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. Acta Iuvenum 8. (1975) 45–46.*

²⁵ *Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. Studia Comitatus 6. (1978) 187. 278. jegyz.; Uő: Östörténetünk régészeti forrásai I–III. Bp. 2004. II. 213–220.*

²⁶ *Csanád Bálint: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien–Köln 1989. 233–235.*

²⁷ Az elmélet közzététele után megjelent könyvében László Gyula két tanítványa sem említette, lásd *Dienes István: Honfoglaló magyarok. Bp. 1972.*; illetve *Bálint Csanád: Délmagyarország a X. században. Kandidátusi értekezés. Kézirat. MTA Kézirtár. 1975. (Megjelent: Süd-Ungarn im X. Jahrhundert. [Studia Archaeologica 10.] Bp. 1991.)*

Takács Miklós,²⁸ majd így folytatta: „A magyar népvándorlás-kutatásban Bóna István elutasító hallgatása esett a latba a legnagyobb súllyal.” Bóna István kritikaként mindössze annyit írt a dunaújvárosi avar telep feldolgozásában, hogy a 7. századi avar települések és a 11. századi magyar tanyák között közel 400. év hiátus tátong.²⁹ Fodor István számára „szinte meseszerűnek tűnnek” László Gyula érvei,³⁰ míg a mai régész nemzedék „nemzeti-romantikus elméletnek” tekinti.³¹ Sokatmondó az is, hogy nemcsak a részletekbe menő régészeti kritikák maradtak el, de az 1970-ben kifejtett elméletet azóta senki sem fejlesztette tovább, nem gazdagította újabb érvekkel.

Terminológiai magyarázat nem-régészeknek: a László Gyula által használt ‘griffes-indás’ megnevezés a késő avar kori övgarnitúrák nagyszíjvégeiről ered, e periódus leletanyagának összességét jelenti. Ő különválasztva tárgyalta a ‘griffedeket’ és az ‘indásokat’, kétféle népnek tartva őket (ornamentikai elem mint etnie kumjelző?) – miközben a motívumok többször egyazon nagyszíjvég két oldalán együtt láthatók.³²

Kutatástörténeti előzmények³³

Azon gondolat, hogy a 7. században magyarok költöztek be a Kárpát-medencébe, már régen fölmerült, mondhatni „a magyar történelem makacs hagyománya”.³⁴ A korábban ezt vallók közül László Gyula mindig kiemelten hivatkozott Nagy Gézára, aki elsőként vetette föl 1895-ben: „E bolgárok között pedig lehetetlen, hogy magyarok is ne lettek volna.”³⁵ Érvélmódja jellegzetes: „lehetek az onogurok³⁶ magyarok, s véleményem szerint azok is voltak”.³⁷ (Ez egy bizánci forrásadaton alapul, a hagyományosan a Kubán-vidékre lokalizált és a Kuvrat kagán halála után fölbomló Magna Bulgaria egyik csoportjával kapcsolatos, lásd alább.) E Kuvrat-fi beköltözésének időpontját a magyar kutatásban Csallány Dezső

²⁸ Takács M.: Három nézőpont i. m. 80.

²⁹ Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp. 1973. 81.

³⁰ Fodor István: A „kettős honfoglalás” elméletének forrásvidéke. Korunk 25. (2014) 8. sz. 80.

³¹ Szenthe G.: Növényi ornamentika i. m. 35.

³² László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 27.: „[...] elég gyakran egy temetőben találjuk e kétfajta nép sírjait. Ez bizony komoly bizonyíték!”

³³ Összefoglalóan lásd Fodor I.: A „kettős honfoglalás” i. m.

³⁴ Bartha A.: A magyar honfoglalás i. m. 74–76.

³⁵ Nagy Géza: Magyarország története a népvándorlás korában. In: A magyar nemzet története I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1894–1898. I. CCCLII. Ezt később megismételte: *Uő*: A honfoglalók. Ethnographia 18. (1907) 268.: „magyar elem már az avar időszak alatt beköltözött Magyarország területére.”

³⁶ Lásd Samuel Szádeczky-Kardoss: Onoguroi. In: Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Supplementband XII. Stuttgart 1970. 905. Ezt László Gyula ismerhette.

³⁷ Nagy Géza: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja. Archaeologiai Értesítő 26. (1906) 405.

pontosította tanulmányában,³⁸ amit egy 'griffes-indás'³⁹ temető korának meghatározásánál Korek József már felhasználta.⁴⁰ Korek József megállapítását azonnal elfogadta László Gyula,⁴¹ de elméletének későbbi kifejtése során már sem ezt, sem Csallánynak a bevándorlást konkrét avar kori leletanyaggal kapcsolatba hozó későbbi cikkét⁴² nem idézte. Csallány Dezső felfogása azért érdemel figyelmet, mert az akkori régészeti kutatásban egyedül ő tartott ki azon véleménye mellett (teljesen hibás érveléssel), hogy csak egyetlen Kárpát-medencei avar honfoglalás volt, 568-ban. (Ennek részletezése nem tartozik ide.) Ugyancsak ő fogalmazta meg először, hogy a 'griffes-indás' leletanyag „itt született meg a Kárpát-medencében a VIII. század elején”⁴³ – ám ez csak évtizedekkel később vált elfogadottá.⁴⁴

Történész részről kronológiai szempontból elfogadhatatlan elképzelések születtek: Györffy György hosszan érvelt amellett, hogy a 8. századi késő avar leletanyag valójában a 10. századi magyar köznép hagyatékát jelenti⁴⁵ (ezt László Gyula is alaptalannak minősítette⁴⁶), Bartha Antal pedig ugyanezt a 9. századra keltezte.⁴⁷ Minden részletében követhetetlen volt Boba Imre „kettős honfoglalás elmélete”.⁴⁸ Meglepetést váltott ki a korszakkal és régészettel sosem foglalkozó Engel Pálnak érvek nélkül tett pozitív állásfoglalása („kénytelen feltételezni [mármint Engel], hogy az ott [az Alföldön – B. Cs.] maradt avarok magyar etnikumúak voltak”). A történész úgy vélte, hogy „a magyar törzsek 700 körül a Kárpátok keleti lejtőjéig jutottak”, aminek alapján „egy nagyobb magyar nép-törzsedék bevándorlását a Kárpát-medencébe nem tartja elképzelhetetlennek”.⁴⁹

³⁸ *Csallány Dezső*: Koraavar kori sírleletek. *Folia Archaeologica* 1–2. (1939) 150.: „Kubánmelléki onogur-bolgárok betelepődése 678 körül”.

³⁹ Ezt a leletcsoportot a mai kutatás „késő avar korinak”, „spätawarenzeitlich” nevezi.

⁴⁰ *Korek József*: A Szentek-kajáni avar temető. *Dolgozatok* 19. (1943) 81.

⁴¹ *László Gyula*: Újabb keresztény nyomok az avar korból. *Dolgozatok* 16. (1940) 152.

⁴² *Csallány Dezső*: Szegedi avar kori sírleletek és a hun-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai. *Archaeologiai Értesítő* 59–61. (1946–1948) 355.

⁴³ *Csallány Dezső*: A Deszk-D. számú temető avar sírjai. *Archaeologiai Értesítő* III/4. (1943) 170.; *Uő*: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. In: A Jósa András Múzeum Évkönyve 1958. Nyíregyháza 1960. 83.; *Uő*: Népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink. (A Jósa András Múzeum Kiadványai 5.) Nyíregyháza 1965. 9.

⁴⁴ *Vö. Szenthe G.*: Növényi ornamentika i. m. 46–54.

⁴⁵ *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 119–126. Ezt László Gyula részben lehetségesnek tartotta. Lásd *László Gy.*: A „kettős honfoglalás”-ról i. m. 170.: „a 'griffes-indások' elhelyezkedése részben a honfoglalók telepítési politikájának következménye (ez esetben a temetők egy része X. századi kellene legyen, ami lehetséges)”. Ehhez azonban a késő avaroknak zárt tömbökben való 10. századi továbbélésének bizonyítása volna szükséges!

⁴⁶ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 98–103.

⁴⁷ *Bartha Antal*: A honfoglalás. Bp. 1979. 12.

⁴⁸ *Imre Boba*: A Twofold Conquest of Hungary or „Secundus Ingressus”. In: *Ungarn-Jahrbuch* 12. (1982–1983). Hrsg. Gabriel Adriányi – Horst Glassl – Ekkehard Völkl. München 1984. 23–41.

⁴⁹ *Engel Pál*: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1400-ig. *Magyarok Európában I–III.* Bp. 1990. I. 105. Ezen elképzelését egy, a hatalmas irodalmat mellőző, a régészeti kutatásban tájékozatlanságot

Később már csak nem tekintette kizárhatónak, „hogy a 7. században beköltöző onogurok finnugor, azaz magyar nyelvűek voltak”⁵⁰ – mindez azonban csupán bizonyíthatatlan feltételezés, amihez számos hasonló hipotézis is alkotható. A régészeti, történeti és nyelvészeti kérdésekben gyakran meglepő következtetésekre jutó Vékony Gábor tovább fűzte László Gyula koncepcióját, s a magyar nyelvben olyan nyugati délszláv eredetű szavakat feltételezett, amelyek átvétele a 9. század előtt történt volna meg⁵¹ – ez azonban a szlavisztika jelenlegi állásánál egyáltalán nem állítható.⁵² Makkay János a munkásságának utolsó szakaszában számos történeti, nyelvészeti és régészeti problémáról alkotott teljesen egyedi, azonban a kutatás által figyelembe nem vett véleményt;⁵³ ilyen volt például – László Gyulával egyetértve – a „kettős honfoglalásról” alkotott elképzelése is.⁵⁴

László Gyula a gondolat 1944-es megszületése után (lásd alább) az elmélet régészeti megalapozásánál Hampel Józsefnek a 10. századi leletanyag két kulturális, etnikai csoportra történt felosztásából indult ki.⁵⁵ A 19. század végi történeti-politikai felfogásban a honfoglaló magyarság csakis egy sztyeppe kultúrájú nép lehetett (= Hampel-A csoport), így az abba nem illőnek tűnő leletanyag a Hampel-B csoportba került – e felosztás a 20. század közepére végérvényesen idejétműlttá vált. Sajnos László Gyula pusztán „nagy leleménnyel megfogalmazottnak” tartotta⁵⁶ és figyelmen kívül hagyta az 1945 utáni honfoglalás kori régészet 1962-ben megjelent, első korszakos művét.⁵⁷ Szőke Béla a 10. századi leletanyagot – helyesen – nem etnikailag vizsgálta, hanem három társadalmi csoportra osztotta,

tükröző esszében a Levédia-Etelköz lokalizálásának és a székely eredetnek kérdésébe ágyazva tárgyalta. Lásd *Uő*: A kettős honfoglalás. In: „Nyereg alatt puhítjuk...?” avagy Vendéglátási és étkezési szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú lovasnépeknél. Szerk. Laszlovszky József. (Kereskedelmi, Vendéglátóipari Főiskola Tudományos Közlemények 2. Ómagyar Kultúra 10.) Bp. 1997. 54–63. Érvelésmódja vitatható (például viszonylag jelentős számú lakosságnak kellett élni a magyarok bejövetelekor, mert ez sokkal valószínűbb [...] ez a lakosság pedig nem lehetett más[,] mint többségében a későavarság”). Ő a régészeti részről fölvetődött probléma régészeti kutatásában módszertanilag és a leletanyag ismerete szempontjából teljesen járatlan volt (például egy jellegzetes régészeti kultúra hiánya nem szükségszerűen jelenti az adott terület lakatlan voltát, az Alföld 9. századi leletanyagának feltárásában komoly eredmények születtek).

⁵⁰ *Uő*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. 11.

⁵¹ *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet – Magyar honfoglalás. Bp. 2002. 213.

⁵² *Zoltán András*: Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 35–44.

⁵³ Lásd Makkay János *Tractata Minuscula* című sorozata 1–80. A sorozat kötetei 1996–2012 között jelentek meg.

⁵⁴ *Makkay J.*: Indul i. m. 70–77.

⁵⁵ *Hampel József*: A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban I–II. Bp. 1894. és 1897. A kutatás az átszerkesztett, de koncepciójában változatlan későbbi kiadást használja, lásd *Joseph Hampel*: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig 1905.

⁵⁶ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás“ i. m. 104.

⁵⁷ *Szőke Béla*: A honfoglalás és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. (Régészeti Tanulmányok 1.) Bp. 1962.

s kiderült, hogy a Hampel-A csoport a vezető- és középrétegnek, a B-csoport a magyarországi köznépek a hagyatéka. László Gyula nem vette figyelembe az avar kor és honfoglalás kor régészeti kutatásának az 1960-as évekre kialakult állását. A magyar nyelvű honfoglalókat keresve ilyen kiindulásból vizsgálta a (késő) avar kori és honfoglalás kori leletanyagot, a kora Árpád-kori etnikai viszonyokat, az elmélet döntő alapjának tűnő bizánci forrásadatot, a Káma-vidék régészetét, valamint néhány nyelvészeti és embertani szempontot.

I. „A késő avar és honfoglalás kori lelőhelyek területi elterjedése kiegészíti egymást”

László e tétele 1944-ből ered.⁵⁸ Ennek problematikus elemei:

1.) az avar és honfoglalás kori lelőhelyek kutatottsága: Az 1970-ben általa közölt elterjedési térképek akkor már elavult leletkatalógusokra támaszkodtak.⁵⁹ 25 év elmúltával általában sem tanácsos a korábbi kutatási állapotra hivatkozni,⁶⁰ esetünkben különösen azért nem, mert az avar koriak adatgyűjtése az elmélet megjelentetésénél 17 évvel,⁶¹ a honfoglalás és kora Árpád-koriaké 11 évvel korábban zárult le,⁶² miközben a 60-as évek a magyar régészet föllendülését hozták. Sok vidéki múzeumban alkalmaztak régész munkatársat, ahol korábban nem, fehér foltok tűntek el a kutatási palettáról, és megjelent az addig kiadatlan szlovákiai honfoglalás kori leletek katalógusa.⁶³ László Gyula szerint „az újabb lelőhelyek nem hoztak lényegében újat”,⁶⁴ amit elsőként Fodor István és Madaras László,⁶⁵ majd Bakay Kornél vitatott.⁶⁶ A késő avar kori és a 10–11. századi lelőhelyek új elterjedési térképein ellenőrizhető: nincsenek érdembeli területi kiegészülések a két korszak lelőhelyeinek tömbjei között.⁶⁷

⁵⁸ László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 95–96.

⁵⁹ Bakay K.: Honfoglalás és államalapításkori i. m. 187. 278. jegyz.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Dezső Csallány: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte. Bp. 1956. László Gyula később, az Antoni Judit és Fülöp Gyula adatgyűjtése alapján készült, 1978-as állapotot bemutató térképre hivatkozott (László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 59.), amit részleteiben nem hasonlított össze a régebbi adatgyűjtést tükröző elterjedési térképeivel.

⁶² Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírlelei. Leletkataszter. (Régészeti Tanulmányok 2.) 1962. 9.

⁶³ Anton Tóčík: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. (Archaeologia Slovaca – Catalogi 3.) Bratislava 1968.

⁶⁴ László Gy.: A „kettős honfoglalás”-ról i. m. 174.

⁶⁵ Lásd 23. jegyz.

⁶⁶ Bakay K.: Honfoglalás és államalapításkori i. m. 187. 278. jegyz.

⁶⁷ Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. József Szentpéteri. (Varia Archaeologica Hungarica 13.) 2002. Karte 4.; The Ancient Hungarians. Ed. István Fodor. Bp. 1996. utolsó, számozatlan oldalak.

2.) az elterjedési térképek időbeli relevanciája:

a.) A László Gyula által „késő avar korinak” meghatározott lelőhelyek az ő kronológiai felfogásából következően valamennyi, a 670–680-tól a 9. század elejéig tartó időszak temetőjét jelentik. Ez azonban megtevesztő: a „késő avar koriak” csoportjából értelemszerűen csakis a legkésőbbi fázisba (mai terminológiával: késő avar kori I–V. fázis⁶⁸) sorolható lelőhelyek jöhetnek számításba és nem valamennyi, a 8. századba tartozóké. Csak az előbbieik kiválogatása után lehetne mérlegelni az avarok 9. századi továbbélésének kérdését – ennek kellett volna László Gyula kiindulópontjának lennie. Ehhez azonban valamennyi késő avar kori temető egyedi, elmélyült vizsgálata, majd a leletanyaguk tipokronológiai elemzése volna szükséges, ami nemcsak akkor, de még ma sem áll rendelkezésre. Fodor István és Bóna István megalapozottan nem látta igazolhatónak, hogy a ‘griffes-indások’ jelentős tömegekben megérték volna a magyar honfoglalást⁶⁹ (ez ma sem látszik másként, csak a mértékéről vannak eltérő vélemények a kutatásban). Erre László Gyula azt válaszolta, hogy „egyetértek mindkettejükkel”, s úgy folytatta, hogy „másmilyen lakosságot sem tudunk kimutatni, s mégis az hihetőbb, hogy a régi lakosság folytatja itt életét”,⁷⁰ ami nem elegendő érv.

b.) A László Gyula által használt adatgyűjtés a címében is üzeni, hogy az a 11–12. századi lelőhelyeket is magába foglalja,⁷¹ azaz nem csak a 10. századiakat. Ráadásul azt tisztázandó, hogy a 10. századiak valóban „elkerülik” a késő avar koriakat, kizárólag a honfoglalást követő első évtizedek lelőhelyeit volna szabad számításba venni, ami a relativkronológia jelen állásánál lehetetlen. Számolni kell továbbá a honfoglalást követő áttelepülésekkel,⁷² amelyeket régészetiileg nem lehet követni; nyilvánvaló például, hogy a Dunántúl teljes megszállása csak a pozsonyi csatát követően, mintegy 10 évvel a honfoglalás után következett be.⁷³ Ugyanígy nem lehet meghatározni a 9. században, még kevésbé a 10. századig továbbélő avar lelőhelyeket sem.

⁶⁸ *Szente G.*: Növényi ornamentika i. m. 45–54.

⁶⁹ *Fodor I.*: Új könyv i. m. 121.; *Uő*: Verecke híres útján... Bp. 1975. 239.; *Bóna István*: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története. Szerk. Székely György. Bp. 1984. 328.

⁷⁰ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 109.

⁷¹ Lásd 63. jegyz.

⁷² *Kiss Attila*: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőikben. *Archaeologiai Értesítő* 95. (1968) 243–256.; *Révész László*: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.) Miskolc 1996. 204–206.; *Mesterházy Károly*: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136. (2002) 333–334.

⁷³ *Zsoldos Attila*: Nemzetségek és honfoglalók. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 1996. 190.

3.) *területi kiegészülés oka*: Lehet kronológiai gyökerű (lásd fent), ugyanúgy eredhet a vizsgált népek eltérő életmódjából is,⁷⁴ azaz: történetileg irreleváns.

4.) *módszertani fenntartás*: „Elhanyagoltam azokat az érintkező területeket, ahol nemcsak fedi egymást a két település, hanem néha egyazon temetőbe temetkeznek a 'kései-avarok' és Árpád magyarjai”.⁷⁵ Márpedig egyazon lelőhelyen rendszeresen fordulnak elő különböző korok leletei, ami nem szükségszerűen jelent települési folyamatosságot; az külön bizonyítást igényel.

A kétféle kor lelőhelyeinek elterjedését értelmetlen összevetni.

II. Kniezsa István térképe: a 11–12. századi Magyarország etnikai viszonyai

László Gyula a régészeti és történeti kutatás rövid áttekintése után abból indult ki, hogy az „avarságnak *úgyszólván* [kiemelés tőlem – B. Cs.] semmi nyelvi emléke nem maradt”.⁷⁶ Valójában az avarok nyelve az adatok rendkívül csekély száma és azok jellege (személy- és rangnevek) miatt a turkológiának megold(hat)atlan problémája.⁷⁷ A késő avar és a honfoglalás kori településterületek kiegészülésének vélelme mellett László Gyula számára a másik kiindulópontot, majd érvelésében a másik fő érvet Kniezsa Istvánnak a 11–12. századi Magyarország etnikai viszonyait a honfoglalás kori törzsek nevét hordozó helynevek, egyéb Árpád-kori helynevek, személy- és folyónevek alapján megrajzolt térképe jelentette.⁷⁸ Ez nagyjából 12. századi adatokon alapul, amit feltételesen megengedhető a 11. századi települési viszonyok rekonstrukciójához fölhasználni, de a régebbi, okleveles adatok nélküli időre már nem.⁷⁹ A szóban forgó időszakra vetítette vissza László Gyula az akkori avar leletkataszterből⁸⁰ ismert ‘griffes-indás’ (= 8. századi) lelőhelyek

⁷⁴ Ezt maga is lehetségesnek tartotta és tisztázását talajtani vizsgálatok eredményeitől tette függővé: *László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m.* 51–52.

⁷⁵ Uo. 165.

⁷⁶ Uo. 164.

⁷⁷ *Ligeti Lajos*: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82. (1986) 129–151.; *Györfly György*: Az avarok nyelve. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Györfly György – Kovács László. Bp. 1997. 141–144.; *Walter Pohl*: *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe*. Ithaca–New York 2018. 270–273. A kutatás reális helyzetét lásd *Alexander Savelyev – Choongwon Jeong*: Early Nomads of the Eastern Steppe and their Tentative Connections in the West. *Evolutionary Human Sciences* 2. (2020) 1–35. (Az utóbbi cikke Vásáry István hívta föl a figyelmemet.)

⁷⁸ *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III*. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 365–472., térképmelléklet. – Új áttekintés a honfoglalás kori földrajzi nevekről: *Kiss Lajos*: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 103. (1996) 964–971.

⁷⁹ Róna-Tas András hozzászólása: *Congressus Quartus Fenno-Ugristarum Budapest 1975*. II. Curavit János Gulya. Bp. 1980. 224–226.

⁸⁰ *Csallány D.*: *Archäologische Denkmäler i. m.*

elterjedését. Tisztában volt azzal, hogy azon lelőhelyeknek „csak kis része érte meg a X. századot”,⁸¹ de a problémát elháríthatónak vélte azzal a helynévkutatás szempontjából elfogadhatatlan indoklással, hogy „a helynév adása szempontjából majdnem közömbös az, hogy a VIII. századból való-e az a temető, vagy a X.-ből.”⁸² Hasonlóképpen másutt arra az ellenvetésre, hogy a helynevek tekintetében a 10. század és az okleveles gyakorlat megindulása közti 200 év áthidalhatatlan,⁸³ azt válaszolta, hogy „ezek a helynevek még ma is – 800 év elteltével! – élnek”,⁸⁴ ami nem történeti érv. Benkő Loránd világosan fogalmazott a nép-, néprész- és törzsnevek történeti értékéről: „nem nyújt[anak] megfelelő lehetőséget viselőik származásának, nyelvének, etnikumának kiderítésére”.⁸⁵ Kniezsa István névtani következtetéseivel szemben Róna-Tas András súlyos ellenvetéseket hozott föl, és rámutatott arra, hogy a térkép csak nagy lépték mellett mutat homogén települési foltokat, a valóságban a helynévanyagban nagyfokú keveredések vannak.⁸⁶ Ezt a térképet behatóan elemezte Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László, amire László Gyula kitérően reagált: „Igen-igen érdekes magatartás kezd kialakulni a szegedi egyetem történeti és altaji tanszékein.” „Ellenvetéseik nagyon meggondolkodtatók.”⁸⁷ A részletes kritikát⁸⁸ Kristó Gyula és szerzőtársai ezzel zárták le: „Kniezsa István [...] módszerei s így az ezek segítségével levont következtetéseink mai ismereteink szerint jórészt már nem állják meg a helyüket.”⁸⁹ Az 1938-ban Kniezsa István által nyelvészeti és történeti bizonyítékként felhasznált törzsnevekről „semmi egzaktan, filologikusan is megfogható dolgot nem tudunk”,⁹⁰ 11. századi keltezésük nem bizonyítható,⁹¹ etnikai kérdések megítélésében

⁸¹ *László Gy.*: Kérdések i. m. 59.

⁸² *László Gy.*: A „kettős honfoglalás”-ról i. m. 49.

⁸³ Róna-Tas András hozzászólása i. m. 226.; *Bóna I.*: A népvándorlás kor i. m. 329.; *Tomka Péter*: Hová tűntek az avarok. *História* 1981. 2. sz. 4.; *Kristó Gyula*: A „kettős honfoglalás” elméletéről. *História* 5. (1983) 1. sz. 27.

⁸⁴ *László Gyula*: Baráti vita Kristó Gyulával. *História* 5. (1983) 1. sz. 27.

⁸⁵ *Benkő Loránd*: A székely néprész név ómagyar történetéhez. *Magyar Nyelv* 98. (2002) 257.

⁸⁶ Róna-Tas András hozzászólása i. m. 226.

⁸⁷ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 112, 113.

⁸⁸ *Kristó Gyula*: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134. (2000) 3–44.; *Kristó Gyula* – *Makk Ferenc* – *Szegfű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. (*Acta Historica Szegediensis* 44.) Szeged 1973. 48. 1974.; *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. (*Acta Historica Szegediensis* 55.) Szeged 1976.

⁸⁹ *Hoffmann István* – *Tóth Valéria*: Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Századok* 150. (2016) 257–318.

⁹⁰ *Benkő Loránd*: Beszélnek a múlt nevei. *Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 2003. 81.

⁹¹ *Kristó Gyula*: Törzsek és törzsnévi helynevek. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983.; *Hoffmann I.* – *Tóth V.*: Szempontok i. m. 278–280.

bizonytalanok,⁹² a személynévi adatok⁹³ és a víznevek⁹⁴ önmagukban nem alkalmasak a Kárpát-medence etnikai összetételének meghatározására, „a magyarságba nyelvi tekintetben is beolvadó szlávok nyelvéről kevés ismeretünk van”.⁹⁵ A „legkorábbi (11. század eleji) források rendkívül korlátozottan használhatók csupán népességtörténeti következtetésekre”.⁹⁶

A nyelvtudomány, a toponímia és az onomasztika mai állásánál Kniezsa István térképe – amely László Gyulánál a 11–12. században magyarlakta területekként *feltételezetteknek* a 8. századi ‘griffes-indás’ lelőhelyekkel való összevetését s *abból* az utóbbiak magyar nyelvű lakosságának bizonyítását szolgálta – e célból nem használható. László Gyula Kniezsa István térképét arra használta fel, hogy az azon 11–12. században magyarlakta területekként ábrázolt vidékeket a 8. századi ‘griffes-indás’ lelőhelyekkel összevetesse s ezzel az utóbbiakat használó népesség magyar voltát bizonyítsa. A nyelvtudomány, a toponímia és az onomasztika mai állásánál azonban a szóban forgó térkép erre nem használható fel.

III. „Beköltözés 670–680 körül”

László Gyula 1955-ben megfogalmazott kiindulópontja az avar kor régészetének Hampel Józsefnek először 1897-ben közzétett felosztása (= a 8. és a 6–7. századi leletanyag) volt: „Hampel József és Alföldi András nagyon világosan ítélte, amikor két külön népről⁹⁷ beszélt, s így nem maradt számomra más következtetés, mint hogy levonjam e csoport késői megjelenéséből az eredményt: új nép betelepülésével kell számolnunk az avar kor második felében.”⁹⁸ További történeti támpontjai a magyarok idegen nyelvi megnevezése és egy 9. század eleji bizánci forrásadat voltak. A magyarok idegen nyelvi megnevezése (hungarus, venger stb.) vitathatatlanul az onogur népnévből ered,⁹⁹ ezért válhatott a Kuber-féle beván-

⁹² *Rácz Anita*: Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. Helynévtörténeti Tanulmányok 2. (2006) 13.

⁹³ *Benkő L.*: Beszélnek i. m. 19.; *Hoffmann I. – Tóth V.*: Szempontok i. m. 301.

⁹⁴ Uo. 288.

⁹⁵ Uo. 290. Bővebben: *Zoltán András*: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsa. Bp. 2014. 205–210.

⁹⁶ *Póczos Rita*: A helynevek etnikai forrásértékéhez. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 18.

⁹⁷ A „régészeti anyag” és „nép” fogalmaknak azonosként történő kezelése mindmáig elterjedt a közép- és kelet-európai kutatásban.

⁹⁸ *László, Gy.*: Études i. m., 179–180.; *Uő*: Les problèmes i. m.

⁹⁹ *Németh Gyula*: On ogur, hét magyar. Dentümgogyer. Kőrösi Csoma-Archívum 1. 1921–1925. 148–150.; *János Melich*: Über den Ursprung des Namens Ungar. Archiv für Slawische Philologie 38. (1934) 244–250.; *Szádeczky-Kardoss, S.*: Onoguroi i. m.

dorlás László Gyula érvelésének másik fő elemévé, miközben maga is tudta, hogy nem minden „onogur” tekinthető magyarnak.¹⁰⁰

1.) *az írott források szerint*

A beköltözésről Hitvalló Theophanes (758/760–817/818) és Niképhoros patriárka (758–828) egymástól csekély eltéréssel tudósítanak. A Kuvrat kagán (ur. 630 körül – 650 körül) vezette Magna Bolgaria fölbomlásáról egy 8–9. század fordulóján készült, elveszett forrás alapján ezt írták a kagánfiak szétköltözéséről:¹⁰¹

„A negyedik és az ötödik átkelt az Istros vagy más néven Duna folyón; az előbbi az Avarországhoz tartozó Pannoniában az avarok kagánjának az alattvalója lett s ott maradt a maga hadával [...]” *Hitvalló Theophanes: Chronographia* AM 6171 (Ford. Szádeczky-Kardoss Samu).¹⁰²

„A negyedik fiú átkelt a Dunán, s ott tanyázik Pannoniában, amely most avar uralom alá tartozik; ennek a helybeli népnek az alattvalója.” *Niképhoros patriárka: Breviarium* 35 (Ford. Szádeczky-Kardoss Samu).¹⁰³

Előadásuk feltűnően toposzszerű, kronológiailag zavaros:¹⁰⁴ a Kuvrat egyik fiaként említett Alciocust (Alti-oq = Hat Nyíl) korábban, a bolgárok 631 körüli lázadása kapcsán szerepeltetik az Avar kaganátusban,¹⁰⁵ míg egy másik fiú, Kuber Kárpát-medencei beköltözését a történeti kutatás 668–669, 664–670, 674–678 közé teszi.¹⁰⁶

Mindent eldöntő:

a.) Hitvalló Theophanes a Kárpát-medencébe költöző Kuber esetében az egyértelműen „hadsereg” jelentésű *dynamis* szót használja. Ez Szádeczky-Kardoss Samunál „had”, Helmut Lauterbach-nál „Heeresmacht”, Cyrill Mango és Roger Scott angol nyelvű fordításában pedig „army”.¹⁰⁷ Ezzel szemben Theophanes

¹⁰⁰ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 173–174.: „S ha kérdeznék, miként képzelem el, hogy az onogurok magyarok lettek volna, akkor azt felelem, hogy ezt magam is nehezen tudom elképzelni.”

¹⁰¹ Tévedés, hogy e forrásokat ne tartották volna hitelesnek, vö. *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 34.

¹⁰² *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Bp. 1998. 219.

¹⁰³ Uo. 218.

¹⁰⁴ *Monavcsik Gy.*: Az onogurok i. m. 27–28.

¹⁰⁵ A sikertelen lázadás után a vendekhez menekült, lásd *Pohl, W.*: The Avars i. m. 241., 319.

¹⁰⁶ *Veselin Beševliev*: Randbemerkungen über die „Miracula Sancti Demetrii“. Byzantina 2. (1970) 298.; *Uő*: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam 1981. 161.; *Vladislav Popović*: Joachim Werner: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Prähistorische Zeitschrift 65. (1990) 118.; *Pohl, W.*: The Avars i. m. 217.

¹⁰⁷ *Szádeczky-Kardoss S.*: Az avar történelem i. m. 219.; *Hartmut Lauterbach*: Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren, nach einen Bericht bei Theophanes. In: Die Araber in der Alten Welt I–V. Hrsg. Franz Altheim – Ruth Stiehl. Berlin 1964–1969. IV. 555.; *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Transl. Cyril A. Mango – Roger Scott – Geoffrey Greatrex. Oxford 1997. 498.

minden más esetben *népről* (*laos*) írt, amibe a nők, a gyerekek és az öregek is be-
leértendők.¹⁰⁸

b.) Két másik, a 8. század elején – tehát az eseményhez időben közel – készült,
Theophanestól független forrás egyértelműen tanúsítja: a 670–680 körül az Avar
kaganátusba települt Kuber *továbbköltözött* a Balkánra:

„Kuber egész fent leírt hadnépével átkelt az említett Duna folyón, a mi ré-
szünkre érkezett és a Keramésios mezőt foglalta el.” *Miracula Sancti Demetrii* II.
288. (Ford. Szádeczky-Kardoss Samu).

Az elköltözött Kuberéknek a Balkánon történt megtelepedését a madarai fel-
irat¹⁰⁹ közvetve erősíti meg:

„A levágott orrú császárban¹¹⁰ nem bíztak nagybátyámék Thessalonikében.”
Inscriptio Protobulgarica Ic, 11. (Ford. Szádeczky-Kardoss Samu).¹¹¹

Tehát *Kuberrel nem egy nép költözött be Avaria-ba, hanem egy katonai csapat*,¹¹²
amelyik forrásadatok alapján, a kutatás teljesen egybehangzó véleménye szerint
egy évtizednyi itt-tartózkodás után *továbbköltözött*.¹¹³ Szent Demeter legendájá-
nak ezen adatát László Gyula is ismerte, de szerinte az, hogy „néhány évvel kés-
őbb Thessalonikiben él, semmiképpen nem jelenti azt, hogy a népével együtt
költözött oda”.¹¹⁴ Szabados György hasonló véleményére, mely szerint Kuber nem

¹⁰⁸ A „dynamis“ és a „laos“ közti különbségtételt nyelvi szempontból Juhász Erika és Horváth László
ellenőrizte, köszönöm segítségüket!

¹⁰⁹ A mai Sumen, a 9. századi bolgár főváros Pliszka közelében álló, sziklafalba faragott lovas alak mel-
letti görög nyelvű feliratokon Tervel kán (ur. 700/701–718/721) a bizánci császárról és Kuberről szól.
Lásd *Veselin Beševliev: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981.
471–474.; *Daniel Ziemann: Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen
Mittelalter (7.–9. Jh.)*. Köln–Weimar–Wien 2007. 189–198.

¹¹⁰ II. Justinianus Rhinotmetusról (a „Levágott orrú”) van szó (ur. 685–695., 705–711.), lásd *Georg
Ostrogorsky: A bizánci állam története*. Bp. 2001. 126–132.

¹¹¹ *Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem* i. m. 220.

¹¹² Hasonló akciók az ázsiai sztyeppén rendszeresek voltak, számtalanszor indult kis létszámú csapat
hódító útra, kevés járt közülük tartós sikerrel. Kuber emberei egy olyan katonai csoportot alkothattak,
amelyet a történeti kutatás ‘kiséret’, ‘druzsina’, ‘comitatus’ néven tart számon, B. Szabó János – Bol-
lók Ádám kifejezésével: „egy-egy ‘politikum’ nevét hordozó kis, fegyveres elitscsoport” lehetett. Lásd
B. Szabó János – Bollók Ádám: A „szavart-türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások
16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152. (2018) 515–516. A sztyeppén ez a törzsi hátte-
rükkel szakító vagy idegen eredetű emberekből állt. Lásd *Peter Benjamin Golden: Turks and Iranians:
Aspects of Türk and Khazaro-Iranian Interaction*. In: *Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and
Linguistic Aspects*. Eds. Lars Johanson – Christiane Bulut. Wiesbaden 2006. 21., 15. jegyz.; *Michal
Biran: Introduction: Nomadic Culture*. In: *Nomads as Agents of Cultural Change. The Mongols and
Their Eurasian Predecessors*. Eds. Reuven Amitai – Michal Biran. Honolulu 2015. 4.

¹¹³ *Beševliev, V.: Randbemerkungen* i. m. 298.; *Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem* i. m. 218–219.;
Takács M.: Három nézőpont i. m. 83.; *Pohl, W.: The Avars* i. m. 326.

¹¹⁴ *László Gy.: A „kettős honfoglalás”* i. m. 170.

azok élén távozott, akikkel érkezett,¹¹⁵ még közvetett bizonyíték sincsen.¹¹⁶ Ami Kuber és kísérete eredetét illeti: nincs kétség aziránt, hogy a Fekete-tenger északi partvidékén elterült Magna Bolgariából származtak. (Ennek lokalizálása vitatott: Azovi-tenger környéke, Kubán-vidék¹¹⁷ vagy a Közép-Dnyeper vidéke.¹¹⁸) Az a lehetőség, hogy kaukázusi és/vagy Káma-vidéki csoportok csatlakoztak volna hozzájuk, a kutatásban sosem merült föl.

Mindemellett a sztyepei történelmet kutatva szem előtt kell tartanunk két dolgot: a sztyepe történelméről készült minden tudományos mű kisszámú, szűkszavú, kritikával kezelendő forrás alapján született, miközben a tudomány számára követhetetlen a „népek” (csoportok, törzsek, nemzetségek) örökös behódolása, beolvasztása, másokhoz csatlakozása, különösen a vándorlásaik esetén, ugyanakkor a forrásaink csak *politikai* alakulatokról tudósítanak!

2.) a leletanyag belső időrendje szempontjából

Az avar kor 1874-ben elkezdődött régészeti kutatásában a relatív kronológia természetesen kiemelt szerepet játszik.¹¹⁹ A leletanyag két fő csoportra osztását Alföldi András és Paul Reinecke végezte el.¹²⁰ László Gyula 1955-ben megjelent könyvében egyedül az övveretek tipológiájára és technológiájára alapozva a korai 'préselt-lemezések' és a későbbi 'griffes-indások' *népéről* beszélt, és az utóbbiakat hozta kapcsolatba a „kettős honfoglalás” kifejtésekor Kuberék bevándorlásával.¹²¹ Ezt a felosztást Csallány Dezső és Kovrig Ilona három csoportra finomította,¹²² ami a mai terminológia szerinti korai, közép és késő periódus. Kovrig Ilona a középső periódus kezdetét a 7. század közepére tette,¹²³ és hasonló relatív kronológiát használt Szabó János Győző is¹²⁴ – ez a „kettős honfoglalás” kidolgozása-kor már közismert volt. Ezt a leletcsoportot nevezte el Bóna István „közép avar

¹¹⁵ Szabados György: Avarok eltűnőben, avagy a hasonulás három fokozatáról. In: Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Szerk. Csécs Teréz – Takács Miklós. Győr 2016. 677.

¹¹⁶ Mérlegelésre érdemes Szádeczky-Kardoss Samu feltételezése. Abból, hogy Kuber alvezére, Maurus a görög és bolgár mellett szlávul is tudott, arra következtetett, hogy Kuberékkal *együtt* pannóniai szlávok is elköltöztek, vö. Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem i. m. 220.; Pohl, W.: The Avars i. m. 272.

¹¹⁷ Ziemann, D.: Vom Wandervolk i. m. 142–160., különösen: 142., 146., a korábbi irodalommal.

¹¹⁸ Róna-Tas András: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs. (Magyar Östörténeti Könyvtár 15.) Bp. 2001. 67–87.

¹¹⁹ A kutatás modern áttekintését lásd Szenthe G.: Növényi ornamentika i. m. 22–39.

¹²⁰ András Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I–II. (Ungarische Bibliothek 10., 12.) Berlin–Leipzig 1924–1926.; Paul Reinecke: Die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. Germania 12. (1928) 87–98.

¹²¹ László, Gy.: Études i. m. 179–180.; Uő.: A „kettős honfoglalás”-ról i. m. 185–186.

¹²² Csallány D.: Kora-avarkori i. m. 155–180.; Ilona Kovrig: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Archaeologia Hungarica 40. (1963) 198–223.

¹²³ Kovrig, I.: Alattyán i. m. 123–148., 198–223., 229–230.

¹²⁴ Szabó János Győző: Az egri múzeum avar kori leletanyaga III. Síreletek Nagyréde-Ragyogóparton. In: Az Egri Múzeum Évkönyve 1968. Szerk. Bakó Ferenc. Eger 1969. 29–54.

korinak”, s kapcsolta – ezt nevezzük „vegyes érvelésnek” – a Kuber-féle bevándorláshoz.¹²⁵ (Később ugyanő a „kettős honfoglalás” elméletének további változatai miatt szükségesnek látta egyértelművé tenni: az általa a 670 körüli bevándorlókkal kapcsolatba hozott középvár csoport nem azonos a késő avar kori ‘griffes-indás’ csoporttal.¹²⁶)

Perdöntő: a kutatás a késő avar, a ‘griffes-indás’ övveretekkel jellemzett csoport kezdetét már a „kettős honfoglalás” elmélet kifejtése előtt is 670–680-nál későbbre, a 7. század végére vagy a 8. század elejére tette,¹²⁷ azaz évtizedekkel Kuber története utánra.¹²⁸ Csallány Dezső éppen László Gyula 1955-ös könyve kéziratának vitáján szögezte le a ‘griffes-indás’ övveretek koráról szólva, hogy az öntött bronz övvereteket a 670 körül keletről jövő bevándorlók nem hozhatták magukkal, mert azok abban az időben még nem léteztek.¹²⁹ Erre László Gyula azt válaszolta, hogy „Csallány felfogását a griffes-indás veretek belső fejlődés útján történő helyi kialakulásáról már csak azért sem lehet elfogadni, mert így teljesen magyarázat nélkül maradnának a Volga-Káma vidékének nagyszámú griffes-indás jellegű veretei”.¹³⁰ Ott azonban ‘griffes’ veretek egyáltalán nem fordulnak elő! Meglehet: ha László Gyula ezt figyelembe veszi, talán nem születik meg az elmélete.

3.) a történeti embertan szempontjából

A sok résztanulmány között kevés olyat találni, amelyik az avar kor periódusait hasonlította össze egymással, de a megfigyeléseik egyértelműek, azaz a korai

¹²⁵ Bóna István: Avar lovasír Iváncsáról. *Archaeologiai Értesítő* 97. (1970) 243–251.

¹²⁶ István Bóna: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angaben und Möglichkeiten. *Studia Turcica Hungarica* 5. (1981) 108. 136. jegyz.

¹²⁷ Csallány D.: Szegedi i. m.; *Frauke Stein*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan. *Germania* 43. (1965) 204.; *Zlata Čilinská*: Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* 23. (1975) 90.; *Völker Bierbrauer*: Éva Garam: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. *Bonner Jahrbücher* 181. (1981) 704–705.; *Bóna I.*: A népvándorlás kor i. m. 327.; *Falko Daim*: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, Niederösterreich. (Studien zur Archäologie der Awaren 3.) Wien 1987. 155–159. Az irodalmáról jó áttekintést ad *Szenthe G.*: Növényi ornamentika i. m. 55.

¹²⁸ Ezért volt alapvetően téves Szádeczky-Kardoss Samu azon kísérlete is, hogy a ‘griffes-indás’ leletcsoportot Kuberékkal kapcsolatba hozva a vrapri kincset is e történeti értelmezésben helyezze el. E tekintetben még elébe is ment a „kettős honfoglalás” bemutatásának, lásd *Szádeczky-Kardoss Samu*: Kuvrat fiának, Kuvernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. *Antik Tanulmányok* 15. (1968) 87.; *Uő*: Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara. *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge 1967. Oxford 1971. 477. A kincs irodalmát lásd 3. jegyz.

¹²⁹ Csallány Dezső hozzászólását lásd *Harmatta János*: Beszámoló László Gyula „Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez” c. munkája kéziratának megvitatásáról. *MTA Társadalmi-Történeti Tudományos Osztálya Közleményei* 7. (1955) 102.

¹³⁰ *Harmatta J.*: Beszámoló i. m. 105. Megjegyzendő, hogy László Gyula az Alföldi Andrásról írott doktori értekezésében még helyi kifejlődésűnek tartotta: *László Gyula*: Adatok az avarokori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Bp. 1935. 27.

és a késői periódus között nem találtak érdemi különbséget.¹³¹ A 7. századi népi bevándorlás felfogásától befolyásolt és a Bartucz Lajos óta előszeretettel mongoloidokat kereső magyar antropológusok¹³² közül Szathmáry László volt az, aki meglepetten írt az „immigránsok viszonylag alacsony arányáról”.¹³³ Marcsik Antónia egy magánbeszélgetésünkben már az 1970-es évek elején szóban kifejtette: nincsen antropológiai nyoma bevándorlásnak!

IV. „Beköltözés a Káma-vidékről”?

Döntő jelentőségű: László Gyula az elmélete megfogalmazásakor egyedül a Káma-vidéki ‘indás’ övveretekről tudott, a Kaukázusból és a Krímből akkoriban ismerhető néhány darabbal nem számolt;¹³⁴ azóta Kelet-Európából többféle ismertté vált a jellegzetes „laposinda”.¹³⁵ A „honnan jöttek, kik voltak?”¹³⁶ kérdést úgy válaszolta meg, hogy a ‘griffesek’ és az ‘indások’ keveredése [milyen előzményekből? – B. Cs.] a Káma-mentén zajlott le [mikor? – B. Cs.], s ők jöttek

¹³¹ *Éry Kinga*: Összehasonlító biometriai vizsgálatok VI–XII. századi Közép-Duna medencei népeségek között. *Anthropológiai Közlemények* 14. (1970) 25.; *Éry Kinga – Marcsik Antónia*: Kehida-TSz major 7–9. századi csontvázletelei. *Zalai Múzeum* 22. (2015) 47. 1. ábra, 48. 8. táblázat, 49.; *Fóthi Erzsébet*: Egy avar népesség kontinuitásának vizsgálata. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11. (1995) 170.; *Uő*: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. In: *Magyar őstörténet* i. m. 153–154.

¹³² *Pál Lipták*: The „Avar Period” Mongoloids in Hungary. *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae* 10. (1959) 251–279. – Valójában mindig túlbecsülték a mongoloidok szerepét az avarság összetételében, mert hallgatólagosan őket tartották az „igazi” avaroknak. Tóth Tibor az általa vizsgált 23 lelőhelyről származóknál 7,7%-ot állapított meg Lipták Pál 16%-ától eltérően, miközben az arclaposság-index alapján néhány temető esetében történetileg is releváns egyezéseket figyelt meg modern kori hanti, burját és tunguz koponyákkal: *Tibor Aleksandrovič Tót – Berta Vladimirovna Firštejn*: Antropológieskie dannye k voprosu o Velikom pereselenii narodov. *Avary i sarmaty*. Leningrad 1970. 29–30. A közép- és kelet-európai kora középkori kutatás nem figyelt föl Georgij Francevič Debec már 1952-ben leírt intésére: nyelv és kultúra az embertani típusoktól függetlenül is elterjedhetett (ezt mutatja a hantik említett esete is!), miközben az embertani típusok sosem terjedtek el kultúra és nyelv nélkül. Vö. *Georgij Francevič Debec – Maksim Grigorevič Levin – Tatjana Alekseevna Trofimova*: Antropológieskij material kak istočnik izučenija voprosov etnogeneza. *Sovetskaja Étnografija* 1952. 1. sz. 22–35.

¹³³ *Barabás Katalin – Guba Zsuzsanna – Szathmáry László – Lőrinczy Gábor*: Avar kori népesség – honfoglalás kori népesség. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szerk. Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika. Szeged 1996. 83.; *Szathmáry László – Marcsik Antónia – Lenkey Zsuzsanna – Kövári Ivett – Holló Gábor – Guba Zsuzsanna – Csóri Zsuzsanna*: Az Alföld népességének továbbélése az 1. századtól a 11. századig. In: *Árpád előtt, Árpád után. Antropológiai vizsgálatok az Alföld I–XIII. századi csontvázletelein*. Szerk. Szathmáry László. Szeged 2008. 18.

¹³⁴ *Falko Daim*: „Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 7. Hrsg. Falko Daim. Innsbruck 2000. 107–109.

¹³⁵ *Szenthe G.*: Növényi ornamentika i. m. 381. 140. kép

¹³⁶ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 39.

a Kárpát-medencébe.¹³⁷ A szerzők nevének említése nélkül hivatkozott Marosi Arnold és Fettich Nándor 1935-ben megjelent munkájára,¹³⁸ mint ahol első ízben írták le az avar leletanyagának a Káma-vidéki nevolinói kultúrával való lehetséges kapcsolatát. Valójában ott csak a nevolinói temető egy sírjáról esett szó, amelyhez a szerzőpáros azt a megjegyzést fűzte, hogy „ez a sírleírás ráillenek a mi avar sírjainkra is”.¹³⁹ Tőlük ered az a gondolat, hogy „kétségtelen, hogy a Káma-vidéken nagyobb mérvű avar meglepedés emlékeivel van dolgunk” és hogy „a Káma-vidéki régiségek időrendi adatai összhangban vannak az avar birodalomnak 680 körüli válságáról mondottakkal”.¹⁴⁰ László Gyula úgy hivatkozott Fettich Nándorra, mint aki szerint az avar tömegek „vissza [fel]költöztek” (*remonté*) a Kámához.¹⁴¹ László Gyulánál viszont a kérdéses helyen „tömeges vándorlás” (*migration en masse*) áll,¹⁴² amiből értelemszerűen egy avar csoportnak a többitől való leszakadása következik. A régió régészeti kutatásában azonban a gondolata sem merült föl annak, hogy a 6. században valakik *felköltöztek* volna a sztyeppéről a Káma-vidékre, vagy onnan egy csoport *elvándorolt* volna messze délnyugat felé.¹⁴³ Ugyanez a sztyeppére vonatkozó történeti forrásokból sem igazolható, hiszen azokban egyértelműen fogalmaznak: az avar követség 557-ben a Kaukázuson keresztül érkezett Konstantinápolyba, 558–568 között a kelet-európai sztyeppén tartózkodtak,¹⁴⁴ a langobárd követekkel az Al-Dunánál tárgyaltak,¹⁴⁵ finnugor nyelvűek pedig nem is csatlakozhattak hozzájuk, mivel ők jóval északabbra éltek.¹⁴⁶ Egyedül László Gyulában merült föl, hogy az Ázsiából Kelet-, majd Közép-Európába nyomuló avarok esetleg a Káma-vidéken is járhattak.¹⁴⁷

A Káma-vidéki ‘indás’ övveretek László Gyula szerint azt engedik feltételezni, hogy a „670-es évek nagy katasztrófája” [mi volt az? – B. Cs.] nagy néptömeget kényszerített elvándorlásra,¹⁴⁸ és azok közvetlenül (*directement*) a

¹³⁷ László, Gy.: Études i. m. 285.

¹³⁸ Marosi Arnold – Fettich Nándor: Dunapentelei avar sírleletek. Archaeologia Hungarica 18. 1935.

¹³⁹ Uo. 86., 88.

¹⁴⁰ Uo. 88–89.

¹⁴¹ László, Gy.: Études i. m. 285.

¹⁴² Marosi A. – Fettich N.: Dunapentele i. m. 88–89.

¹⁴³ Irodalmát lásd *Dmitrij Vladimirovič Šmuratko*: Étnokul'turnaja situacija v Prikamje v épochu Velikogo pereselenija narodov. Izvestija Rossijskogo Pedagogičeskogo Universiteta im. A. I. Gercena 126. (2010) 100–107.

¹⁴⁴ Ezért sem lehet alapja László Gyula azon feltevésének, „hogy az 568-as avar honfoglalók, vagy esetleg a VI. századi újabb néphullámok is hoztak magukkal magyar nemzetségeket, törzstörödékeket”. Vö. László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 167.

¹⁴⁵ Pohl, W.: The Avars i. m. 60–61.

¹⁴⁶ Fodor I.: Verecke i. m. 239.

¹⁴⁷ László, Gy.: Études i. m. 179–182.

¹⁴⁸ Uo. 284.

Kárpát-medencébe költöztek.¹⁴⁹ Úgy vélte, hogy a nevolinói műveltség, amelynek László Gyula szerint fő jelképe az anda, éppen akkor szűnik meg a Volga mentén, amikor itt nálunk megjelennek a 'griffes-indások'.¹⁵⁰ Tudnivaló, hogy a nevolinói kultúra a 4. század végén vagy az 5. század elején jelent meg, elsősorban helyi alapokból fejlődött ki és a 9. század első felében ért véget¹⁵¹ – nem akkor, amikor a Kárpát-medencében elterjedtek a 'griffes-indás' övveretek. László Gyula másik feltételezése szerint „a 'griffes-indás' műveltségnek a nevolinóiak közelében [kiemelés tőlem – B. Cs.] kellett kialakulnia”¹⁵² – ennek sincsenek jelei.

Elméleti ellenvetésektől¹⁵³ függetlenül sem támasztható alá László azon nézete, hogy a nevolinói kultúrának fő jelképe az anda lett volna. Feltételezése szerint „a 'griffesek' a Volga mentén egyesültek az 'indás' nemzetségekkel, s már keverten foglalták el a Kárpát-medencét”.¹⁵⁴ Nem pontosította, hogy ez az „egyesülés” a Közép-Volga hosszú folyásának melyik szakaszán következett be: a Káma-vidékhez vagy a Kubán-vidékhez közel?

A „kettős honfoglalás” elméletének ez a része egyedül az indás díszítésű öntött bronz övvereteknek a tágabb értelemben vett Káma-vidéki előfordulásán alapul. A számuk azonban nem magas, teljes garnitúrában még ritkábbak, ott a másfajta veretekkel díszített, kötényszerűen elrendezett kisszívűekkel kialakított övek az általánosak. Bartha Antal és Erdélyi István 1961-ben rámutatott: „egyetlen olyan veret sincsen, amelyeket a griffes avar kori veretekhez párhuzamként lehetne felhozni. Az indás díszítésű övveretek is igen távoli hasonlóságot mutatnak, technikai szempontból meg talán még erősebben eltérnek az előbbiektől.”¹⁵⁵ Ezen övdíszek három régészeti kultúra területén, három különböző régióban láttak napvilágot: a Felső-Káma-menti lomovatovói kultúrában, a Sylva medencéjében elterjedt nevolinói kultúrában és a Čepca menti polomi kultúrában.¹⁵⁶ Az indás

¹⁴⁹ Uő. 179.

¹⁵⁰ László Gy.: A „kettős honfoglalás”-ról i. m. 163.

¹⁵¹ Rimma Dmitrievna Goldina: Nevolinskij mogil'nik VII–IX vv. v Prikamje. VII–IX.vv. n.é. v Permskom Preduralje. Iževsk 2012.; Šmuratko, D. V.: Ėtnokul'turnaja situacija i. m.

¹⁵² László Gy.: A „kettős honfoglalás”-ról i. m. 168.; Uő: A „kettős honfoglalás” i. m. 53.

¹⁵³ Nem tartozik ide annak megtárgyalása, hogy egy ornamentikai elem eredete teljesen független az adott leletcsoport – ami maga sem feltétlenül jelent egy népet! – történeti eredetétől.

¹⁵⁴ László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 53.

¹⁵⁵ Bartha A. – Erdélyi I.: Népvándorlaskori i. m. 75.

¹⁵⁶ Magyar nyelven lásd Fodor István: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. (Régészeti Füzetek 2. sorozat 15.) Bp. 1973. 66–69.; Bálint Csanád: A magyar őstörténet régészetének keleti kapcsolatai és előzményei. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I. 1. Szerk. Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András. Bp. 1976. 87–91. E kultúrákról modern összefoglalások: Rostislav Leonidovič Rozenfel'dt: Prikamskije finny. In: Finno-ugry i balty v epochu srednevekovja. Red. Vladimir Vladimirovič Sedov. Moskva 1987. 116–162.; Rimma Dmitrievna Goldina: Drevnjaja i srednevekovaja istorija udmurtskogo naroda. Iževsk 2004. 386–387. ris. 192.; Rimma Dmitrievna Goldina – Nadja Aleksandrovna Leščinskaja – Elizaveta Michajlovna Černych – V. A. Bernc: Nasledije narodov Prikamja. Iževsk 2012. 34–44.

öbvereteken kívül a Káma-vidéki leletanyag egyáltalán nem hasonlít a 7–8. századi avar korira. A Káma–Ural vidék kora középkora kiemelkedően intenzíven kutatott, a Magyarországon is elérhető *Voprosy Archeologii Urala* sorozat 1961 óta folyamatosan foglalkozik a régió kora középkori régészeti kultúráival, azok számos részletkérdésével, így a nevolinói kultúrával és az annak „közeliében” fennállókkal is. Már az elmélet megfogalmazása idejében is lehetett tudni Magyarországon, hogy e kultúrák részben helyi, részben Urálon túli gyökereket mutatnak,¹⁵⁷ nem mutatkozik „nagy katasztrófa” nyoma, nem szűntek meg 680 körül, elvándorlásnak nincsen jele,¹⁵⁸ (ő)s magyarul beszélők szállásterületének semmiképpen sem tekinthetők.¹⁵⁹ László Gyula a kritikákra úgy válaszolt, hogy Fodor István és Bóna István szerint „nincsen bizonyágunk arra, hogy a ’kései-avarok’ a Káma vidékéről vagy más finnugor területről jöttek volna hazánkba, s ezért erős kétségeink lehetnek a magyarnyelvűségük iránt”.¹⁶⁰ Valóban, Fodor István szerint a „670-es avarok” kialakulása nem ott zajlott le, ahol finnugor népek éltek,¹⁶¹ s ez László Gyula szerint „talán a legsúlyosabb érv”, „a kétség jogos”, „bizonytalan minden feltevés”.¹⁶² Válaszul Mesterházy Károlyra hivatkozott, aki László Gyula olvasata szerint¹⁶³ az akkoriban a magyar őstörténet kutatásában szenzációt jelentő Tankejevukai és Bolšije Tigany-i temetők¹⁶⁴ alapján úgy vélte, hogy a honfoglaló magyarok „türk előkelői és középrétege jött [volna] a Káma mentéről”. Mesterházy Károly azonban a volgai, illetve onogur bolgároknak a magyarságba beolvadt csoportjaira gondolt,¹⁶⁵ és nem az onnan a 7. században „elköltöző” ‘griffes-indásokra’. E temetők távol esnek a nevolinói kultúra elterjedési területétől, a tárgyalt 7. századnál két évszázaddal későbbiek és egy teljesen más régészeti kultúrát jelentenek.

A 20. század közepén a magyar és a kelet-európai régészetben általános volt a „tárgy = etnikum” felfogás,¹⁶⁶ esetünkben ennek volt megnyilvánulása a Káma-vidéki és a késő avar kori öbveretek történeti összekapcsolása. Ugyanilyen volt

¹⁵⁷ *Bartha Antal – Erdélyi István: Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő* 88. (1961) 75.

¹⁵⁸ *Fodor I.: Vázlatok* i. m. 66–69.; *Bóna I.: A népvándorlás kor* i. m. 329.

¹⁵⁹ Összefoglalóan: *Goldina, R. D.: Nevolinskij* i. m.

¹⁶⁰ *László Gy.: A „kettős honfoglalás”* i. m. 109–110.

¹⁶¹ *Fodor I.: Verecke* i. m. 239.

¹⁶² *László Gy.: A „kettős honfoglalás”* i. m. 109–110.

¹⁶³ Uo. 110.

¹⁶⁴ Lásd *Oleksij Komar: A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11.)* Bp. 2018. 91–106.

¹⁶⁵ *Mesterházy Károly: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Bp. 1980. 45. és 64. 38. jegyz.

¹⁶⁶ Alapvető, nemcsak kutatás-, de tanulságos eszmétörténeti áttekintést is ad: *Sebastian Brather: Ethische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Grundlagen und Alternativen. (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 42.)* Berlin–New York 2004.

az is, hogy „a korai avar övek közt található ’álcsatos’ veretűek megtalálhatók a Volga–Káma vidéken is”.¹⁶⁷ László Gyulát erre Simonyi Dezső bizonyít(hat)atlan feltételezése indította, aki szerint „az V. századi bolgárok is szakíthattak magukkal magyar néprészeket”.¹⁶⁸ Ma már tudjuk, hogy a Káma-vidéki álcsatos övveretek bő félévszázaddal későbbiek¹⁶⁹ annál, mint hogy az ott járó (?) avarok egyáltalán „magukkal szakíthattak volna ottani magyar néprészeket”. A kora avar kori álcsatok valójában a 7. század első feléből valók, részben azonos korúak a Káma-vidékiekkel, etnikailag nem értékelhetők, hasonló övveretek pedig Kelet-Európában többfelé és Nyugat-Szibériában is gyakoriak.¹⁷⁰

Ami a ’griffesek’ eredetét illeti: László Gyula mindössze annyit írt, hogy az általa feltételezett bevándorlókkal kapcsolatba hozott ozorai, igari és dunapentelei leletek egy olyan nép vezéreinek tárgyi maradványai voltak, amelyik a Kaukázusból jött.¹⁷¹ Később a ’griffeseket’ az avarok belső-ázsiai rétegéből származónak tartotta,¹⁷² s hogy „a ’griffes’ veretek rokonsága egész Koreáig vezet.”¹⁷³ (N.B.: A griff-ábrázolás olyan ősi és elterjedt, hogy etnikai következtetésre semmiképpen sem alkalmas.) Az említett leletek köztudottan a közép avar kor régészetének vezérleletei (a szó mindkét értelmében¹⁷⁴), mindenképpen korábbiak a késő-avar kori, ’griffes-indás’ leletcsoportnál,¹⁷⁵ kaukázusi eredetük lehetősége sosem merült föl. Ezen túl a 7. századi „Kaukázusból” (értelemszerűen: az Észak-Kaukázusból) sosem feltételeztek Kárpát-medencei bevándorlókat, az onogurok miatt csak az Azovi-tenger vagy a Kubán-vidék jöhetett szóba. Végezetül (bár triviális, de meg kell említeni): az ozorai, igari és dunapentelei övveretek egyikén sincsen griff-ábrázolás!

Semmi alapja tehát annak a feltételezésnek, hogy a 670–680 körül a Kárpát-medencébe érkező onogur Kuber hadserege a Káma-vidékről finnugor nyelven beszélőket ragadott volna magával, mint ahogy annak sem, hogy „Kuber fejedelmi népe [...]

¹⁶⁷ László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 109–110.

¹⁶⁸ Simonyi Dezső: Tárkány helységeink és az avarság. Magyar Nyelv 64. (1968) 438–445.: „az avar uralom alatt élő több nyelvű köznép népi elemei közül a finn-ugor törzs (a források bolgárjai) a többi szintén keleti (tehát nem szláv) népi elemet nyelvileg majdnem teljesen asszimilálta. Ily értelemben beszélhetünk a kései avarság magyar nyelvű népközösségéről is.” Uő: Pannoniai bolgárok és kuturgurbolgárok. Archaeológiai Értesítő 91. (1961) 194–200.

¹⁶⁹ Levente Samu – Falko Daim: Die Pseudoschnallen in der Awarenzeit und ihre Transformation. Antaeus 35–36. (2018) 205–241.

¹⁷⁰ Igor Olegovič Gavriučin – Andrej Mihajlovič Oblomskij: Gaponovskij klad i ego kul’turno-istoričeskij kontekst. Moskva 1996. 227. ris. 48.

¹⁷¹ László, Gy.: Études i. m. 284.

¹⁷² László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 25.

¹⁷³ Uo. 163.

¹⁷⁴ Értsd: egyrészt ténylegesen valamilyen vezérek lehettek, ugyanakkor a sírmellékleteik a kutatás számára vezérlő, iránymutató jellegűek is.

¹⁷⁵ Bóna I.: A népvándorlás kor i. m. 328.; Szenthe, G.: Contributions i. m. 99–100., 120–121.

tömegében magyar”¹⁷⁶ lett volna. Ugyanígy a legkevésbé sem igazolható, hogy „az 568-as avar honfoglalók vagy esetleg a VI. századi újabb néphullámok is hoztak magukkal magyar néptörödékeket”.¹⁷⁷

V. A „fekete és fehér magyarok”

A magyar őstörténet és a honfoglalás kori magyarok kutatását érhetően sokat foglalkoztatta az 1110-es években készült Orosz őskronika (Nestor-krónika, Poveszty Vremennyh Let [PVL])¹⁷⁸ *ugri bjeliüről és ugri csjorniiüről* [tbsz.] szövege. Különös figyelmet két okból kapott a kettős honfoglalás elméletében. Egyrészt, mert e krónika „ugri”-jait többen „magyarokként” fordították, illetve értelmezték, másrészt mert a Herakleiosz-kori „avaroknak” ugyanott történő említése nem áll messze a Kuber-féle bevándorlás időpontjától.

A Laurentius-kézirat 1950-es kiadásában a „*belye ugry*”-t ’kazároknak’, a „*černye ugry*”-t ’magyaroknak’ fordították.¹⁷⁹ E népnevek Hodinka Antal fordításában: „fehér” és „fekete ugorok”.¹⁸⁰ Ugyanígy járt el Ferincz István is (a „fekete ugorok” esetében zárójelben, egyenlőségjellel: „magyarok”),¹⁸¹ míg Kniezsa István¹⁸² és Király Péter¹⁸³ „fehér” és „fekete magyarokat” írt:

„Ezután jöttek a fehér ugorok (ugri bëlii), és örökölték a szlávok földjét [...] újból vonultak a fekete ugorok (ugri černii [= magyarok]) Kijev mellett, később, Oleg idejében.” (Ford. Ferincz István)

A krónikás bizánci forrásokra támaszkodott,¹⁸⁴ ezen része a Georgius Monachus Continuatius 10–11. századi szláv fordításából¹⁸⁵ vagy Niképhorosz

¹⁷⁶ László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 171., 177., kevéssel alább ugyanis azt írta, hogy a katonaréteg lett volna onogur, a köznép lett volna a magyar nyelvű tömeg, amiért – s ez érthetetlen – „a ’griffes-indások’ származásterülete nem sokat mondana nekünk, mert ez a réteg oldódott fel a köznépben”.

¹⁷⁷ László Gy.: Kérdések i. m. 61.

¹⁷⁸ Povest’ Vremennyh Let po Lavrent’evskoj letopisi 1377 g. Podgotovka teksta Dmitrija Sergejeviča Lihačeva, perevod Dmitrija Sergejeviča Lihačeva i Borisa Aleksandrova Romanova I–II. Moskva–Leningrad 1950.; *Font Márta*: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Bp. 2015.

¹⁷⁹ Uo. I. 14.; II. 224.

¹⁸⁰ *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 33–35.

¹⁸¹ *Font M.*: Régmúlt i. m. 24–24.

¹⁸² A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. S. a. r. Györfly György. 2. kiadás. Bp. 1975. 126.

¹⁸³ *Király Péter*: A magyarok népeve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában. Életünk 35. (1997) 117.

¹⁸⁴ *Olajos Terézia*: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged 2001. 33–34.

¹⁸⁵ *Senga Toru*: Some Problems of Magyar-East Slavic Relations in the Ninth Century. *Uralica* 2. (1974) 52–53.

pátriárka Breviariumából ered. Ezért volt tájékozott a két *ugri* különbségét illetően, és ezért tudhatott az utóbbiból az avarok és Herakleiosz esetéről is.¹⁸⁶ (Csak közvetve tartozik ide, hogy a krónikás ugyancsak bizánci forrásokból meríthette – tehát nem szláv eredetű¹⁸⁷ – azt a sokat idézett, olykor cikkek mottójaként szereplő mondatát is, amelyik az avarok kipusztulásáról szól. Az avarok történetére tehát nem vonatkoztatható!)

László Gyulát Joseph Marquart és Moravcsik Gyula munkái,¹⁸⁸ a „*belye ugrý*”-t ’kazároknak’ fordító moszkvai forráskiadás és Harmatta János személyes figyelmeztetése¹⁸⁹ már a teória kidolgozása előtt óvatosságra inthették volna, hogy e forráshelyet alaptalan kapcsolatba hozni a „kettős honfoglalással”. Az *ugrit* „csak feltételesen értelmezhetjük magyarokra, különösen igaz ez a fehér ugorok (*ugri bjelii*) esetében.”¹⁹⁰ A magyarokkal való azonosítás a legkevésbé sem magától értődő: az „*ugur*” [sing.] az *On ugur* törzsszövetség egyik törzsének lehetett a neve,¹⁹¹ a keleti szláv „*ugri*” egyes számban „*ugur*”, nem „*ugor*”, ezért a magyar őstörténet szempontjából nincs is jelentősége, kiket nevezett a krónikás „fehér ugoroknak”.¹⁹² Balogh László a PVL szóban forgó helyénél két szerkesztőt feltételez: az első még a türkökhöz, kazárokhöz kapcsolta az *ugri bjelii*-t, míg a későbbi „már nem volt tisztában azzal, hogy a fehér ugorokra vonatkozó mondat honnan veszi eredetét”.¹⁹³ Kazárokat (Joseph Marquart, Herbert Ludat, Aleksandr Vasil’evič Nazarenko),¹⁹⁴ dunai bolgárokat (Moravcsik Gyula),¹⁹⁵ onogurokat (Vékony Gábor)¹⁹⁶ vettek számításba velük kapcsolatban. Balogh László azonban kimutatta, hogy a

¹⁸⁶ Balogh László: Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz. Acta Historica Szegediensis 121. (2005) 31–37., 45.

¹⁸⁷ Tóth Sándor László: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. Acta Historica Szegediensis 75. (1982) 3–9.

¹⁸⁸ Joseph Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903. 39.; Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27.) Bp. 1930. 34–35.

¹⁸⁹ László Gyula: Östörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1962. 21. 64. jegyz.

¹⁹⁰ László Gyula: Tóth Sándor László: Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. Belvedere 24. (2012) 43., elemlyült elemzés Balogh László: Megjegyzések i. m. 31–45.; Uő: A magyarság a kelet-európai népek sorában. In: Font Márta: Régmúlt idők i. m. 279–302.

¹⁹¹ András Róna-Tás: Ugor, ogur or ugur? Remarks on the name “Finno-Ugrian”. In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szerk. Mészáros Edit. Szeged 1996. 269.

¹⁹² Róna-Tás András: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. 220.

¹⁹³ Balogh László: A magyarság i. m. 283–286.

¹⁹⁴ Marquart, J.: Osteuropäische i. m. 39.; Herbert Ludat: Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Saeculum 4. (1953) 143. 18. jegyz. Aleksandr Vasil’evič Nazarenko megjegyzi, hogy az úgynevezett Nagy Chronográfia (Chronograf po velikomu izlozeniju) a 626. évnél „magyarokként” (ugri) szerepeltet kazárokat: Aleksandr Vasil’evič Nazarenko: Ungarn und Rus’ um das Jahr 1000. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes 15. (2002) 195.

¹⁹⁵ Moravcsik Gy.: Az onogurok i. m. 34–35.; Róna-Tás András: Kis magyar őstörténet. Bp. 2007. 78.

¹⁹⁶ Vékony G.: Magyar őstörténet i. m. 94.

türkökről van szó: „Georgios Monachos szláv fordítója egyszerűen csak lefordította a görög forrás türk népvénének 10–11. század eleji jelentését: *ugor* ’magyar’.”¹⁹⁷ A „fekete ugor” pedig a kései szerkesztésből származik, akkor születhetett az Orosz őskronika „egy átdolgozójának figyelmetlenségéből adódó hírkettőződése”.¹⁹⁸ Hogy a krónikaíró a bizánci forrásokból és a saját szláv közege emlékezetéből származó információinak kétféle *ugurjai* között hangtanilag nem tudott különbséget tenni,¹⁹⁹ az a hibájának nem róható föl. Ami a „fekete ugorok” kilétét illeti, azzal kapcsolatban sosem merült föl kétség; érdekes lehetőség, hogy az Őskronika „fekete magyarokra” vonatkozó adata átvétel volna Querfurti Brúnótól.²⁰⁰

Tudományos optikai csalódás: minden tanulmány szerzőjének kézenfekvőnek tűnt három, földrajzilag és kulturálisan nagyon különböző forrás adatát összekapcsolni, s azokkal tárgyalni a sztyeppe népeknél gyakori fekete-fehér szín-szimbolikával foglalkozó szakirodalmat:²⁰¹

- az Orosz őskronika fehér és fekete ugrii-jait,
- egy Közép-Franciaországban a 10. század végén született forrás Fehér és Fekete Magyarországról („Alba Ungria” és „Ungria Nigra”) szóló adatát,²⁰²
- egy Magdeburgban és Rómában tevékenykedő szerzetesnek 1006-ban II. Henrik császárhoz írt levelében említett „Nigri Ungri” népet.²⁰³

*Az Orosz őskronika „fehér ugrii”-jai nem lehettek magyarok, az ezredforduló körüli Magyarország „fehér és fekete magyarjaival” foglalkozó, más forrásokra támaszkodó kutatás eredményei a „kettős honfoglalás” elmélete szempontjából érdektelenek.*²⁰⁴

¹⁹⁷ Balogh L.: A magyarság i. m. 285–286.

¹⁹⁸ Lásd uo. 197. jegyz.

¹⁹⁹ A hangtani variánsokról lásd Róna-Tás A.: A honfoglaló i. m. 268.

²⁰⁰ Nazarenko, A. V.: Ungarn und Rus’ i. m. 195.

²⁰¹ Ludat H.: Farbenbezeichnungen i. m.; Omeljan Pritsak: Orientierung und Farbsymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Völkernamen. Saeculum 5. (1954) 376–383.; Peter Benjamin Golden: Khazar Studies I–II. Bp. 1980. I. 103., 142.

²⁰² Albin Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae hungaricae. Bp. 1937. 15–16.

²⁰³ Uo. 429–430. Hangsúlyozandó, hogy míg Ademarus Cabannensis a bőrszínüket az etiópokéval írta hasonlatosnak, Querfurti Brúnó, aki maga járt is a fekete magyarok között, nem írt a bőrszínüknek ennyire szemetszűrő eltéréséről. Vö. Halmágyi Miklós: Querfurti Brúnó felfogása saját népéről és Európa más népeiről. Belvedere 24. (2012) 101. 89. jegyz. Ademarus Cabannensis ezen közlése hitelességének megítéléséhez tartozik, hogy a monográfusa, James N. Grier szíves levélbeli közlése szerint a leírás hangneme Tacitusra emlékeztet; feltételezése szerint ő egy Karoling földrajzi leírást vett át. Vö. James N. Grier: Ademarus Cabannensis musicus et cantor. Firenze 2009.; Ademarus Cabannensis Opera Liturgica et Poetica: Musica cum Textibus. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevo. Turnhout 2012.

²⁰⁴ László Gyula érvelése: László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 137–148.

VI. Nyelvjárások?

László Gyula szerint „a korai magyar nyelvemlékekben legalább két, eléggé élesen elkülönült nyelvjárásról tudunk”, ami szerinte a „kettős honfoglalás” elmélete mellett szól.²⁰⁵ A nyelvjárások kutatása²⁰⁶ azonban nem tud ilyen kettősségről, s a Tihanyi alapítólevélben nincsen nyoma nemhogy kétnyelvűségnek,²⁰⁷ de kétféle nyelvjárásnak sem.²⁰⁸ László Gyula ugyanott írta, hogy „két rokon népről, két nyelvről van szó, s az egyik beleolvadt a másikba”.²⁰⁹ [Milyen „rokonság”: nyelvi, embertani, kulturális? – B. Cs.] Mármint „nyelvjárás” és „nyelv” nem tekinthető azonosnak, egyben a „nép” fogalma nem kapcsolható azok egyikéhez sem. Honti László azt írta László Gyula egy másik könyvét²¹⁰ ismertette, hogy a szerző *nyelvészeti kérdésekkel kapcsolatos kijelentései a nyelvtudomány szempontjából elfogadhatatlanok*.²¹¹

VII. Történeti embertan²¹²

Lipták Pál a magyarországi történeti embertan meghatározó alakja volt az 1960–1970-es években, a honfoglalás kori régészet kutatásából a hampeli A-B felosztást ismerte. Azt a történeti embertani irányzatot követte, amelyiket a volt Szovjetunió országaiban ma is művelnek: rasszok, taxonok meghatározásával foglalkoznak,²¹³ s amit régészek közvetlenül etnikai történetileg szoktak interpretálni. László Gyula átvette Lipták Pál embertani megállapításait és az avarokkal és honfoglaló magyarokkal kapcsolatos, már akkoriban is idejétmúlt történeti fejtegetéseit, valamint hatással voltak rá utóbbinak a sztyeppe történelemben teljes járatlanságát tükröző fejtegetései is.²¹⁴ A Lipták Pál által meghatározott „turanid”

²⁰⁵ Uo. 38., 56., 107. E megfogalmazásai pontatlanok, a hivatkozása téves, lásd Az ősmagyar nyelvjárások. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/2. Szerk. Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András. Bp. 1976. 51–52.

²⁰⁶ Lásd *Bárczi Géza*: Régi magyar nyelvjárások. Bp. 1947. 3., 6., 8–9.; *Benkő Loránd*: Magyar nyelvjárás-történet. Bp. 1957. 60–84.; *Kiss Jenő*: A nyelvjárások. In: A magyar nyelv jelene és jövője. Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor. Bp. 2017. 208.

²⁰⁷ *Szabados Gy.*: Avarok i. m. 676.

²⁰⁸ *Maticsák Sándor*: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Bp. 2020. 457–461., különösen: 460.

²⁰⁹ *László Gy.*: A „kettős honfoglalás” i. m. 107.

²¹⁰ *László Gyula*: Őstörténetünk: egy régész gondolatai néppé válásunkról. Bp. 1981.

²¹¹ *Honti László*: Magyar őstörténet – finnugor nyelvtudomány. Szélgjegyzetek László Gyula könyvéhez. Élet és Irodalom, 25. (1981) 21. sz. 23.

²¹² Az őstörténeti kutatásának eklektikus bemutatása: „Zegernyei”: <https://bit.ly/3dE69Pi>, letöltés 2021. ápr. 21.

²¹³ *Georgij Francevič Debec*: Paleoantropologija SSSR. Moskva 1948.

²¹⁴ Kiragadott példák: „A Kárpát-medencében [az 5. században – B. Cs.] megjelent ősbolgárok magyar [...] törzseket vagy törzstörédeket is hozhattak magukkal [...]. Lehetséges, hogy az avarok törzs-szövetségének első hullámával [568-ban – B. Cs.] újabb ugor-magyar törzsek is jöttek, de a [...]

(europo-mongolid) és „pamirid” embertani típust László Gyula összekapcsolta a honfoglalás kori török személynevekkel, mivel kézenfekvő volt számára, hogy „Árpád magyarjai” törökök voltak. E vélt helyzet történetileg problematikus voltát érzékelt László Gyula, ezért nyelv és embertani típus között – módszertanilag megengedhetetlenül – közvetlen összefüggést feltételezett,²¹⁵ amiből számára egyenesen következett, hogy az embertani anyagban megtalálhatók a finnugor nyelvet beszélők tömegei is.²¹⁶ E szemmel nézve Lipták Pálnak az antropológiai anyagról adott értékelését, László Gyula föllelhetőnek gondolta a magyar nyelven beszélők csoportját! Lipták Pál ugyanis a késő avar kori és az Árpád-kori embertani anyagot túlnyomórészt europidnak, míg a honfoglalás kori koponyák nagy többségét europo-mongolidnak, pamiridnak határozta meg.²¹⁷ László Gyulát követve a tévedése az volt, hogy „honfoglalás korinak” egyedül a Hampel-A csoportot tekintette, leegyszerűsítve tehát a 10. századi vezető- és középrteget. E felosztásban megerősíthette a „Cromagnoid A” típusnak az előbbieknél megfigyelt hiánya és annak az avar kori és Árpád-kori megléte is. (Lipták Pál később – nyilvánvalóan a „kettős honfoglalás” elmélete hatására – maga is „ugor-magyarokról” és „török-magyarokról” értekezett.²¹⁸) Hangsúlyozanunk kell: az europid tömeg léte nem meglepő,²¹⁹ de számolni kell azzal, hogy az europid nagyrassznak többféle változata van,²²⁰ a „Cromagnoid A” pedig egyszerűen a protoeurópai népességet jelenti.²²¹ Az avar kori és Árpád-kori embertani anyag e tekintetben végtelenül leegyszerűsített „egyezése” történetileg irreleváns.

Amikor Fodor István Éry Kingára hivatkozva vitatta a késő avar–magyar azonosítást,²²² László Gyula azzal válaszolt, hogy „már Bartucz Lajos is jelentős avar kori elemet figyelt meg a középkori és újkori magyarságban”,²²³ és: „a nagy tömegű ’késő avarság’ folyamatosságát tagadni azonban szinte azonos lenne az

670 körüli [...] betelepüléssel az ugor-magyarok megjelenése nem kétséges [...]. A helynevek tanúsága is a magyarságra utal, csak kis számban vannak az ’avar’ helynevek (pl. Várkony, Tárkány).” Vö. Lipták Pál levele László Gyulához: *László Gy.: A „kettős honfoglalás”-ról* i. m. 186.

²¹⁵ *László Gy.: Östörténetünk* i. m. 15., 17.

²¹⁶ A magyarországi régészek körében elterjedt az a téves felfogás (1976-ban magam is vallottam!), hogy egy nyelv fennmaradása a számbeli fölénytől függ.

²¹⁷ *Pál Lipták: Awaren und Magyaren im Donau-Iheiss Zwischenstromgebiet. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 8. (1957) 252–253.

²¹⁸ *Lipták Pál: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján.* In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Bp. 1977. 237.

²¹⁹ Uo. 235–236.

²²⁰ *Lipták Pál: Embertan, emberszármazástan.* Bp. 1971. 218–220.

²²¹ Uo.

²²² *Fodor I.: Új könyv* i. m. 132.

²²³ *László Gy.: A „kettős honfoglalás”* i. m. 111. A hivatkozott cikkben azonban nincsen erről szó, lásd *Bartucz Lajos: A magyarországi avarok termete.* Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve 2. (1946–1947) 1–12.

élettani törvények tagadásával”.²²⁴ E különös érveléssel szemben inkább azt állíthatjuk, hogy „az Alföld 1–6. századi alapnépességére jellemző kraniológiai vonások gyakrabban jelennek meg a 10. században, mint a 7–9. századiak”,²²⁵ és hogy a Dunántúl későavar kori arculata eltér a 10. századitól.²²⁶ Döntő körülmény, hogy az avar és a honfoglalás kori csontanyag között *tényleges* „hasonlóságra [...] az elméletileg lehetséges esetek csupán 4,5 százalékában került sor”.²²⁷

A magyarországi antropológia akkoriban is, ma is az egyes temetők, tájegységek csontanyagának elemzésével, a különböző korszakok embertani leleteinek összehasonlításával, klaszterek összehasonlító vizsgálataival foglalkozik.²²⁸ Művelői Bartucz Lajos 1957-ben elhangzott példás ajánlását követik: „a végleges rassztípusokba való azonnali beosztásokkal és az azokból vonható etnogenetikai következtetésekkel szemben az óvatosság szükségessége”.²²⁹ A modern történeti embertan nem foglalkozik taxon meghatározásokkal, nem köti azokat népekhez, régészeti kultúrákhoz,²³⁰ minthogy *a biológiai jegyek nem közvetlenül etnospecifikusak, közvetlen történeti következtetésekre alkalmatlanok.*

A genetikai kutatásoktól nem várható a „kettős honfoglalásnak” sem igazolása, sem cáfolata. A legfrissebb eredmények nem mutatnak mást az egyének több ezer éves gyökereiről, mint ami történetileg várható volt: avaroknak és honfoglaló magyaroknak igen sokszínű ázsiai és Urál-vidéki kapcsolatait, valamint kelet- és közép-európai komponenseit.²³¹

²²⁴ László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 112. – Újabb történeti embertani összefoglalások: *Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában.* In: Honfoglalás és nyelvészet. Bp. 1994. 217–224.; *Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai.* In: Magyar őstörténet i. m. 151–168. Nem minden régész, történész, történeti genetikus számol az előző korok népességének továbbélésével, lásd *Fóthi Erzsébet: Autochton elemek a Kárpát-medence népességében.* In: Anneles. Avicenna Közél-Kelet Kutatások Intézete 2013/2014. Szerk. Kiss Anna. Piliscsaba 2015. 39–48.

²²⁵ Szathmáry László – Marcsik Antónia – Lenkey Zsuzsanna – Kövári Ivett – Guba Zsuzsanna – Csóri Zsuzsanna – Holló Gábor: Az autochtonitás hatása az Alföld honfoglalás kori (10. századi) népességére. In: Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről. Szeged 2013. 712.

²²⁶ Barabás K. – Guba Zs. – Szathmáry L. – Lőrinczy G.: Avar kori i. m. 82–83.

²²⁷ K. Éry Kinga: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) 35–118.

²²⁸ Uo. 65.; Szathmáry László: Populációdinamikai szempontok honfoglalás és Árpád-kori etnogenézisünk kérdéséhez. In: A Debreceni Déri István Múzeum Évkönyve 1977. Debrecen 1978. 143–165.; Szathmáry László – Guba Zsuzsanna: A Tiszántúl késő avar kori (8–9. sz.), magyar honfoglalás kori (10. sz.) és Árpád-kori (11–13. sz.) népességének összefüggései. Anthropológiai Közlemények 45. (2004) 193–199.

²²⁹ Bartucz Lajos: A szentes-kajáni avarkori temető tipológiájához. Anthropológiai Közlemények 1. (1958) 41.

²³⁰ Biological Anthropology of the Human Skeleton. Eds. M. Anne M. Katzenberg – Shelley R. Saunders. New York–Chichester–Weinheim–Brisbane–Singapore–Toronto 2000.

²³¹ Néhány cikk a naponta gazdagodó kutatásból: <https://bit.ly/3v4N9j5>; <https://bit.ly/3tFCWcC>; <https://go.nature.com/3veQoEN>; <https://bit.ly/3n65g5e>; <https://bit.ly/2QoUdIq>; <https://bit.ly/2QEWrWpr> (letöltés 2021. ápr. 20.). Módszertanilag hangsúlyozandó, általános körülmény: minden

VIII. „Uangariorum marca”

Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia – bár óvatosan fogalmaztak – kezdetől fogva támogatták a „kettős honfoglalás” elméletét. A ’griffes-indások’ megjelenésének 670 körülre történt keltezését kiindulópontként kezelték,²³² így születethetett Szádeczky-Kardoss Samunak a késő avar kori leletanyag történeti értéklésére vonatkozó messzemenő következtetése.²³³ Olajos Terézia egy II. (Német) Lajos keleti frank király oklevelében szereplő hegy nevében (*Uangariorum marca*) az onogur népnév szlávós formáját látta, és azt a „Wangarok határának” fordította.²³⁴ (Ezt kevéssel később Szádeczky-Kardoss Samu „a László Gyula által feltételezett késői avar bevándorlás” mellett szóló érvek minősítette.²³⁵) E forrásadatot Vékony Gábor egy avar etnikai csoport elnevezésének tekintette,²³⁶ Király Péter a környék több más, hasonló típusú személy- és helynevét – esetenként maga is fenntartásokkal – ilyen összefüggésben értékelte,²³⁷ ugyanakkor fölvetette, hogy megkeresztelkedett avar szerzetesekre emlékeztethetnek a hasonló helynevek (egyben ennek további vizsgálatát maga is szükségesnek tartotta).²³⁸ Nem nehéz azonban belátni, hogy Kuberéktől függetlenül is lehetnek onogurok az Avar Kaganátusban (amint bolgárokról valóban tudunk is), hiszen nem minden „onogur” volt kizárólag Kuber kísérete. Ezért sem a *vitatható* helynév, sem a beható névtani vizsgálat nélkül számba vett alsó-ausztriai hely- és személynevek nem tekinthetők a „kettős honfoglalás” bizonyítékának.²³⁹

Az oklevél 860. május 8-án kelt, melyben a király a mattseei kolostornak Zöbernben, valamint Spratzbach és Zöbernbach között 20 telket adományoz. A kérdéses forráshely: „in summitatem ill[ius] montis qui dicitur Uangariorum

mintavétel kulturális közegének kijelölése elkerülhetetlenül egy előzetes történeti koncepció következménye, azaz más koncepciók szerinti relevánsnak tartható régiókat, régészeti kultúrákat nem vontak be a vizsgálatba.

²³² A szegedi egyetemen 1970. április 23-án Lipták Pál a „kettős honfoglalás” elméletének az embertani, Szádeczky-Kardoss Samu a történeti vonatkozásáról tartott előadást, amit hat nappal később megismételtek: *Szádeczky-Kardoss Samu: A kettős honfoglalás kérdéséhez*. Rövid előadásvázlat. (Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból I.) Szeged 1971.

²³³ *Szádeczky-Kardoss Samu: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar kori régészeti leletanyag*. Antik Tanulmányok 15. (1968) 84–87.

²³⁴ *Olajos Terézia: Adalék a /H/UNG/A/RI/I népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez*. Antik Tanulmányok 16. (1969) 87–90.

²³⁵ *Szádeczky-Kardoss S.: A kettős honfoglalás i. m. 13.*

²³⁶ *Gábor Vékony: Das nordwestliche Transdanubien und die ‘Uangariorum marcha’*. Savaria 15. (1981) 215., 225.

²³⁷ *Király Péter: A honfoglalás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza 2006. 155–158.

²³⁸ *Róna-Tas A.: A honfoglaló i. m. 219–220.*

²³⁹ *Vö. Balogh László: Új könyv a „kettős honfoglalásról”*. Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára. Acta Historica Szegediensis 125. (2007) 3–19.

m[archa]”.²⁴⁰ A magyar kutatás figyelmét elkerülte Walter Pohl véleménye: a helynév egyértelműen a bajor „Wiesenang” (‘rét lejtője’) jelentésű „wang” szóból ered.²⁴¹ Egy magában álló hegyről van szó, melynek környékén 20 *mansio* (telek) volt Odalrich grófságának belsejében, ezért értelmetlen *Mark*nak, határgrófságnak feltételezni.²⁴²

Olajos Terézia reménye eltűzött volt,²⁴³ újabb avar rovásírás-lelet előkerülésétől sem várható a „kettős honfoglalás” elméletének tisztázása. A kisszámú avar rovásírást ugyanis nem sikerült megnyugtatóan megfejteni, és aligha várható olyan szöveg felbukkanása, amelyik történeti kérdésre kínálna választ. A számban nagyobb és hosszabb kelet-európai rovásfeliratok sem történeti eseményekről tudósítanak.²⁴⁴

Összegzés

- I. A késő avar és honfoglalás kori lelőhelyek területi elterjedése nem kerüli ki és nem egészíti ki egymást.
- II. Kniezsa Istvánnak a 11. századi Magyarország etnikai viszonyait (vitatottan) rekonstruáló térképe alkalmatlan a 8. századi avarok magyar voltának bizonyítására.
- III. A források a 670–680 körüli bevándorlók esetében egy katonai csapat és nem egy nép bevándorlásáról szólnak (Hitvalló Theophanes), s e csapat nem sokkal később továbbköltözött (Miracula Sancti Demetrii, madarai felirat).
- IV. Az Orosz őskrónika „ugri bjelii” adata nem vonatkoztatható a fenti bevándorlásra.
- V. A László Gyula által tárgyalt ‘griffes-indás’ leletcsoport megjelenése a tárgyalt bevándorlásnál kb. 30 évvel későbbi.
- VI. A Káma-vidékről a 7. században nem történt elvándorlás.

²⁴⁰ Monumenta Germaniae Historica Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren. Berlin 1934. 145–146., No 101.

²⁴¹ Walter Pohl: Das awarische Khaganat und die anderen Gentes im Karpatenbecken (6.–8. Jh.). In: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Hrsg. Bernhard Hänsel. (Südosteuropa-Jahrbuch 17.) München 1987. 50.

²⁴² Hans Kramarik: Zur Bezeichnung „Hofmark” in Österreich. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 77. (1969) 128–140.; Walter Pohl a kérésre levélben részletesen elemezte e forráshelyet, segítségéért itt mondok köszönetet.

²⁴³ Olajos Terézia: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged 2012. 208.

²⁴⁴ Összefoglaló munkák: Soslanbek Jakubovič Bajčorov: Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki Evropy. Stavropol 1985.; Igor Leonidovič Kyzlasov: Runičeskie pis'mennosti evrazijskich stepej. Moskva 1994.

- VII. A „Uuangeriorum marcha” és más alsó-ausztriai helynevek vitatható kapcsolata az „onogurokkal” nem tekinthető a „kettős honfoglalás” bizonyítékának.
- VIII. Az avar kori embertani anyagban nem mutatkozik bevándorlásnak nyoma.

A fentiekben egy tudományos elméletnek a tudományos közösségben kialakult megítéléséről és a kutatás mindazon eredményeiről, megállapításairól volt szó, amelyek a „kettős honfoglalás” tárgykörével kapcsolatosak. Az elmélet bírálói különböztek egymástól, a László Gyulához fűződő személyes viszonyukban, valamint ideológiai fölfogásukban, így kérem, hogy e kérdés megvitatását is érzelem és politika nélkül tegyék. Amint én is: a tanítványa voltam, bő három évtizeden át álltam vele közeli, bizalmas viszonyban, tiszteltem és szerettem.

László Gyula mindig lebilincselő retorikával írt, beszélt a „kettős honfoglalásról”, tartott számtalan előadást itthon és külföldi magyar egyesületeknek, nyilatkozott újságnak, rádióknak, televízióknak. Megnyerő, emberközeli tudós portréját sugárzó volt az őszintesége:

„[...] gondolatok, felismerések, néha csak sejtések, amelyekkel felvázolhattam »kettős honfoglalás«-feltevésemet [...] nem gondolatról gondolatra, adatról adatra épül fel az elképzelés, hanem kissé hasonlatosan a szabad képzetkapcsoláshoz [...], a megfigyelések még nem tisztultak ki, még nem szilárdultak meg annyira, hogy lépésről lépésre vezethessem a felismerés menetét”.²⁴⁵

Hogy ezt pontosan mennyire gondolta így, nem tudjuk, de a „kettős honfoglalás” elmélete egyetlen pontjában sem állja meg a helyét. Ez a világban számtalan más elmélettel is megtörtént már, nem befolyásolja László Gyulának a magyar régészetben elfoglalt korszakos jelentőségű szerepének megítélését, sok fontos művét továbbra is használni és idézni fogjuk.²⁴⁶

ON THE THESES OF „DOUBLE CONQUEST”

By Csanád Bálint

SUMMARY

Gyula László presented his theory of the „Double Conquest” of the Hungarians in 1970, but the basic elements of it were already conceived in 1944 and 1955. During the debate held in that year the historian Péter Váczy, the orientalist Károly Czeglédy, and

²⁴⁵ László Gy.: A „kettős honfoglalás” i. m. 193.

²⁴⁶ Lásd Fodor I.: Az idő... i. m. 22–26.

the archaeologist István Bóna politely rejected the theory. László did not respond to the sparse and undetailed criticism that was published thereafter, his loose presentation and methodological inconsistencies were never criticised, and he only presented the theory before an international forum one time. László did not pay attention to the evolution of scholarship after 1950, although none of his theses stood up to scientific scrutiny already at that time. While then the theory was silently passed over by Hungarian archaeology, for today's research the topic is completely irrelevant. The author thought the writing and publication of this article necessary in order to dissolve the illusions that still permeate Hungarian society about the theory and to prevent the spread of unsubstantiated beliefs.

AZ ESZTERGOMI EGYHÁZMEGYE KÉSŐ KÖZÉPKORI ZSINATI TEVÉKENYSÉGÉRŐL ÉS ZSINATI KÖNYVÉRŐL*

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a kutatók közötti kommunikáció megélénkülése, a digitalizáció előretörése a humán tudományokban is nagy nemzetközi projektek megálmodására és megvalósítására sarkallta a tudósokat. Nem került el ez a hullám a középkori egyháztörténetet, illetve annak jelen tanulmány szempontjából releváns részterületét, az összehasonlító zsinattörténet sem. Johannes Helmrath német történész 2001-ben ismertette egy nemzetközi projekt vázlatát, amely az Európában 1200 és 1550 között fennmaradt partikuláris¹ zsinati jogalkotás szövegeit vizsgálta. E nemzetközi összehasonlító projekt célja, hogy összehasonlítsa az Európában 1200 és 1550 között keletkezett és fennmaradt zsinati szövegtípusokat. A két szélső időpontot az indokolja, hogy körülbelül 1200 óta már könynyebben tipologizálhatóak az egyes zsinatok, a korai középkorra jellemző (világi–egyházi) „vegyes zsinatok” kezdtek visszaszorulni, a IV. lateráni zsinatot (1215) követően pedig lényegében rendkívül jól elkülöníthetőek az egyháztartományi és egyházmegyei zsinatok. Felső időhatárként pedig a tridenti zsinat körüli időpont kínálkozik.²

Az európai tervek mellett az amerikai kutatás a digitalizálás felől kezdett közelebbi célhoz. Az amerikai Stanford Egyetem történészei élen járnak abban, hogy a késő középkori európai zsinati határozatok szövegéből digitális szövegtérképet

* A tanulmány A brassói dékánuság középkori Kézikönyve (a kánonjog gyakorlati alkalmazása a középkori Magyarországon) címmel készülő doktori disszertáció zsinattörténettel foglalkozó eredményeinek összefoglalása, amellyel a szerző elnyerte „Az év legjobb doktorandusz szerzője” címet a Századok doktoranduszoknak és doktorjelölteknek kiírt pályázatán 2020-ban. A munka közvetlen előzménye: *Somogyi Szilvia: Az esztergomi szinodális könyvről: új források, redakciók és szövegtöbbségek nyomában. Előtanulmány egy disszertációfejezethez. Magyar Könyvszemle 135. (2019) 1. sz. 1–17. Köszönöm témavezetőim, Solymosi László (ELTE) és Szovák Kornél (PPKE) segítségét és javaslatait, valamint Rowan Dorin (Stanford University), Thomas Prügl (Universität Wien) és C. Tóth Norbert kutatásaim során nyújtott támogatását.*

¹ Partikuláris jogalkotáson ebben az esetben a megyéspüspök törvényhozói hatalma révén, általa az egyházmegye zsinatain hozott partikuláris (részleges), de az egyetemes egyházjog szabályainak megfelelő zsinati törvényhozás értendő.

² *Johannes Helmrath: Partikularsynoden und Synodalstatuten des späteren Mittelalters im europäischen Vergleich. Vorüberlegungen zu einem möglichen Projekt. In: Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Zwanzig internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik. Hrsg. Michael Borgolte. Berlin 2001. 135–170.*

építsenek. A felépítendő korpuszhoz előzetesen kiadtak egy repertóriumot, amelyet Rowan Dorin 2018-ban publikált digitálisan, és a várakozások szerint frissíteni is fogja. A vizsgálat alsó időhatáraként ők szintén az 1200-as évet választották, felsőként pedig 1400-at (1500-at).³ A repertórium 2019 nyarán 2198 tételt tartalmazott: ennyi (lokális) legátusi, egyháztartományi, egyházmegyei zsinati határozatot és szinodális könyvet (*liber synodalis*) listáztak, tehát az ő szöveggyűjtésük nemcsak az egyházmegyei zsinatok szöveganyagára terjed ki, hanem annál bővebb a merítésük.⁴

A középkori Magyar Királyság az összehasonlító vizsgálatokhoz igen értékes anyaggal tud hozzájárulni, olyannyira, hogy Helmrath a tanulmányában több ponton szívesen példálózik Magyarországgal. Ennek egyik oka az a magyar középkorászok számára közismert tény: épp elég forrással rendelkezünk ahhoz, hogy valamit mondani tudjunk, de a forráspusztulás gondoskodott róla, hogy a munka elvégezhető legyen. A projekt számára készített előzetes becslés 500 (késő-)középkori európai egyházmegyével számol, ehhez Helmrath szerint a Magyar Királyság 12 egyházmegyével járult hozzá a késő középkorban.⁵ Ez Európa egyik olyan területe, ahol a korábbi, hazai anyagra vonatkozó kutatás közölt adatokat arról, hogy hány egyházmegyei zsinatról maradt fenn említés, Szentirmai Sándor ugyanis máig nagy hatású tanulmányában még 1961-ben közreadott egy gyűjtést a középkori magyar egyházmegyei zsinatokról. Kutatásai szerint az 1256 és 1524 közötti időszakban 44 ilyenről tájékoztatnak a forrásaink.⁶ A bevezetésnek ezen a pontján óhatatlanul kísértésbe esik e sorok írója, hogy számba vegye a zsinatemléteket, és segítségükkel számításokat végezzen az elméletileg megtartandó és a forrásainkban ma is fellelhető módon adatolt említések összehasonlítását felhasználva, ahogy azt a későbbi korok elemzésével foglalkozó kutatók szeriális forrásaik segítségével már könnyen és bizonyító erővel megtehetik. E pusztá gondolat kísérlet azért lehet hasznos, mert kevés középkori forrástípus áll rendelkezésünkre, ahol ilyen számítás elvégezhető, hiszen, ha azt tudjuk is, hány említésünk van egy középkori eseményről, azt aligha tudhatjuk, hogy az

³ Corpus Synodaliium. Local Ecclesiastical Legislation in Medieval Europe / Législations ecclésiastiques locales dans l'Europe médiévale: <https://corpus-synodaliium.com> (letöltés 2020. szept. 5.)

⁴ Online kutatási segédlet: *Rowan Dorin: A Repertory of Synodal Statutes and Provincial Canons, 1200–1500.* (<https://bit.ly/2QYNsx8>, letöltés 2020. szept. 5.)

⁵ *Helmrath J.*: Partikulársynoden i. m. 150. Helmrath minden bizonnyal azért számolt 12 egyházmegyével, mert enniből maradt fenn egyházmegyei zsinat említése. A 12 egyházmegye: Esztergom, Kalocsa, Győr, Veszprém, Vác, Nyitra, Várad, Erdély, Pécs, Csanád, Eger, Zágráb. Ezekhez bizonyos megfontolások alapján még más egyházmegyét is hozzá lehetne számolni. A késő középkori egyházszerkezetről részletesebben lásd *C. Tóth Norbert: Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig.* Győr 2017.

⁶ *Alexander Szentirmai: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 47. (1961) 267–292.*

eseménynek – például jelen esetben egyházmegyei zsinatnak – hányszor kellett volna bekövetkeznie. Tétélezzük itt most fel, hogy a Magyar Királyságban a késő középkorban a IV. lateráni zsinat (1215) határozatainak megfelelően évenként egyszer megtartották az egyházmegyei zsinatot (erről a kérdésről részletesebben lásd a későbbieket), számoljunk csak a 12 egyházmegyével, amelyből egyáltalán zsinat említése maradt fenn, ebben az esetben a kb. 270 év alatt a 12 egyházmegyében 3240 egyházmegyei zsinatot kellett volna tartaniuk a megyéspüspököknek,⁷ ehhez képest összesen 44 zsinat említésével rendelkezünk.⁸ Az arány, ami a fennmaradt adatokat illeti – ha a számítás módja helyes, a gyűjtés pedig teljes volna – 1,5% körüli lenne, ami nem is esik olyan messze attól a becsléstől (2%), amelyet Engel Pál adott közre a középkori magyarországi források fennmaradási esélyeivel kapcsolatban.⁹ De megtartották-e a Magyar Királyságban a késő középkorban évente az egyházmegyei zsinatokat?

A történeti kutatás mindenkor fontos feladata a források feltárása, közreadása és – hogy a szélesebb olvasóközönség számára is elérhető és értelmezhető legyenek – akár fordítása is. Középkori világi törvényeink évszázadok óta olyannyira az érdeklődés előterében állnak, hogy számos kiváló magyar fordítás született róluk. A középkori egyházi jogforrások és zsinati határozatok közül ez a korai szövegelemlékekre is igaz,¹⁰ azonban az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati könyvéről soha nem készült magyar nyelvű fordítás, noha magát a forrást igen gyakran idézik nemcsak egyháztörténeti és kánonjogi, hanem művelődéstörténeti tárgyú tanulmányokban is egy-egy határozata miatt. A fordítás hiánya minden bizonnyal nem véletlen, bár a zsinati határozatok értelme szinte mindenhol evidensnek tűnik, ám ha a szöveget magyarul kellene visszaadni, az nagyon nehézkes lenne. Ez igaz már a szöveg bevezetőjére is, amelyet leginkább úgy lehetne összefoglalni, hogy az egyház hatásának három pillére a Szentírás (*auctoritas scripturarum, novi et veteris testamenti*), az egyetemes hagyomány (*universalis*

⁷ Ilyen „teoretikus” számítást korábban Jaczkó Sándor is végzett, 14 egyházmegyével számolva 3780 összejevetel jönne ki. Az általa vizsgált kalocsai egyháztartomány püspökségei esetén azonban a pusztán számadatokat szálas forrásokkal és zsinati határozatokkal ütköztetni sokkal nehezebb volt, így ő a számadatok és fennmaradt források viszonya alapján az alábbi következtetést vonta le: „Teoretikusan nézve: a középkori tizenegy egyházmegye évenkénti egy zsinata a vizsgált kétszázhetven év alatt 3780 összejevetelt jelentene. Eddigi forrásaink alapján ilyen intenzitású szinodális tevékenységről nem beszélhetünk. A kalocsai egyháztartomány joghatósági területéről öt késő középkori zsinat időpontját ismerjük; sajnálatos azonban, hogy az egyháztartomány általunk ismert első négy zsinatáról nem maradtak fenn aktrák vagy határozatok.” Lásd *Jaczkó Sándor: A középkori kalocsai egyháztartomány szinodális tevékenysége*. In: *Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica 17*. Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen 2009. (2012). 123–140., különösen: 126.

⁸ *Szentirmái, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 290–292.

⁹ *Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Bp. 2001. 4.

¹⁰ Példaként lásd az Árpád-kori esztergomi zsinati határozatok fordításait: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. 218–235., 248–251. (A vonatkozó részek Nótári Tamás fordításai.)

tradicio) és a „partikuláris joggyakorlás” (*institutio propria et particularis*).¹¹ A középkori partikuláris zsinati jogforrások vizsgálóinak éppen az az egyik legfontosabb feladata, hogy az egyházmegyei zsinati határozatok, zsinati könyvek szövegében ezeket az igen különböző szövegrétegeket elkülönítsék, hiszen csak így válhat világossá, hogy egy egyházmegye partikuláris jogalkotása mennyiben az univerzális egyházjog helyi lecsapódása, illetve mennyire egyedi, pillanati, helyi problémákra adott adekvát válasz. Ez a szövegvizsgálat viszont hagyományos, filológiai kutatómódszertant igénylő munka, eredményéből pedig aztán vagy adódnak bizonyítható történeti következtetések, vagy sem.

Így hát a recept adta magát a tanulmányhoz: már létezik egy nemzetközi digitális zsinati szövegtörzs, amelynek segítségével minden eddiginél könnyebben fel lehet tárni a késő középkori zsinati határozatok forrásait. Adott a Magyar Nemzeti Levéltár által digitalizált középkori okleveles adatbázis¹² és számos forrásközlés, amelyek segítségével, ha sok új forrást nem is lehet bevonni az egyházmegyei zsinatok említéseinek gyűjtésébe, egyet-egyét azért nem lehetetlen. Valamint adott a késő középkori esztergomi zsinati könyvnek több változata: két kódex szöveghordozójának szövegét részleteiben még alig vizsgálták, tehát a munka alapjait (datálás, átírás, közreadás) sem végezték el több évszázada, illetve adott egy egyházmegye, az esztergomi, amelyről az utóbbi években nagyon fontos forrásközlések és adattárak jelentek (jelennek) meg,¹³ ezek segítik zsinati tevékenységének vizsgálatát. Segítségükkel az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati könyve forrásaival és datálásával, valamint zsinati tevékenységével kapcsolatos eddigi eredményeket tekintem át.

A Magyar Királyság késő középkori zsinati szövegeimlékeiről

Fennmaradt középkori zsinati szövegeimlékeink három markánsan elkülöníthető csoportba oszthatók. Az elsőt azok a korai Árpád-kori törvények, szövegeimlékek alkotják, amelyek esetében a királyi hatalom ereje és a zsinatok megtartásának vegyes világi-egyházi mivolta miatt még nem vagy csak korlátozottan beszélhetünk

¹¹ *Ignatius Batthyány*: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium III*. Claudiopolis 1827. 260–278., itt: 260–261. Az egyházjog forrásairól részletesen: *Erdő Péter*: *Az egyházjog forrásai*. Bp. 1998.

¹² <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

¹³ *Petrus Erdő – Cornelius Szovák – Petrus Tusor*: *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. (Collectanea Studiorum et Textuum, vol. 114.) Bp. 2018.; *C. Tóth Norbert*: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*. Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 13.) Megjelenés előtt.; *Uő*: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 9.) Bp. 2019.; *Uő*: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században I. A kanonoki testület és az egyetemjárás és II. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”*. Bp. 2015.

(kizárólagos) partikuláris egyházi jogalkotásról. Ilyen szövegemlékeink például az úgynevezett első vagy második esztergomi zsinat határozatai.¹⁴ A második zsinati szövegemlékcsoportot azok a határozatok képezik, amelyek kibocsátásában már nem volt szerepe a világi (királyi) hatalomnak, és érvényük az országra terjedt ki, de nem a kialakult magyar egyházszervezet élén álló püspökökhöz vagy érsekekhez, nem egyházmegyei vagy tartományi zsinatokhoz köthető a kibocsátásuk, hanem a 13. század végének, a 14. század első felének élénk szentszéki–magyar politikai-diplomáciai kapcsolata miatt gyakorta az országba látogató pápai legátusok adták ki őket. Ilyen szövegek a Guido legatus által megtartott bécsi zsinat úgynevezett magyar határozatai, vagy a Fermói Fülöp vagy Gentilis legatus által kiadott határozatok. Ez a két szövegemlékcsoport igen jól kutatott, és a tárgyhoz most nem is kapcsolódik.¹⁵

¹⁴ A teljesség igénye nélkül szövegkiadásuk és a rájuk vonatkozó fontosabb irodalom: *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 197–206. és 207–207.; *Jánosi Mónika*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 225–254.; *Uő*: Az első un. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 83. (1986) 23–29.; *Uő*: A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 96. (1992) 3–10.; *Adriányi Gábor*: Die ungarischen Synoden. Annuarium Historiae Conciliorum 8. (1976) 541–575.; *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). Paderborn–München–Wien–Zürich 1987. 134–136.; *Szuromi Szabolcs*: Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. In: Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkorai történetéről. Szerk. Erdő Péter. Bp. 2002. 87–142.; *Uő*: Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon. Iustum Aequum Salutare II. (2006) 1–2. sz. 191–201.; *Kiss Gergely*: Kuno pápai legátus és Magyarország az elbeszélő források tükrében. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp. 2018. 253–262.; *Thoroczkay Gábor*: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István legenda datálásának kérdéséhez. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI Könyvek 9.) Bp. 2009. 72–73.; *Mikó Gábor*: A „szent királyok törvényei”. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története. Századok 150. (2016) 326. 29. jegyz.; *Uhrin Dorottya*: Az ún. I. és II. esztergomi zsinat és a Pray Kódex. In: Írások a Pray-kódexről. Szerk. Bartók Zsófia Ágnes – Horváth Balázs. Bp. 2019. 19–28.

¹⁵ Szintén a teljesség igénye nélkül, Guido legatus 1267-es, úgynevezett magyar határozatainak szövegkiadása és a rá vonatkozó irodalom: *Petrus Lambecius*: Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi. (Lib. II.). Vindobonae 1669. 68–70.; *Peter Johaneke*: Das Wiener Konzil von 1267, der Kardinallegat Guido und die Politik Ottokars II. Přemysl. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 44–45. (1978–79) 325.; *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 185–187.; *Mikó Gábor*: Az 1267. évi bécsi zsinat úgynevezett „magyar határozatai”. Magyar Könyvszemle 127. (2011) 1–29. Az 1279-es budai zsinatról: *Péterffy Károly*: Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXV. [...] Pars prima in qua concilia et constitutiones ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDXLIV. prodeunt. Viennae MDCCXLII. 105–125.; *Waldmüller, L.*: Die Synoden i. m. 188–200.; *Zoltán J. Kosztolnyik*: Rome and the Church in Hungary in 1279. The synod of Buda. Annuarium Historiae Conciliorum 22. (1990) 76–79.; *Gergely Kiss*: Les aspects des activités des légats pontificaux en Hongrie aux XIe-XIIIe siècles. Cronica – Annual of the Institute of History of Szeged 9. (2011) 37–53. Gentilis bíboros legátusi zsinatairól: *Batthyány, I.*: Leges ecclesiasticae i. m. III. 18–21.; *Szuromi Szabolcs*: Szempontok az 1307. évi udvardi zsinat kánonjogtörténeti vonatkozásaihoz. Iustum Aequum Salutare IX. (2013) 105–110.; *Mansi, J. D.*: Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio [...] (Tom. 25.), Venetiis, MDCCCLXXXII.

Más a helyzet viszont a harmadik szövegemlék-csoporttal, amely a magyar egyházmegyék késő középkori zsinati szövegemlékeit – legyen az egyházmegyei zsinati határozat vagy zsinati könyv – tömöríti. Ezekkel a szövegemlékekkel sem állunk mennyiségileg túlságosan jól, az egyházmegyéknek csak egy részéből maradt ránk ilyen. Ismerjük a nyitrai egyházmegye 1494-re,¹⁶ a veszprémi egyházmegye 1515-re,¹⁷ valamint a váradi egyházmegye 1524-re datált¹⁸ határozatainak szövegét. Olyan jelentős és nagy területi kiterjedésű egyházmegyék, mint például az erdélyi vagy az egri szövegei egyáltalán nem maradtak fenn. Jóindulattal még ehhez a forrástípushoz sorolhatjuk az 1460-ban¹⁹ Lőcsén megtartott szepesi préposti zsinat szövegét is. A fentiekén kívül egyetlen egyházmegye határozataival, nem meglepő módon az esztergomival vagyunk egy kicsit szerencsésebb helyzetben. Az egyházmegye határozatainak, zsinati könyvének ugyanis összesen öt változata maradt fent.²⁰ További források felbukkanása pedig, bár teljesen nem zárható ki, csodaszamba menne. Az egyházmegyei határozatok részletekbe menő elemzésére a fentiekből következően egyetlen egyházmegyében, az esztergomiban van egyáltalán némi esély. Ez már csak azért is igaz, mert a fennmaradt zsinati határozatok különböző változatainak szövege az esztergomi egyházmegyében egymásra épít, az első ismert változat (c. 1382) az egyházmegye normaszövege lesz, továbbá ezt az alapszöveget aztán az összes többi egyházmegye ismert szövege (Nyitra, Veszprém, Várad) átveszi,

col. 151–170. és col. 213–224. Gentilis bíboros legátusi tevékenységéről: *Gergeley Kiss*: Les légats pontificaux en Hongrie au temps des rois Angevins (1298–1311). In: La diplomatie des états Angevins aux XIIIe et XIVe siècles, Accademia d’Ungheria Istituto Storico „Fraknói” – Dipartimenti di Storia Ungherese del Medioevo e della Prima Età Moderna Università degli Studi di Szeged. Dir. Zoltán Kordé – István Petrovics. Roma–Szeged 2010. 101–116., valamint: *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. – I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp. 2012. 65., 70.

¹⁶ Szövegkiadása: *Péterffy Károly*: Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXV. [...] Pars prima in qua concilia et constitutiones ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDXLIV prodeunt. Viennae MDCCXLII. 258–297.

¹⁷ Szövegkiadását és részletes értékelését lásd *Solymosi László*: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. (Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXXV.) Bp. 1997.

¹⁸ Szövegkiadása és részletes értékelése: *Jaczkó Sándor*: A váradi egyház 1524. évi zsinati határozatai. Bp. 2016.

¹⁹ *Batthyány, I.*: Leges ecclesiasticae i. m. 507–518.

²⁰ Az öt változat: E1 [c. 1382], Br [1394/XVmed], Kr [c. 1420–1430?], E2 [1450], E3 [1493]. Ezeket a redakciókat következetesen így rövidíttem. Az E1 redakció alatt a Demeter-kori első ismert változatot (c. 1382) értem, az E2 alatt pedig az 1450-re datálható, Szécsi Dénes-kori változatot. Az összes redakció megszámozása (1, 2, 3, 4, 5) a filológiai vizsgálat elvégzése előtt preconcepció lett volna, ezért a két kiadatlan redakció betűjelölését az őrzőkódexeikből alakítottam ki, a Br a brassói, a Kr a körmöcbányai kódexben található változatot jelöli. A változatokról, a rájuk vonatkozó irodalomról és kiadásaikról részletesebben lásd később.

így az esztergomi egyházmegye határozatai a „késő középkori magyar zsinati egyházjog-táj” megalapozói.²¹

Szintén csak az elméleti játék kedvéért, és inkább csak a mértékek illusztrálása céljából: a vizsgált időszakból összesen nyolc egyházmegyei határozatváltozat ismert, ha nagyvonalúan hozzászámoljuk a szepesi préposti zsinat határozatait is, akkor kilenc. Természetesen már az sem feltételezhető bizonyosan, hogy a késő középkori egyházmegyék minden évben megtartották a zsinatot, de még ha megtartották volna, akkor sem számolhatunk semmiképpen minden egyes egyházmegyei gyűlés alkalmával újabb határozatok kiadásával, inkább csak a régiek felolvasásával, megújításával. Az elvileg akár feltételezhető 3240 egyházmegyei zsinatról eddig durva megközelítésben 44 [1,35%] említéssel és 8 [0,25%] szövegelemmel rendelkezünk.²² Az esztergomi egyházmegyére kicsit jobban ráközelítve az első ismert zsinati szövegelemlektől kezdve (c. 1382) az 1526-ig terjedő 145 évben 14 (majdnem 10%) Szentirmai által feltételezett vagy azonosított zsinat, öt (majdnem 3,5%) szövegelemlekként. Ez utóbbi esetben már nem teljesen lehetetlen a pusztaság számadatainak összekötése a forrásadatokkal és a szakirodalom eddigi állításaival.

Megtartották-e az egyházmegyei zsinatot évenként a késő középkorban az esztergomi egyházmegyében?

A IV. lateráni zsinat (1215) rendelkezését, miszerint az egyházmegyéknek évenként egyszer zsinatot kell tartaniuk, a szakirodalom széles körben idézi.²³ A zsinati említéseket vizsgáló Szentirmai Sándor máig alaplalmuként kezelt 1961-es, német nyelvű tanulmányában ugyanakkor több helyen és világosan azon az állásponton van, hogy ezeket a Magyar Királyságban nem tartották meg évről évre, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy aligha találhatunk két egymást követő évet, amikor van említésünk ugyanazon egyházmegye püspöki gyűléseiről.²⁴ Szentirmaival szemben Solymosi László a veszprémi zsinati határozatok szövegkiadásához írt

²¹ A zsinati egyházjog-táj kifejezést a külföldi szakirodalomból kölcsönöztem: *Helmuth, J.*: Partikularsynoden i. m. 159. A zsinati szövegforrásokat a korábbi szakirodalom is több helyen számba vette már. Lásd *Erdő Péter*: A részleges egyházjog forrásoka Magyarországon őrzött középkori kódexekben. In: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Szerk. Uő. Bp. 2001. 78–82.

²² A zsinattörténeti szakirodalom teljesen magától értetődő axiómaként kezeli, hogy nem minden középkori zsinat (zsinati tevékenység) hagyott maga után írásbeli nyomokat, így a zsinatok száma, illetve a fennmaradt zsinati szövegelemek száma másként-másként kezelendő. *Helmuth, J.*: Partikularsynoden i. m. 149.

²³ *Szentirmai, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 280.; *Solymosi L.*: A veszprémi i. m. 12.; *Jaczkó S.*: A váradi i. m. 25.; *Szavomi Szabolcs Anzelm*: A IV. Lateráni Zsinat (1215) határozatainak jelentősége. *Teológia – Hittudományi Folyóirat* 40. (2006) 1–2. sz. 87–97.

²⁴ *Szentirmai, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 270., 277.

bevezető tanulmányában ugyanazokból a számadatokból éppen a Szentirmai-tézis ellenkezőjére következtet: „a források viszonylag kevés magyarországi zsinatról tájékoztatnak, s még kevesebb az olyan, amelynek határozatai megőrződtek. Ebből a tényből azonban nem következik, hogy Magyarországon nem érvényesült az egyetemes zsinat előírása, hogy ne törekedtek volna kívánalmi megvalósítására”.²⁵ A kérdésre végleges és megnyugtató választ adni aligha lehet, de az egyik vagy másik tézis irányába a mérleg elbillenhet: a késő középkori évenkénti megtartás irányába mozdulni például az említések számának feltornászásával vagy a Szentirmai által elemzett források újraértelmezésével lehet.

Lássuk először az általa felhasznált forrásokat. Gyűjtéséhez Szentirmai használta Kanizsai János esztergomi érsek 1399. október 27-én kelt oklevelét, amely a szebeni és brassói dékánokat a következő évi zsinatra invitálja, ennek alapján jogosan feltételez egy 1400-as esztergomi egyházmegyei gyűlést.²⁶ Az oklevél arengáját azonban – „Mivel pedig a szent kánonok hagyománya szerint a szent zsinatot minden egyes évben megtartani ösztönöztünk, amely megtartására a Szentatyák rendelkezései nyomán buzgón tartozunk törekedni [...]”²⁷, így Kanizsai –, mivel ez a tézisének már nem támogatta volna, nem idézte. Természetesen Kanizsai János oklevelének arengája nem szól a tényleges évenkénti gyűléstartás mellett, csak azt bizonyítja, hogy az esztergomi egymázmegyében ismerték és hivatkozták a lateráni zsinat előírását, és törekedtek annak betartására. A szakirodalomban szintén széles körben elterjedt és aligha vitatható állítás, hogy az éves gyűlés időpontja az esztergomi egyházmegyében Adalbert ünnepe (április 23.), illetve annak nyolcada volt.²⁸ Szentirmai idéz egy forrást – szintén éppen tézisének bizonyítására –, miszerint egy alkalommal Bakócz Tamás érsek az Adalbert ünnepére összehívott gyűlést május 3-ra helyezte át.²⁹ A forrás azonban számomra épp azt sugallja, mivel a zsinatot az éven belül, sőt éppen csak pár nappal tolták el, hogy ebben a késői időszakban a rendszeres éves zsinattartás már mindinkább megtörténhetett. A hivatkozott oklevélminta az esztergomi egyházmegye formuláskönyvében is szerepel. A minta szerint a zsinathalasztás oka ebben az esetben az, hogy az érsek nem volt jelen Esztergomban, és április 23-ra nem is ért volna vissza.³⁰ A formulárium egy másik mintája szerint – ezt az adatot viszont Szentirmai már mellőzte – ugyanezen okból, azaz mert Bakócz nem volt jelen Esztergomban és

²⁵ *Solymosi L.*: A veszprémi i. m. 12

²⁶ *Szentirmai, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 270–271.

²⁷ *Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen III. 1391–1415. Hermannstadt 1902. (a továbbiakban: UGDS III.) 243.

²⁸ *Szentirmai, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 277.

²⁹ Uo.

³⁰ *Erdő P. – Szovák K. – Tusor P.*: Formularium ecclesiae Strigoniensis i. m. 549.

nem is tudott volna visszaérni a szokásos zsinati időpontra, a gyűlést egy másik évben Szent Adalbert napjának környékéről az adott év július 2-ára halasztották el.³¹ Ebből a két oklevélmintából legalább három dolog következik. Az egyik, hogy egy viszonylag szűk időkeresztmetszetben, Bakócz érseksége alatt, legalább kétszer előfordult, hogy az éves zsinatot nem akkor tartották meg, amikor vártnak volna, emiatt a későbbi kutatás során a zsinati említéseket pusztán ekörül az időpont körül keresni nem elegendő, mert bár ez számított az egyházmegye hagyományos és szokásos zsinattartási időpontjának, kőbe vésve azért nem volt a dátum, így a praktikum bármikor felülírhatta. A másik, hogy mindkét alkalommal az éven belülre, sőt az évnek azon részén belülre tolták el a gyűlést, amíg még az időjárás nem nehezíti az utazást – Európában számos egyházmegyében, ahol vannak adatok arról, hogy évente két egyházmegyei zsinatot is tartottak, a másodikat hagyományosan őszre ütemezték – tehát nem maradt ki egy év, nem csak a következő április 23-ra hívták a résztvevőket. A harmadik pedig, hogy e két forrás alapján adódna a következtetés, miszerint az egyházmegyei zsinat megtartásának nyilvánvaló formai kelléke volt a megyéspüspök (aki jelen esetben az érsek) személyes jelenléte, vagy ezt a következtetést megfordítva: ha egy érsek a középkor végén április 23-a körül bizonyosan nem tartózkodott Esztergomban, akkor abban az évben bizonyosan nem abban az időpontban vagy egyáltalán nem tartották meg a zsinatot.³²

Szentirmai az esztergomi egyházmegye zsinatainak lajstromozásához maga is használt egy tematikus és jól kutatható forráscsoportot, amely a brassói dékánok késő középkori történetével kapcsolatos. Számos esztergomi zsinatot ezen oklevelek alapján kötött évhez.³³ A brassói dékánok a 15. században az esztergomi érsek, nem pedig az erdélyi püspök egyházi joghatósága alá tartozott, emiatt a szász papokat tömörítő testület (*capitulum*) élén álló brassói dékán megjeleni tartozott az éves esztergomi egyházmegyei zsinaton. Brassó Esztergomtól való távolsága miatt a 15. század elejétől kezdve a mindenkori brassói dékánoknak egyre szélesebb körű jogosítványokat, ordináriusi teendőket – ilyen például a penitencia kiszabása a püspöknek rezervált gyónások esetén, egyházi bírói feladat ellátása szentszéki ügyekben vagy a temető újrászentelése – engedtek át az esztergomi érsekek, de nem „határozatlan időre”, hanem általában csupán egy-egy évre. Ezekről az ordináriusi teendőkről,

³¹ Uo. 699.

³² Kanizsai János érsek rendelkezésének megfelelően a Szent Adalbert napjával kezdődő héten az esztergomi székeskáptalan kanonokjainak is Esztergomban kellett tartózkodniuk. Az adatra szintén C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmem, a rendelkezést lásd C. Tóth N.: Az esztergomi székeskáptalan i. m. (Pena dominorum de capitulo in festivitate Sancti Adalberti absentium című fejezet).

³³ Például az 1400-as zsinatot: *Szentirmai, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 270.

jogkörökről és az engedély időtartamáról az érsek vagy inkább az esztergomi vikárius okleveleket bocsátott ki.³⁴ E számos engedély közül Szentirmai tanulmánya egyet idéz, a Vicedomini Máté esztergomi vikárius³⁵ által 1400. február 1-jén kibocsátottat, amely engedély az az évi zsinatig szólt.³⁶ Ő e forráscsoport alapján – mivel szerinte a többi engedély mindig csak egy-egy évre szólt, és szó sincs bennük zsinatok említéséről – harmadjára is leírja, hogy ez is bizonyítja, hogy a zsinatot évenként nem tartották meg. Állítása miatt szükséges ezeknek az oklevelek áttekintése. 1394. június 14-én az engedélyt Balázs vikárius³⁷ a brassói dékánnak egy évre (*usque ad unum annum a data*) adta meg.³⁸ Vicedomini Máté vikárius 1412. április 26-án kelt oklevelének engedélye szintén egy évre szól (*presentibus usque festum sancti Adalberti martyris et pontificis duntaxat nunc venturum valituris*).³⁹ Vicedomini vikárius 1420. április 24-én kelt oklevele egy évre ruházza át a jogköröket (*Datum Strigonii, die festi beati Georgii martyris, anno domini millesimo quadringentesimo vigesimo. Praesentibus autem post anni elapsu minime valituris*).⁴⁰ Szintén Vicedomini Máté 1422. április 23-án kibocsátott engedélyének hatálya megint csak egy év ([...], *quas hinc usque ad anni circulum volumus in suo vigore permanere. Datum Strigonii, die festi beati Adalberti martyris et pontificis, anno domini millesimo quadringentesimo vigesimo secundo*).⁴¹ A vikárius 1428. április 25-ei oklevele még konkrétabb (*Duximus concedendas [sc. litteras] ad sanctam synodum in ecclesia Strigoniensi supra dicta in proximo celebraturam*), azaz az engedély a következő zsinatig érvényes.⁴² Temesvári János fia Miklós esztergomi éneklőkanonok, esztergomi vikárius⁴³ a többihez hasonló, 1430-as oklevelét szövegkiadása helytelenül (talán teljesen véletlenül) június 7-re datálja. Valójában május 7-re keltezhető, mégpedig az az évi esztergomi zsinaton

³⁴ Erről részletesebben lásd *Kiss Gergely*: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs 2013. 130–140.; *Somogyi Szilvia*: A brassói dékánok Kézikönyvének egyik kánonjogi jegyzete. Adalékok az egyházi bíráskodás illetékességi körének történetéhez. In: *Micae Mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Farkas Csaba – Ribi András – Veres Krisztof György. Bp. 2018. 149–165.; *Somogyi Szilvia*: A brassói dékánok plébánosai és plébániahálózatának jellegzetességei a 15. században. In: *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra*. Szerk. Tötös Áron – K. Markaly Aranka – Koloh Gábor – Horváth Illés. Kolozsvár 2019. 35–75.

³⁵ Személyére részletesen lásd *C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.*: Pozsonyi vizsály i. m. 23–39.

³⁶ *Szentirmai, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 270.

³⁷ Személyére lásd *C. Tóth N.*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 255.

³⁸ UGDS III. 96–97.

³⁹ UGDS III. 522–523.

⁴⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen IV. 1416–1437*. Hrsg. Gustav Gündisch. Hermannstadt 1937. (a továbbiakban: UGDS IV.) 125.

⁴¹ UGDS IV. 156–157.

⁴² UGDS IV. 344–346.

⁴³ Személyére lásd *C. Tóth N.*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 256.

adták ki, amelyet ezek szerint ebben az évben is Szent Adalbert napja környékén, de valójában két héttel azt követően tartottak meg (*Datum Strigonii in sancta synodo, quindecimo die festi beati Adalberti martyris et pontificis, anno dominicae incarnationis millesimo quadringentesimo tricesimo*).⁴⁴ Márton esztergom-szentgyörgyi prépost, vikáriushelyettes 1434. április 23-án kelt éves engedélye a brassói dékán számára,⁴⁵ az 1430-ashoz hasonlóan az az évi esztergomi zsinaton kelt (*Datum Strigonii in sancta synodo in festo beati Adalberti martyris et pontificis, anno dominicae incarnationis millesimo quadringentesimo tricesimo quarto*).⁴⁶ 1436-ban az engedélyt nem a vikárius, hanem az érsek adta ki, és már az év március 25-én, mivel tudomására jutott, hogy a brassói dékán az az évi Szent Adalbert napi esztergomi zsinaton különböző, nem részletezett zavaros viszonyok miatt nem tud megjelenni. Engedélye az az évi zsinattól, a következőig szólt.⁴⁷ Egy ordináriusi jogkörátengedő engedélyt 1452-ben szintén nem a vikárius, hanem maga Dénes esztergomi érsek adott ki a dékán számára április 24-én (*Datum Strigonii in festo sancti Georgii martyris, anni domini millesimo quadringentesimo secundo*).⁴⁸ Ez összesen kilenc engedély (1394, 1412, 1420, 1422, 1428, 1430, 1434, 1436, 1452), kettő (1394, 1436) kivételével a kibocsátásuk szinte mindig gyanúsán egy bizonyos módon, a vikárius által, egy bizonyos időpont, április vége környékén történt. Természetesen ez önmagában véletlen is lehetne, de a források fennmaradásának esetlegessége miatt túlságosan gyanús, hogy szinte minden kibocsátás az éves esztergomi zsinat közvetlen időpontjára (Szent Adalbert napja) vagy annak bő kéthetes környékére esik, a kettő (1430, 1434) pedig *expressis verbis* a zsinaton datálódott. Ha pedig két engedély az éves zsinaton datálódott, akkor élhetünk a gyanúval, hogy ezt az éves engedélyt általában a vikárius adta ki egy évre a dékánnak, mégpedig a zsinat időpontja körül. Ebből az következhet, hogy azokra az évekre is helyezhetünk zsinatot, amikor az engedély szövegében a zsinat szó ugyan nem szerepel, de a kiadás dátumából az erősen valószínűsíthető.

Szentirmai Sándor az 1382 és 1526 közötti időszakból 14 zsinat említését gyűjtötte össze. Esztergomi egyházmegyei zsinatot feltételezett a következő évekre vagy azok környékére: 1382, 1390, 1393, 1400, 1418 előtt, 1422, 1446 után,

⁴⁴ UGDS IV. 403–404.

⁴⁵ Személyére, valamint indoklásul, hogy itt miért a vikáriushelyettes adta ki az oklevelet, lásd *C. Tóth N.*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 257. és 257. 36. jegyz.

⁴⁶ UGDS IV. 520–521.

⁴⁷ UGDS IV. 596–597.

⁴⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen V. 1438–1457.* Hrsg. Gustav Gündisch. Wien 1975. (a továbbiakban: UGDS V.) 340–341.

1450, 1489, 1493, 1505, 1510, 1513, 1520.⁴⁹ A fentebb elmondottak értelmében ezekhez az évekhez teljesen bizonyosan hozzátehetjük az 1430-as, 1434-es és 1436-os évet, és feltételelesen a többi adatot is (1412, 1420, 1422, 1428, 1452).

További esztergomi zsinati említések összegyűjtése már nehezebb, mert az összes esztergomi vikáriusi és egyéb oklevél áttekintésére – nem csupán a brassói dékánuság esetén – jelen pillanatban nem vállalkozhatok, de egy-egy adattal véletlenszerűen és a szerencsének köszönhetően is gyorsan bővíthető a 15. századi említések száma. 1456. július 2-án kelt oklevelükben például Várkonyi Amadé fia Lénárt és társai, a várkonyi egyház kegyurai kérik Dénes esztergomi érsektől, hogy adjon új, megválasztani engedélyezett plébánosuk számára biztosító levelet, mert a régi, akinek gonoszságáról az éppen most elmúlt zsinatra (*ad sanctam synodum proxime praeteritam*) levelet küldtek, később el is szökött tőlük.⁵⁰ A történekből egyenesen következik, hogy 1456-ban az egyházmegye tartott zsinatot. Ez a példa egy újabb, a későbbiekben elvégzendő kutatási lehetőségre hívja fel a figyelmet. Az esztergomi szentszéki működésének vizsgálatához kapcsolódó szakirodalom azonosított a 15. században olyan időpontokat, bírósági határnapokat, amelyeken jóval gyakrabban történt szentszéki bírósági cselekmény, mint általában. Kiemelkedett a forrásanyagból Vízkereszt (január 6.), Szent György napja (április 24.), Szent Jakab napja (július 25.) és Szent Mihály napja (szeptember 29.), illetve ezek nyolcadai.⁵¹ Az esztergomi egyházmegye esetében ezek közül Szent György napja azért is kínálkozik, mert gyakorlatilag egybeesett az éves egyházmegyei zsinat időpontjával. A zsinaton eleve zajlottak a 15. században is szentszéki bírósági cselekmények, egyháziak közötti perek az az évre választott zsinati bírók előtt, ám ezek befejezése a zsinat elmúltával már a vikárius által vezetett bíróságra maradt.⁵² Mivel az éves zsinaton számos pert elindíthattak, emellett pedig a vele szinte teljesen egybeeső Szent György nyolcada is fontos bírósági határnap volt, minden bizonnyal egy-két hónappal későbbi, a per további szakaszaihoz kapcsolódó szentszéki bírósági ügyintézéshez kapcsolódó oklevelek, ha nem is tömegesen, de említést fognak tenni egy-egy olyan perről vagy eseményről, amelyet az az évi zsinaton kezdtek el. Sorjáznak is az ilyen adatok az egyházmegye későbbi formuláriumában: egy minta említi

⁴⁹ Szentirmai, A.: Die ungarische Diözesansynode i. m. 290–292.

⁵⁰ DL 48649, idézi: Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. Bp. 1997. 341. (2831. sz.).

⁵¹ C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: A pozsonyi prépost és káptalan vizsálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. Bp. 2014. 85–88.

⁵² A zsinatra választott zsinati bírók megbízatása csak az a zsinat utolsó napjáig tartott forrásaink szerint: Erdő P. – Szovák K. – Tusor P.: Formularium ecclesiae Strigoniensis i. m. 558.

András plébánost, akit a zsinaton vádoltak meg konkubinátussal (*Andreas plebanus [...] in sinodo sancta pridem in hac ecclesia Strigoniensi celebrata accusatus fuit de vicio concubinatus*),⁵³ egy másik mintá az ugyanilyen bűnnel szintén a zsinaton vádolt István plébánosról tesz említést (*Accusatus fuit in sancta sinodo iste dominus Stephanus plebanus de .t., quod esset concubinarius*).⁵⁴ Ezekben az esetekben természetesen az említéseket a forrás jellege miatt – a mintákat nem datálták évre pontosan, éves keletre bizonyos esetekben következtethetünk ugyan, más esetekben azonban csak évkörre – nem köthetjük évhez.

Rendelkezünk továbbá olyan forrásokkal, amelyekben az ott talált adat ugyan egyértelműen értelmezhető egyházmegyei zsinat említéseként is, évhez sajnos szintén nem köthető pontosan. Ilyen az esztergomi zsinati könyv Kr változatának (részletesebben lásd később) egy határozata, amelyet Hohenlohe György passauai püspök, érseki adminisztrátor adott ki. Ha feltételezzük, hogy a határozatot egy zsinat alkalmával csatolta a meglévő esztergomi zsinati könyvhöz, akkor adminisztrátorsága alatt (1421–1423)⁵⁵ legalább egy megtartott zsinattal (1421? 1422? 1423?) számolnunk kell. Ugyanilyen forrás Zsigmond király 1408. február 10-én kelt, Kanizsai János esztergomi érsekhez intézett oklevele. Kanizsait a szepesi klérus panaszolta be, hogy őket a régi szokás ellenére, egészen a plébánosokig bezárólag megjelenni kényszeríti zsinatán, és jelentős összegű *subsidium caritativumot* is kér tőlük.⁵⁶ Ebben az esetben is minden kétséget kizáróan számolhatunk egy nagyon konkrét eseménnyel, amikor az érsek a zsinati meghívót a szepesi plébánosoknak is kiküldte, így emögött egy friss sérelem állhatott, de a zsinatnak az említését mégsem tudjuk egy adott évhez kötni, bár feltételezhetjük, hogy leginkább 1407-ben történhetett.

A fent leírtakat tehát most így összegezzük az esztergomi egyházmegye késő középkori egyházmegyei zsinatainak említéseivel: a vizsgált 145 évre Szentirmai 14 biztos adatához (1382, 1390, 1393, 1400, 1418 előtt, 1422, 1446 után, 1450, 1489, 1493, 1505, 1510, 1513, 1520) hozzáadhatunk még 4 biztos és évhez köthető adatot (1430, 1434, 1436, 1456), két biztos, de pontosan évhez nem köthető adatot (c. 1407, 1421–1423 között), valamint 5 nem tökéletesen bizonyítható, de analógiák alapján valószínűsíthető adatot (1412, 1420, 1422, 1428, 1452). Ez így már 20 (25) 13% (17%) adat a

⁵³ Uo. 78.

⁵⁴ Uo. 106.

⁵⁵ C. Tóth Norbert: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között. Századok 137. (2003) 889., 896.

⁵⁶ Zsigmondkori Oklevéltár II. (1400–1410). Második rész (1407–1410). Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1958. 109. (5933. sz.)

szálas okleveles forrásanyag feldolgozása nélkül. Az említések azonban a 145. éven belül nagyon csalókan szóródnak, arra intve, hogy pusztán matematikai adatokból ne próbáljunk középkor-történetet írni. A 25 egyházmegyei zsinat említéséből ugyanis 17 az 1382 és 1450 közötti időszakra, 8 pedig az 1450 és 1526 közötti időszakra vonatkozik. Ennek nyomán – tévesen – azt is felvehetnénk, hogy a 15. század első felében nagyobb esélye volt a rendszeres zsinattartásnak, mint a század második felében. Az adatok azonban talán csak azt mutatják, mennyire esetleges a forrásfennmaradás, illetve a forrásfeltárás állapota, hiszen az egyházmegye 16. század eleji formuláriumában olyan oklevélminták is sorakoznak, amelyek szerint akkor már minden plébánosának meg kellett jelennie – a korszakban minden bizonnyal évente megtartott – zsinaton.⁵⁷ Máskülönbben mi szükség lett volna a mintegy levezésnylési foratókönyvként szolgáló, a zsinaton előkerülő minden egyes oklevéltípushoz mintául szolgáló, ránk maradt 16. század eleji esztergomi szövegre, az úgynevezett *processus synodalis*ra?⁵⁸ Emellett a század első felére vonatkozó zsinat említésekkel kapcsolatos adatszám növeléséből és növelhetőségéből az következik, hogy az esztergomi egyházmegyében, ha minden egyes évben nem tartottak is zsinatot, de az erről szóló kánoni előírást ismerték, a minél gyakoribb megtartására pedig az 1382 és 1526 közötti időszakban erősen törekedtek is, ez igen jól adatolható.

Még egyszer a késő középkori esztergomi zsinati könyv forrásairól

Az esztergomi egyházmegye késő középkori szinodális szövegének változatai évszázadok óta az egyháztörténeti kutatások előterében állnak. A szöveggel kapcsolatos, főként Erdő Péter kutatásain alapuló állítások – tudniillik, hogy a zsinati szöveg első változata (1382) egyházmegyei, nem pedig tartományi gyűléshez kapcsolódik, a plébániai papság számára készült, a püspök a kész szöveget a zsinaton kihirdette, nem pedig megvitatta a papsággal; a szöveg szinodális könyvnek tekinthető, külföldi forrásokkal rendelkezik, több változata van, és az első változatra épül a többi – teljes mértékben elfogadottak és

⁵⁷ A 16. század elején minden egyes plébánosnak az egyházmegyéből igazolnia kellett, hogy miért volt távol a zsinatról. Az ezzel kapcsolatos oklevélmintákat lásd *Erdő P. – Szovák K. – Tusor P.: Formularium ecclesiae Strigoniensis* i. m. 563–566.

⁵⁸ *Processus Synodalis* néven azt a forrást emlegetem, amely az esztergomi egyházmegye Bakócz Tamás érseksége idejéről származó zsinattartással összefüggő oklevélmintáit tartalmazza. Jelen írásomban nincs mód a forrás részletesebb leírására, szövegét lásd DF 249062.

a további kutatás kiindulópontjai lettek.⁵⁹ A zsinati könyv legfontosabb forrásaként a legutóbbi időkig Nanker krakkói püspök 1320-as zsinati határozatait, tehát lengyel forrásokat tartottunk számon, szintén Erdő Péter kutatásai alapján.⁶⁰

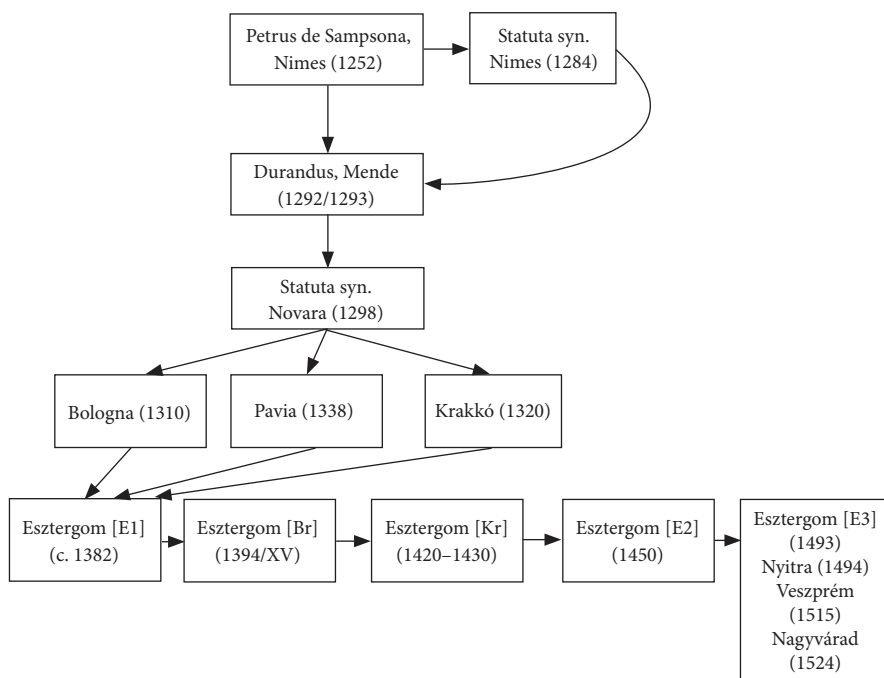
Kutatásaim során az esztergomi zsinati könyv további nyugati mintáira bukkantam. Forrásként való azonosításuk által vált világossá, hogy a krakkói-val közös esztergomi zsinati határozatok összesen három másik egyházmegye zsinati könyvében is szerepelnek: a Durandus által 1292/1293-ban a mendei, Papiniano Della Rovere által 1298-ban a novarai, valamint Giovanni Fulsoni által 1338-ban a paviai egyházmegye számára kiadott zsinati határozatokban. A zsinati szöveghagyomány kiindulópontjának a Durandus-féle mendei határozatokat tekintettem.⁶¹ Egy további forrással sikerült bővíteni azoknak a zsinati könyveknek a számát, amelyek Durandus mendei határozataiból erednek és szolgálhattak az esztergomi zsinati könyv forrásaiként is. Ezek a bolognai egyházmegye 1310-es zsinati határozatai (részletesebben lásd később), így jelen pillanatban a forrásláncot, amely az esztergomi zsinati könyv első szövegének (c. 1382) alapjául szolgálhatott, az alábbi módon azonosítom:⁶²

⁵⁹ Erdő Péter: Az esztergomi egyházmegyei szinodális könyv és távolabbi nyugati forrása. In: Egyházjog a középkori Magyarországon. Szerk. Uő. Bp. 2001. 25–40.

⁶⁰ Uő: Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai. Magyar Könyvszemle 113. (1997) 1–15.

⁶¹ Somogyi Sz.: Az esztergomi szinodális könyvről i. m. 1–17.

⁶² Az ábra csúcán lévő nagy hatású, Petrus Sampsona-féle 1252-es zsinati határozatokat Erdő Péter is az esztergomi zsinati könyv forrásaiként jelölte meg: Erdő P.: Az esztergomi egyházmegyei i. m. 32., szövegkiadása: *Odetta Pontal*: Les statuts de 1230 à 1260. (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 2). Paris 1983. A Sampsona-féle határozatok európai hatásáról lásd Uő: Quelques remarques sur l'oeuvre canonique de Pierre de Sampson. *Annuaire Historiae Conciliorum*. 7. (1976) 126–142. A Sampsona-féle határozatok szöveges hatása a nimes-i egyházmegye 1284-es zsinati határozataira, valamint szöveges hatása a Durandus-féle általam kiindulópontnak tekintett szövegre a szövegkiadásokon ellenőrizhető. Az ábrán látható határozatok mérvadó szövegkiadásai a következők: Nimes 1284: *J. D. Mansi*: Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio [...] (Tom. 24.), Venetiis, MDCCLXXX, col. 522–566.; Mende 1292/1293: *Joseph Berthelé – Joseph-Pierre-Marcellin Valmary*: Instructions et constitutions de Guillaume Durand le Spéculateur publiées d'après le manuscrit de Cessenon. Montpellier 1900. 9–94.; Novara 1298: *Giuseppe Briacca*: Briacca, Gli statuti sinodali novaresi di Papiniano Della Rovere (v. 1298). Milano 1971. 169–214.; Bologna 1310: *Leandro Novelli*: Costituzione della Chiesa bolognese emanate nel Sinodo diocesano del 1310 al tempo del vescovo Uberto. *Studia Gratiana* 8. (1952) 450–552.; Pavia 1338: *Johannes Bosisius*: Concilia Papiensia constitutiones synodales et decreta dioecesana antehac separatim edita nunc in unum corpus collecta. Papiæ 1852. 176–197.; Krakkó 1320: *Udalricus Heyzmann*: Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus manu scriptis typis mandata additis statutis Vielunii et Calissii a. 1420 conditis. Cracoviae 1875. 4–12. (A szövegkiadások egy részéhez való hozzájutást az Osztrák Magyar Akció Alapítvány bécsi ösztöndíja tette lehetővé számomra.) Az esztergomi szövegváltozatok szövegkiadásairól lásd később.

A szövegegyezés a mendei, novarai, bolognai, paviai, krakkói és esztergomi érintett zsinati határozatok⁶³ között szinte teljesnek tekinthető. Az egyezés az esztergomi zsinati szöveg szentségekről és azok kiszolgáltatásáról szóló, mintegy első 9 fejezetét érinti, ez az esztergomi szinodális könyv Demeter-kori első ismert változata (c. 1382) szövegének a bő kétharmada.⁶⁴ A zsinati könyv Br változatának a közös szövegrészekben a teljes filológiai kollációt elvégeztem, megfigyeléseim a következők: Durandus 13. század végi, kánonjogi veretű mendei határozatait az európai egyházmegyék különböző módon vették át. Ennek oka minden bizonnyal a praktikum volt, a terjengős mendei határozatokat már 1298-ban valamelyest rövidítették a novarai egyházmegyében, a többi egyházmegye (Bologna, Pavia, Krakko, Esztergom) már ezt a rövidített változatot használta fel. A fejezet-, szöveg- és mondatkihagyások, „szövegcsonkolások” és szövegromlások, szóhasználati variánsok alapján az esztergomi zsinati határozatok latin szövege az általam itáliai szövegcsoporthoz (Novara, Bologna, Pavia) elnevezett határozatok kései verzióhoz (Bologna, Pavia) áll közel, valamelyest közelebb is, mint a krakkói

⁶³ *Somogyi Sz.*: Az esztergomi i. m. 8–9.

⁶⁴ A Batthyány-féle szövegkiadás érintett szövegrésze: *Batthyány, I.*: *Leges ecclesiasticae* III. i. m. 260–274. (A teljes szöveg: 260–279.)

változathoz, ugyanakkor ez a pusztai filológiai vizsgálat a közvetlen krakkói átvételt egyértelműen nem tudja kizárni. Tudvalévő, hogy a késő középkori európai zsinati határozatok egy jelentős részének még ma sem létezik kiadása: Durandus szövegének hatása világosan kimutatható Európában, a szövegátvételt illetően is jól igazolható egy nyugat-keleti irány, ugyanakkor a hagyományozási sort újabb szövegek előkerülése vagy publikálása bármikor felboríthatja, de a jelenleg ismert szövegváltozatok filológiai kollációja alapján az esztergomi zsinati szöveg átvétele leginkább az (észak)-itáliai régió felől történhetett. Ezt a filológiai megfontolás mellett más érv is támogatja. Az esztergomi zsinati szöveg első változata 60–70%-ának megvolt a forrása, a további szövegrész eredete azonban homályban maradt, egyetemben a *Sicut doctor summus* prólógussal, mostanra azonban világossá vált, hogy a fennmaradó szövegrész a bolognai egyházmegye 1310-es zsinati könyvéből származhat. Ugyanakkor tény, hogy míg a Durandus-féle szöveget szinte szóról szóra vette át az esztergomi egyházmegye, ezeket a határozatokat már nagyon-nagyon erősen csonkolta, és nem is követte a bolognai határozatok sorrendjét, csak szemezgetett belőlük.⁶⁵ E forrásazonosítás után az világossá vált, hogy míg az esztergomi egyházmegye alapszövegének 60-70%-a eredhetne térben és időben több helyről (Bologna, Pavia, Krakko), a szöveg 90%-ának lehet a forrása „egyedül” csak a bolognai egyházmegye szövege is, hiszen az érintett közös részek sem a krakkói, sem a paviai zsinati határozatokban nem szerepelnek.

A fenti filológiai eredményekből levonhatók bizonyos történeti következtetések is, de ezek jelen pillanatban nem bizonyíthatók teljesen, inkább csak munkahipotézisek. Az esztergomi határozatokkal foglalkozó korábbi irodalomnak szintén igen széles körben elterjedt állítása, hogy bár a forrás szövegét először 1382-ből (pontosabban az 1382 körüli időből) ismerjük, nincs okunk azt feltételezni, hogy ne lett volna korábbi esztergomi egyházmegyei verzió.⁶⁶ A forrásazonosítások alapján a határozatok alapjául szolgáló szöveg már 1310-re készen állt. A filológiai kolláció (észak)-olasz átvételt feltételez. A mendei egyházmegye szövegének más egyházmegyékben való átvételénél ilyen időrendi sorral rendelkezünk: 1298, 1310, 1320, 1338, 1382. Az utolsó, a magyar adat ebből a sorból felfelé igen „kilóg”. A fentiekből az következik, hogy nem elképzelhetetlen: a zsinati szöveg akár már a 14. század első harmadában vagy a század közepén megérkezett Esztergomba, azaz akár egy fél évszázaddal korábban is használhatták már esztergomi zsinati szöveggént annak ellenére, hogy először 1382-ben hallunk róla. Ezt megerősíteni vagy cáfolni azonban csak további, a tárgyhoz kapcsolódó

⁶⁵ Az érintett esztergomi határozatok: *Batthyány, I.*: *Leges ecclesiasticae* III. i. m. 274–279., a bolognai szöveg kiadásában: *Novelli, L.*: *Costituzioni* i. m. 15–18., 24–27, 48., 63., 65., 67. cap.: 499–500., 501., 504., 505., 506., 507., 517–518., 529., 530–531., 537–538.

⁶⁶ *Solymsi L.*: *Az esztergomi* i. m. 89.

elsődleges vagy másodlagos források előkerülése után lehet. Pusztán találgatás az is, ha olyan egyházi személyt próbálunk keresni, aki kapcsolatba hozható a fent vázolt filológiai paraméterekkel (Észak-Itália, 14. század első harmadának vége), de tény, hogy például az 1316-ban a bolognai egyetemen jelentős tisztséget betöltő Dörögdi Miklós, akit röviddel hazatérése után (1329) esztergomi érsekké választottak,⁶⁷ akár láthatta is a bolognai egyházmegye zsinati határozatait, és esetleg el is hozhatta őket magával hazájába.

A késő középkori esztergomi zsinati könyv változatairól

Az előző fejezetben elmondottak értelmében az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati könyvének első változata (E1 c. 1382) szinte teljes egészében az egyetemes kánonjog (Durandus) lenyomatát hordozza magán, partikuláris, azaz Esztergomban megalkotott szövegelemei alig vannak. Emiatt érdemes a zsinati könyv különböző változataira koncentrálni, amelyek további határozatokkal bővítették az első ismert változatot, ezek alapján vizsgálható a szinodális könyv felépülése és a szövegfelépülés időrendisége. Az összehasonlítás alapja jelen tanulmányban a szöveg négy különböző redakciója lesz, az ötödik, kései, 1493-as változatot most mellőzöm. A négy redakcióból kettőnek (E1, E2) létezik kiadása, a másik kettő (Br, Kr) esetében a kódexek szövegét használtam fel.⁶⁸

A legkorábbi ismert redakció az E1 változat,⁶⁹ egy kódexből származik, amely ma az Egyetemi Könyvtárban található. Az őrzőkódex, a *Cod. Lat. 73.* vegyes

⁶⁷ C. Tóth N.: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 95., *Andreas Veres*: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium 1221–1864.* (Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864). Bp. 1941. 19–20.; *Hanaszti Szabó Péter – Kelenyi Borbála*: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526.* Bp. 2019. 125.

⁶⁸ Ezúton szeretném megköszönni Solymosi Lászlónak, hogy az egyik redakció (Kr) kéziratáról készült másolatokat rendelkezésemre bocsátotta.

⁶⁹ Szövegkiadása: *Batthyány, I.*: *Leges ecclesiasticae* III. i. m. 260–279. A rá vonatkozó irodalom: *Csonatosi János*: Aranyasi Gellértfi János codex 1462–1473-ból. *Magyar Könyvszemle* 4. (1879) 69–83.; *Szentirmai, A.*: Die ungarische Diözesansynode i. m. 266–292.; *Adriányi, G.*: Die ungarischen Synoden i. m. 69–83.; *Erdő Péter*: A részleges egyházi jog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben. *Magyar Könyvszemle* 108. (1992) 301–312.; *Uő*: Az esztergomi szinodális könyv. *Magyar Könyvszemle* 109. (1993) 263–278.; *Solymosi László*: Az 1515. évi veszprémi zsinat és a vallásos élet. In: *Tudomány és művészet Veszprém*ben a 13–15. században. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.) Veszprém 1996. 59–79., különösen: 63.; *Erdő Péter*: Az esztergomi szinodális könyv (1382) lengyel forrásai. *Magyar Könyvszemle* 113. (1997) 1–15.; *Solymosi László*: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma. Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tumor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczky Gábor. Bp. 1998. 88–95.; *Jaczkó Sándor*: A késő középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére* II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szóvák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. 223–234.; *Somogyi Sz.*: Az esztergomi szinodális i. m. 1.

teológiai tartalmú (*Miscellanea theologica*). A könyvtári kódexleírások datálása szerint a 15. század második feléből (XV/2, [1462–1473]) való.⁷⁰ Korábbi kiváló kutatója és leírója, Csontos János nyomán a kutatás „Aranyasi Gellértfi János kódexeként” tartja számon. Aranyasi Gellértfi János, a század második felében tevékenykedő szepességi pap azonban minden bizonnyal csak az egyik másolója volt a benne található szövegeknek, és a tartalom több kéztől származik. Csontos az esztergomi szinodális könyv itt található változatát egy korabeli szepesi másolóhoz köti, nem magához Aranyasihoz.⁷¹ A kézirat különlegessége, hogy az E1 szövegváltozat mellett itt maradtak fenn az 1460-ban Lőcsén, Stock János szepesi prépost által celebrált préposti zsinat határozatai is. A két szöveg, egy apró kánonjogi alapú, a házasság akadályait bemutató ábra közbeszúrásával, egymás után következik, bár nem abban a sorrendben, mint várnánk, hanem éppen fordítva. Az 1460-as lőcsei zsinat határozatait követi az E1 redakció. Erdő Péter figyelt fel rá, hogy az itteni esztergomi zsinati határozatokat a kibocsátó a szepesi egyházra kívánta alkalmazni, ennek bizonyítéka az egyik határozat egy apró szövegbetoldása (*Hanc etiam constitutionem salubrem ad formam volumus extendi ad iurisdictionem nostrae Scepusiensis et ad omnes in eadem clericos*).⁷² Elméletének helyességét az is bizonyítja, hogy a kéziratban található másik esztergomi „eredetű” könyv, egy esztergomi ordináriuskönyv (kódexbeli címe szerint *Rubrica Strigoniensis*) szintén olyan szövegnek tűnik, amelyet a szepesi egyházra alkalmaztak a bejegyzők.⁷³ Az E1 szövegváltozat élén álló zsinati oklevélben szereplő esztergomi érsek Demeter (*Demetricius Dei et apostolice sedis gracia archiepiscopus Strigoniensis*). A szöveg hagyományos, 1382-es datálása Péterffy Károly 18. századi,⁷⁴ Szvorényi Mihály 19. század eleji leírásaira és Batthyány Ignác 19. századi szövegkiadására megy vissza. Ennek alapja minden bizonnyal az volt, hogy Demeter érseksége idején ebből az évből maradt fenn említése egyházmegyei zsinatnak.⁷⁵ Az 1382-ik évi datálást ezen ez egyetlen áttételes információon kívül semmi egyéb nem bizonyítja, ám a szövegnek más olyan kapaszkodópontja sincs, amely segítene a teljesen pontos datálásban.

Az E2 (1450) szövegváltozat kiadásai egy 1484-ben Velencében készült ősnymotatványon alapulnak. Ennek a változatnak a zsinati oklevele Szécsi Dénes

⁷⁰ Tóth Péter: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 2008. 108–116.

⁷¹ Csontos J.: Aranyasi i. m. 72., 82.

⁷² Erdő P.: Az esztergomi egyházmegyei i. m. 29.

⁷³ *Josephus Dankó*: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Budapestini 1893. 484.

⁷⁴ Péterffy K.: *Sacra concilia* i. m. 172–174.; Szvorényi, M.: *Synopsis Critico-Historica decretorum synodaliū pro ecclesia Hungaro-Catholica editorum*. Vesprimii 1807. 153–156.; Batthyány, J.: *Leges ecclesiasticae III.* i. m. 260.

⁷⁵ Szentirmai, A.: *Die ungarische Diözesansynode* i. m. 290.

érsek nevét tartalmazza (*Ea propter nos Dyonisius miseratione divina sancte romane ecclesie titulariter sancti ciriaci in terminis presbiter cardinalis archiepiscopus Strigoniensis locique eiusdem Comes perpetuus [...]*).⁷⁶ A vizsgált négy változat közül ez a legpontosabban datálható (1450) szövegváltozat.

A kódexben található másik két szövegváltozatot az eddigi kutatás teoretikusan Kanizsai János esztergomi érsekségéhez kötötte.⁷⁷ Tehát a Br és a Kr szövegváltozatok a relatív kronológiai rendben az E1 után és az E2 előtt állnak. A Br változat őrzőkódexe a brassói dékánosság középkori Kézikönyve. A kódexet az akkori brassói dékán 1452-ben kezdte el vezetni. Annak a szövegredakciónak az élén egy olyan zsinati oklevél áll, amely Kanizsai János érsek nevét tartalmazza (*Eapropter nos Iohannes dei et apostolice sedis gratia archiepiscopus ecclesie Strigoniensis, gubernator perpetuus loci eiusdem auleque etc.*).⁷⁸ A kódex korából és Kanizsai János érsekségéből adódóan a Br változat datálása a munkahipotézis szintjén: 1394/XVmed.

A Kr szövegváltozat őrzőkódexe egy, a 15. század második feléből származó körmöcbányai kódex. A négy szövegváltozat közül ez az egyetlen olyan, amelynek az elején ugyan áll zsinati oklevél, az nem tartalmazza a kibocsátó érsek nevét, a nevet egy N. szigla helyettesíti (*Eapropter nos N. dei et apostolice sedis gratia archiepiscopus Strigoniensis etc.*).⁷⁹ A zsinati határozatokat a kódexben pápai oklevelek követik. Ezeknek a kiadója V. Márton pápa, és 1420 és 1425 közé datálhatók. A kódexben fennmaradt esztergomi szinodális könyv ugyanakkor tartalmaz egy határozatot, amelyben benne maradt a kiadó neve, aki nem más, mint Hohenlohe György passauai püspök, az esztergomi érsekség adminisztrátora, emiatt a Kr redakció datálásának munkahipotézise: c. 1420–1430(?).

Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy a Br és a Kr redakció közül a relatív időrendben a Br megelőzi a Kr-t, a Br inkább Kanizsai János érsekségének elejéhez, közepéhez köthető, míg a Kr a szövegnek azt a változatát mutatja, amely Kanizsai János érsekségének végén, esetleg közvetlenül azt követően, Hohenlohe György esztergomi érseki adminisztrátorsága alatt állt fenn. A rendelkezésre álló adatok tehát az esztergomi zsinati könyvek alábbi időrendi sora mellett szólnak:

⁷⁶ Szövegkiadásai: *Josephus Dankó*: Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis. Strigonii 1865. 1–32.; *Batthyány, L.*: Leges ecclesiasticae III. i. m. 466–491.

⁷⁷ *Solymosi L.*: Az esztergomi i. m. 92.: a Kr változat esetében ez valójában nem a teljes szövegre, csak a szöveg egy jelentős részére igaz. Solymosi László szerint a négy részből összeszerkesztett zsinati könyv első része egy N. szíglával megjelölt érsekhez, második és harmadik része Kanizsai Jánoshoz, negyedik része pedig Hohenlohe Györgyhez köthető. A Br redakció pedig bár szintén Kanizsai János-kori szerkesztésnek tűnik az élén álló zsinati oklevél tanúága szerint, azonban elképzelhető – mivel e redakció olyan zsinati könyvnek látszik (*liber synodalis*), amelybe több zsinat anyagát is összemásolták –, hogy tartalmaz más későbbi vagy éppen korábbi szövegrétegeket is.

⁷⁸ DF 286635 17r.

⁷⁹ Kr: Kremnica, Farská knižnica, Cx XVI (Summula iuris canonici), pag. 416–457.; *Sopko, J.*: Codices Latini mediaevi bibliothecarum Slovaciae. Matica Slovenská 1981. 198. No. 177.

E1, Br, Kr, E2. A változatoknak ezt az időrendiségét támasztja alá a filológiai vizsgálat is, amelyet a Br változat szövegkiadásának készítése közben végeztem el. A négy szöveg közül az úgynevezett „elvásztó hibáknál” a Br általában az E1 változathoz, a Kr pedig általában az E2-höz áll közel(ebb).

A négy változat mindegyike tartalmaz fejezetcímeket, rubrikákat, amelyek nem minden esetben egyeznek meg egymással teljesen. Az 1. táblázat ezeket tartalmazza, a zsinati határozatok azon pontjaitól kezdve, ahol már nem a Durandus-féle határozatok szövegváltozatait követik. A táblázatban előbb a rubrikák és szövegrészek összehasonlításának eredménye, utóbb az ezekből adódó konklúziók következnek.

1. táblázat Az esztergomi szinodális könyv változatainak tartalmi összehasonlítása⁸⁰

E1 (c. 1382)	E2 (1450)	Br (1394/XVmed)	Kr (c.1420–1430?)	Feltételezhető forrás
<i>De vestimentis clericorum deferendis, et quibus pannis et quo habitu clerici, et religiosi uti debeant, et qua poena puniantur</i>	<i>De habitu clericorum</i> (= E1=Br=Kr)	<i>De vita et honestate clericorum</i> (=E1=E2=Kr)	<i>Quibus vestibus et pannis et quo habitu clerici et religiosi uti debeant, aut qua poena puniuntur contrafacientes</i> (=E1=E2=Br)	Bologna 1310 [<i>De habitu et honestate clericorum; Ut circa habitum</i> cap. 15–16.]
<i>De clericis concubinariis, qua poena sunt puniendi, et quales debent habere mulieres in domibus eorum</i>	<i>De clericis concubinariis</i> (=E1=Br=Kr) <i>Additio de concubinariis</i> (=Kr)	<i>De continencia clericali sequitur</i> (=E1=E2=Kr)	<i>De clericis concubinariis et qua poena sunt puniendi, et quales mulieres in domo possint habere</i> (=E1=E2=Br) <i>Additio ad constitutiones de concubinariis</i> (=E2)	Bologna 1310 [<i>De continencia clericorum etc.</i> cap. 17.]
			<i>Contra abbates sancti Benedicti recipientes monachus alterius ordinis monasterii sine literis abbatis vel prioris eiusdem</i> (=E2)	
			<i>Item quicumque habeat ecclesiam que careat calice</i> (Pár soros máshonnan eddig ismeretlen szövegtöbbllet.)	

⁸⁰ A bolognai határozatok táblázatban hivatkozott részeinek latin szövegét lásd: *Novelli, L.*: *Costituzioni i. m.* 15–18., 24–27, 48., 63., 65., 67. cap.: 499–500., 501., 504., 505., 506., 507., 517–518., 529., 530–531., 537–538.

E1 (c. 1382)	E2 (1450)	Br (1394/XVmed)	Kr (c.1420–1430?)	Feltételezhető forrás
<i>Quod clerici in domibus eorum tabernent, nec mercimoniis laicilibus se imisceant</i>	<i>Quod clerici in domibus eorum vinum non tabernent</i> (=E1=Br=Kr)	<i>Ne persone ecclesiastice secularia negocia exercent</i> (=E1=E2=Kr)	<i>Nota qui clerici vinum in domibus eorum non tabernant, nec officiolatum laycorum recipiant, laycilibus mercimoniis se non imisceant</i> (=E1=E2=Br)	Bologna 1310 [<i>Ne clerici se imisceant</i> cap. 18.]
<i>Qualiter, et qua hora missa, et alia divina officia debeant celebrari, et quibus indumentis uti debeant</i>	<i>De hora missarum</i> (=E1=Br=Kr)	<i>Nota alia clericis necessaria</i> (=E1 Qualiter...=E2=Kr)	<i>Qualiter et qua hora missa et alia officia divina debeant celebrari</i> (E1=E2=Br)	Bologna 1310 [<i>De divinis officiis celebrandis</i> cap. 24. részben]
<i>De promovendis ad sacros ordines, et qua poena puniantur praesentati, et praesentantes contra formam hujus constitutionis facientes</i>	<i>Quales sunt promovendi ad ordines</i> (=E1=Br=Kr)	(=E1 <i>De promovendis</i> = E2=Kr)	<i>Quales sunt promovendi ad ordines, et qua poena puniantur praesentati et presentantes contra formam</i> (E1=E2=Br)	
<i>De usurpantibus bona ecclesiae jura, et jurisdictionis bona, de poenis eorundem et tributariorum</i>	<i>De usurpantibus iura</i> (=E1=Br=Kr)	<i>Nota alia statuta</i> (=E1 <i>De usurpantibus</i> =E2=Kr)	<i>De usurpantibus iura et iurisdicciones, bona mobilia et immobilia ad dominum archiepiscopum, capitulum vel ecclesias, vel hospitalia pertinentia</i> (=E1=E2=Br)	Bologna 1310 [<i>De invasoribus et occupatoribus rerum ecclesiasticarum</i> cap. 48.]
<i>De poena non confirmatorum in beneficiis capitulum</i>	<i>De poena non confirmatorum</i> (=E1=Br=Kr)	(=E1 <i>De poena</i> = E2=Kr)	<i>De poena non confirmatorum in beneficiis</i> (=E1=E2=Br)	
<i>De poenis non residentium in beneficiis capitulum</i>	<i>De poenis non residentium in beneficiis</i> (=E1=Br=Kr) <i>Contra absentes</i> (Br=K)	(=E1 <i>De poenis non...</i> =E2=K) (=E2 <i>Contra absentes</i> =Kr)	<i>De poena non confirmatorum in beneficiis</i> (E1=E2=Br) <i>Contra absentes ut iam sequitur</i> (E2=Br)	Bologna 1310 [<i>De residencia in ecclesiis facienda</i> , cap. 63.]
<i>Qualiter testamenta fieri debent in praesentia sacerdotis parochialis</i>	<i>Qualiter testamenta fiant</i> (=E1=Br=K)	(=E1 <i>Qualiter testamenta</i> = E2=Kr)	<i>Qualiter testamenta fiant in presencia sacerdotis parochialis, et inscriptis, et de penales impediendes</i> (=E1=E2=Br)	Bologna 1310 [<i>Quod parochiales</i> cap. 65.]

E1 (c. 1382)	E2 (1450)	Br (1394/XVmed)	Kr (c.1420–1430?)	Feltételezhető forrás
<i>Quod relicta ad pias causas et male ablata intra sex menses executioni demandentur; executiones non facientes sunt excommunicati</i>	<i>De testamentis</i> (=E1=Br=Kr)	(=E1 <i>Quod relicta</i> =E2=Kr)	<i>Quod relicta ad pias causas et male ablata infra sex menses executioni mandentur</i> (=E1=E2=Br)	Bologna 1310 [<i>De legatis ad pias causas</i> cap. 67.)
<i>Sequitur a quibus et quomodo debent vitari interdicti et excommunicati</i>	<i>De excommunicatis visitandis</i> (=E1=Br=K)	(=E1 <i>Sequitur a quibus</i> =E2=Kr)	<i>Mandatum generale</i> (E1 <i>Sequitur a quibus</i> =E2=Br=Kr)	
		<i>Secuntur ammonitiones</i> (=E2 <i>Sequuntur</i> részben)		
		<i>Secuntur alie ammonitiones</i> <i>Item consequuntur breves informaciones seu ammoniciones</i> (Jelentős, máshonnan eddig ismeretlen szövegtöbblet!)		
	<i>Sequuntur constitutiones aliae</i> (<i>Incip.: Dionisius Dei</i>) (=Br=Kr [más érsek nevével])	<i>Sequuntur nove constitutiones de sede Strigoniensi</i> (=E2 <i>Sequuntur constitutiones aliae</i> eleje) (=E2=Kr)	<i>Alia constitucio</i> (<i>Incip.: Iohannes Dei</i>) (=E2 [más érsek nevével] =Br)	
	<i>De religiosis</i> (<i>Dionisius miseratione... Pastoralis cura</i>) (=Br=Kr [más érsek nevével])	<i>De religiosis et questionariis sequitur</i> (=E2=Kr)	(<i>Iohannes miseratione... Pastoralis cura</i>) =E2 <i>De religiosis</i> [más érsek nevével] =Br)	kánonjogi szövegmag
	<i>De officio archidiaconorum</i> (=Br=Kr)	<i>Sequitur de officio archidiaconorum</i> (=E2=Kr)	<i>De officio archidiaconorum</i> (=E2=Br)	
	<i>De commessionibus</i> (=Br=Kr)	<i>De commessionibus</i> (=E2=Kr)	<i>De commessionibus</i> (=E2=Br)	kánonjogi szövegmag
	<i>De usurariis</i> (=Br=Kr)	<i>De usurariis</i> (=E2=Kr)	<i>De usurarys</i> (=E2=Br)	kánonjogi szövegmag
	<i>De usurpatoribus</i> (=Br=Kr)	<i>De usurpatoribus ecclesiarum</i> (=E2=Kr)	<i>De usurpatoribus ecclesiarum</i> (=E2=Br)	kánonjogi szövegmag

E1 (c. 1382)	E2 (1450)	Br (1394/XVmed)	Kr (c.1420–1430?)	Feltételezhető forrás
	<i>Contra abbates sancti Benedicti</i> (=Kr)	<i>Item alie constitutiones</i> (A szövegtöbblletben hozott szöveg egy részének megismétlése.) (=Kr)	<i>(Propterea cum propter dilacionem)</i> (=Br)	
			<i>(Item ultimo monemus)</i> Máshonnan ismeretlen pár soros szövegtöbbllet.	
	<i>De festivitatis colendis</i> (a K változathoz áll közel)	<i>Item alie constitutiones</i> (A szövegtöbblletben hozott szöveg egy részének megismétlése.)		
			<i>Edita per dominum Pathaviensem ecclesie administratorem</i> Máshonnan ismeretlen határozat, néhány sor.	
		<i>(Sine titulo)</i> (Ünneplista) (Az ünneplista eltér az E2 és Kr változattól.)	<i>Item circa festivitates celebrandas</i> (az E2 változathoz áll közel)	
		<i>Casus episcopales</i> <i>Et isti infrascripti remittantur ad dominum archiepiscopum vel eius in spiritualibus vicarium pro solempni poenitentia</i> <i>Nota casus papales</i> (Rezervált esetek listája, eddig ismeretlen szövegtöbbllet!)		

Az 1. táblázat alapján megfigyelhető, hogy a határozatoknak két változatában fordul elő olyan rubrikacím, amely utal rá, hogy az adott szövegrész utólagos hozzáadás, hozzátoldás (*additio*) az eredeti szöveghez. Ilyenkor a szerkesztés módja nyilvánvalóan az volt, hogy egy újabb zsinaton a korábbi határozatot nem akarták megváltoztatni, de a benne foglaltakhoz újabb ismereteket, rendelkezést kívántak hozzáadni. Ilyen *additio* az ágyasokat tartó plébánosok ellen intézkedő határozathoz íródott (*Additio de concubinariis*). Ez a szövegtöbbllet a Kr és az E2

szövegváltozatban szerepel, az E1 és Br változatokból vagy hiányzik, vagy – ami valószínűbb – még nem szerepel bennük.

Egy határozat, a *Contra abbates sancti Benedicti* kezdetű, szintén csak a Kr és az E2 változatban található meg. A határozat tiltja a bencés apátoknak, hogy más (bencés) monostorok szerzeteseit saját kolostorukba a szerzetesek korábbi apátjainak írásos engedélye nélkül felvegyék. A szöveg kiadója mindkét változatban János érsekre – aki nyilvánvalóan Kanizsai János – mint elődjére utal (*Quoniam alias ut accepimus in synodo simili per quondam reverendissimum patrem dominum Johannem tunc archiepiscopum predecessorem nostrum inherendo concilio Constantiensi secundum formam iuris communis etc.*).⁸¹ Utal továbbá a konstanzi zsinatra (1414–1418) mint megtörtént eseményre. A határozat a két redakcióban nem ugyanazon a helyen szerepel. Az E2 változatnak szinte a legvégén áll, a Kr változatban viszont olyan határozatok közé ékelődik, amelyek az E1 és Br változatokban is szerepelnek. A Kr változatban e határozatot egy másik olyan határozat követi, amelyet a többi szövegváltozat egyáltalán nem hoz, máshonnan ismeretlen, csak a körmöcbányai változatban maradt meg. E pár sor elrendeli, hogy az az egyház, amelynek nincs saját kelyhe, vagy szűkölködik szerkönyvekben, illetve más egyéb, szükséges dolgokban, értesítse erről írásban a határozat kibocsátóját, mégpedig úgy, hogy a „cédulára” felírja a kérdéses egyház nevét és a hiányt magát.

Az a szövegrész, azok a határozatok, amelyek mind a négy redakcióban szerepelnek „kiemelt cím”-mel, csak egyetlen változatban vannak további részekre tagoltan szerkesztve. A Br szövegváltozat a *De promovendis* kaput után a *De usurpantibus* előtt az alábbi „kiemelt cím”-et hozza: *Nota alia statuta*. E cím utalhat rá, hogy itt a határozatok szövegében van egy cezúra, de ezen apró megjegyzésen kívül, amely a többi három változatban nem is szerepel, semmi más nem utal erre, így az állítás semmi mással nem bizonyítható.

Két határozat között – *De poenis non residentium in beneficiis* és *Contra absentes* – az E1 változatban található egy apró értelmi zökkenés. Az első határozat azt rendeli el, hogy az egyházmegyében hat hónapon belül mindenki térjen vissza oda, ahol egyházi beneficiuma van, a továbbiakban pedig állandóan tartózkodjon ott, hacsak jogos oka nincs az ellenkezőjére. A másik határozat azt rendeli el, hogy beneficiuma helyén mindenki személyesen és ne helyettese útján tartózkodjék. E határozat minden korábbi, ellentétes értelmű engedélyt visszavon (*Insuper omnes dispensationes a nostris predecessoribus concessas super non residentibus quibuscumque in presenti synodo revocamus*).⁸² Bár ez a kitétel az E1 szövegváltozatban is szerepel, a *Contra absentes* határozat arra vonatkozó rendelkezése, hogy a személyes

⁸¹ Dankó, J.: *Constitutiones synodales* i. m. 30.

⁸² Uo.

beneficiumi egyházi jelenlétet ne helyettesek útján valósítsák meg az egyháziak, a Br, Kr és E2 szövegváltozatokban szerepel, de az E1 változathoz hiányzik.

Azon két utolsó határozat közé, amelyek még mind a négy szövegváltozatban szerepelnek – tehát a végrendeletekről és a kiközösítettek kerüléséről szólók közé –, a Kr és az E2 változatban beékelődik egy olyan, az utolsó határozatra (*kiközösítettek kerülése*) vonatkozó cím (*Mandatum generale*), amely az E1 és Br változatokban vagy nem szerepel, vagy kikophatott onnan. Az E1 változatban ez után a még minden változatban közös határozat után az alábbi megjegyzés található: „*et sic est finis*”, ezen kívül semmi más nem utal arra, hogy egy bizonyos zsinatnak ez lett volna az utolsó rendelkezése.

Ez után a határozat után a Br redakcióban újra egy kiemelt cím következik, amely belső cezúra a szövegben: „*Secuntur alie ammonitiones. Item consequuntur breves informaciones, seu ammoniciones.*”⁸³ Ilyen nagy cezúrajelölő címetek a négy redakció közül jellemzően csak a Br változat tartalmaz, azonban sajnos ezeknek az értelmezése igen nehézkes. Ezek minden esetben valamiféle belső szövegtörést jelölhetnek, de nem tudhatjuk, hogy különböző zsinatokon hozott határozatokat jelölnek, különböző forrásokra utalnak, vagy éppen ugyanazon érsek különböző időpontban megtartott zsinatainak kiadott rendeletekre vonatkoznak-e. Mindenesetre a Br szövegredakció többi szövegváltozathoz viszonyított többletei a szerkesztésnek erre a pontjára ékelődtek be, azaz azok közé a határozatok közé, amelyek minden változatban (az E1-ben is) szerepelnek, és azok közé, amelyeket az átszerkesztés, hozzátoldás eredményének tekinthetünk, és eddig azt a szövegrészt – mivel a Br és Kr változatokat nem vizsgálták részleteiben – csak az E2 változattól kezdve ismertük. A Br szövegváltozat többletének pozíciója tehát arra utal, hogy a „betoldás” későbbi, mint a Demeter-féle alapszöveg, de korábbi, mint az „új határozatok”. Ezekre a Br nem a megszokott *'alia'* (más, másik) jelzővel utal, hanem kimondottan az új jelentésű melléknevet használja (*Sequuntur nove constitutiones de sede Strigoniensi*). Ezekre a Kr és az E2 szerkesztés azonban már nem újként, hanem másként, másikként utal (Kr: *alia constitutio*, E2: *aliae constitutiones*). Ez a tény, azaz, hogy a további határozatok az E1 redakcióból hiányoznak, a Br-ben újként vannak megjelölve, ám a Kr-ban és E2-ben már nem, szintén a bevezetésben felvetett E1, Br, Kr, E2 relatív kronológiát erősíti a változatok között.

Az *alia constitutio* „kiemelt cím”-mel ellátott határozatok némelyike a Br változatban nem, ám a Kr és az E2 változatban tartalmaz esztergomi érsekneveket. A Kr változat két határozatában – ezek egyrészt a világi bíróságok beavatkozásáról az egyházi bírászkodásba, másrészt a szerzetesek pasztorációjáról rendelkeznek – János

⁸³ Magyarra fordítva innentől kezdve „más intelmek”, „más rövid információk, avagy intelmek” következnek.

érsek neve szerepel, aki nyilvánvalóan Kanizsai Jánossal azonosítható. Ezekben a határozatokban az E2 redakció Dénes érsek nevét hozza, ami Szécsi Dénest jelzi. Ez bizonyítja a korábban is ismert gyakorlatot: az érsekek újra és újra megújították elődeik határozatait úgy, hogy a későbbi érsek a határozatban elődje nevét egyszerűen kicserélte a sajátjára. Ugyanakkor ez felhívja a figyelmet arra: egy név szereplése a határozatokban nem teljesen datálásértékű, csak azt tudjuk rögzíteni, hogy melyik érsek neve alatt szerepelt az adott határozat, azt nem tudjuk bizonyítani, valóban ő volt-e az első, aki az adott határozatot a szövegtesthez hozzáillesztette.

Azok a határozatok, amelyek mindegyik redakcióban elkülönítve szerepelnek a szöveg többi részétől, azaz bizonyosan a szövegnek egy későbbi rétegéhez tartoznak és együtt állnak, az alábbiak: az egyházi bíraskodás világi megzavarásának tilalmáról szóló határozat, valamint a *De religiosis*, *De officio archidiaconorum*, *De commensationibus*, *De usurariis*, *De usurpatoribus* címűek.⁸⁴ Az utolsó után áll még a Kr redakciónak az az egyetlen határozata, amelyet Hohenlohe György passauai püspök, esztergomi érseki adminisztrátor csatoltatott hozzá a zsinati könyvhöz. Ez a bírságokról szóló határozat csak és kizárólag ebben az egyetlen szövegváltozatban szerepel – a Br-ben még nem! –, az E2, bár későbbi, mint a Kr, nem hozza. Hasonló a helyzet a Br Kr-hez és E2-höz viszonyított hosszabb-rövidebb szöveg-többleteivel is. Ezek jelentős részét sem a Kr, sem az E2 nem hozza. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy minden bizonnyal jelentős vagy kevésbé jelentős mennyiségű egyházmegyei zsinati határozat nem maradt korunkra, egyszerűen elveszett, mert az esztergomi zsinati könyvbe nem épültek be szervesen, vagy lehettek olyan határozatok is, amelyek utóbb elveszítették hatályukat, ezért már nem újtották meg őket a későbbi zsinatokon.

A négy redakció közül három végén található ünneplista. Az E1 változat ilyet még nem tartalmaz. A Br ünneplistája eltér a másik két változattól (Kr, E2), amelyek viszont egymáshoz igen közel állnak. A Br-rel szemben a Kr és E2 naptár alapú ünneplistát hoz. Az esztergomi egyházmegyén kívül az összes többi késő középkori zsinati határozat (Veszprém, Várad) ünneplistája utóbb ehhez a naptári ünneplistához áll a legközelebb. Mivel a Br-ben még egy másik változat szerepel, azt feltételezhetjük, hogy a naptári alapú ünneplistát a Br és Kr változat közötti időpontban állították össze, dolgozták ki, azaz Kanizsai János érsekségének második felében.⁸⁵

⁸⁴ Ezek a szerzetesek prédikálásának és gyóntatásának a módját, a főesperesi tevékenységet és vizitációt szabályozzák, az uzsora tiltását tartalmazzák, és az elkövetőivel szembeni eljárásról (például egyházi temetés tilalma) rendelkeznek, ahogyan többek között az egyházi beneficiumokat jogtalanul elfoglalókkal szemben is állást foglalnak.

⁸⁵ A zsinati könyvek ünneplistáival kapcsolatban részletesen lásd *Solymosi L.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 88–95.; Jaczko Sándor: A késő-középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái.* In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen. 2014. 223–234.: az ünneplajstromok olyan listák, amelyek azt rögzítik, hogy a

A fenti rövid megfigyelésekből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: az „új határozatok”-at (*novae constitutiones, alia constitutio*) eddig csak az E2 változatból ismertük. Ezek valójában már mind a Br, mind a Kr redakciókban szerepeltek, számos szövegében – főként a Kr változatban – benne maradt János érsek neve is. Ebből az következik, hogy a határozatok első igazi komoly átdolgozására, szövegrészek, határozatok hozzáillesztésére, Solymosi László feltételezésének megfelelően,⁸⁶ már Kanizsai János érseksége alatt sor került. Ezek a határozatok tehát nem Szécsi Dénes érseksége idején bukkannak fel először a szövegtörzsben, hanem már jóval korábban. E határozatok zsinati könyvhöz való hozzáillesztése, a jelenleg rendelkezésünkre álló információk és szövegállomány alapján ítélve, Kanizsai János alatt történt meg, mégpedig érseksége idejének inkább az első két harmadában, mintsem az utolsóban. Ez utóbbi állítást arra alapozom, hogy a határozatok már a Br változatban is szerepelnek, amelynek az élen álló zsinati oklevél inkább Kanizsai tevékenységének első, mintsem második feléhez kapcsolható.

Mivel az ágyasokat tartó plébánosokról szóló fejezethez írt *additio* a Br-ben még nem, csak a Kr és E2 változatokban szerepel, ez a szövegréteg vagy Kanizsai János érsekségének végéről vagy közvetlenül az érseksége utáni időszakból/évekből származhat.

Több, szinte kivétel nélkül az „új határozatok”-ban szereplő rendelkezés – ilyen az egyházi bírósági hatáskörrel intézkedő, a *De religiosis*, a *De officio archidiaconorum*, *De commensationibus*, *De usurariis*, *De usurpatoribus* is, valamint a valamivel későbbi szövegrétegből származó *Contra abbates* – szerkezete olyan, mint egy szépen megszerkesztett klasszikus középkori oklevél. Az oklevelek bizonyos formulás részei, az *arenga*, a *promulgatio*, a *dispositio* és a *clausula* szinte mindegyikben megfigyelhető. Némelyik részletben mintha benne maradt volna az oklevél kiadásának intitulációja is. Ezek azok a tipikus részletek, ahol a szövegredakciók, a Kr és az E2 megőrizték a kibocsátó érsek nevéét, illetve ahol a szövegek cseréltették János és Dénes érsek neveit. Ebből következtetve tehát: elképzelhető, hogy ezeket a határozatokat a kibocsátó (először Kanizsai János) valójában *mandatum generale* formájában, tehát okleveles formában adta ki, majd ezeket utóbb betagozták a zsinati könyv szövegtestébe. Ha ez a feltételezés megállja a helyét, az elvileg azt jelenti, hogy a legnagyobb valószínűség szerint ezek azok a részletei a zsinati könyvnek, amelyek akár magyarországi megszövegezésűek is lehetnek. Megfigyelésemet és következtetésemet némiképpen árnyalja, hogy ezeknek a határozatoknak a mélyén

vasárnapokon kívül milyen ünnepek megtartása előírás a híveknek. E listák között egyházmegyénként, illetve az egyház által kanonizált szentek körének bővülésével az időben előrefelé haladva minimális különbség lehet, ezek az apró különbségek segítik a szövegek datálását. A plébánosok számára elengedhetetlen az egyházmegye ünneplistájának ismerete, hiszen így tudják híveiket pontosan tájékoztatni, hogy mely napokon tilos például a munkavégzés stb.

⁸⁶ *Solymosi L.: Az esztergomi i. m. 92*

is találhatóak „kánonjogi szövegmagok”. A korábbi kutatás a *De commensationibus* rendelkezés mélyén a IV. lateráni zsinat szövegmagját azonosította.⁸⁷ Magam diszsertációim írása közben a *De religiosis et questionariis* fejezet mélyén a vienne-i zsinat (1311) *Clementinae* kánonjoggyűjteményből ismert határozatát, a *De usurariis* és a *De usurpatoribus ecclesiarum* fejezetekben pedig a Liber Sextus kánonjoggyűjteményből származó szövegelemeket azonosítottam.⁸⁸ Ez azonban nem mond el- lent teljes egészében annak, hogy e kánoni határozatok recepciója csak Kanizsai János érseksége alatt történt volna meg az esztergomi egyházmegyében az említett formában, részben magyarországi szövegezéssel. Kizárólag filológiai érveket nézve (szövegtömörség, szóhasználat, szerkesztésmód) magam az „új határozatok” közül is csak egyetlen esetén következtetnék szinte minden kétséget magyarországi megfogalmazásra, ez pedig az egyházi bírósági hatáskörrel intézkedő rendelkezés.

Ha hihetnénk a Br redakció apró megjegyzésének – *Alia statuta* –, az azt jelen- tené, hogy a legkorábbi szövegredakció (E1) azon határozatai, amelyek már nem Durandustól való átvételek, hanem a Demeter-féle redakcióból ismerjük őket, nem egységesek. A cezúra közöttük körülbelül a határozatcsoport felénél húzódik. Az első csoportba a *De habitu*, *De continentia*, *Quod clerici non tabernent*, *Hora mis- sa*, *De promovendis* rubrikájú szövegek tartoznak. A másik csoport a *De usurpantibus bona*, *De poena non confirmatorum*, *De poena non residentium*, *Testamenta*, *Quod relicta ad pias* incipitű vagy rubrikájú szövegek. E két csoport között inkább a tar- talomban van különbség. Az első csoportba olyan határozatok tartoznak, amelyek a papi életet szorosabban vett értelemben, a másodikban olyanok, amelyek tágabb értelemben érintik.⁸⁹ Megfigyelésem szerint szövegezésük és latinságuk közelebb áll a Durandustól átvett szövegekéhez, mint az „új határozatok” oklevélszerű szövege- zéséhez, így itt valószínűbb, hogy (eddig még) ismeretlen külföldi zsinati határo- zatok szolgáltak forrásul vagy mintául. Utóbb azonban kiderült, hogy az említett

⁸⁷ *Solymsi L.*: A veszprémi i. m. 87.

⁸⁸ A vonatkozó kánonjogi szöveghelyeket lásd *De commensationibus* fejezet: IV. Lat. conc. cap. 17. = (Liber Extra) X,3,41,9 (Friedberg II. 641–642.; *De horis debitis* fejezet: IV. Lat. conc. cap. 17. = (Liber Extra) X,3,41,9 (Friedberg II. 641–642., *De usurariis* fejezet: (Liber Sextus) VI,5,5,1 (Friedberg II. 1081–1082.), IV. Lat. conc. = (Liber Extra) X,5,19,3 (Friedberg II. 811–812.; *De usurpatoribus* fejezet: (Liber Sextus) VI,1,6,5 (Friedberg II. 949–950. Friedberg II. = *Aemilius Friedberg*: Corpus iuris cano- nici. Editio Lipsiensis Secunda post Aemilii Ludovici Richter curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidei recognovit ad adnotatione critica. Pars Secunda. Decretalium Collectio- nes. Graz 1959. A vienne-i zsinat magyarországi recepciótörténetére részletesebben lásd *Szovátk Kornél*: Magyar *opinió* a ferences szegénységi vitában. In: *Peritia Linguarum. A Vienne-i Zsinat és a nyelvek oktatása*. Szerk. Maróth Miklós. Pécs 2013. 197–212.

⁸⁹ Az első csoportba tartozó határozatok pl. a papok viseletét, a misézés szigorú rendjét szabályozzák, vagy az életmódjukkal kapcsolatos tilalmakat (kocsmezés) tartalmazzák. Ezek a papok mindennapi életét személyükben érintő ügyek. A másik csoportba tartozó határozatok egyedibb eseteket – egyházi javak elfoglalása, a megszerzett egyházi javadalomtól való folyamatos távollét tiltása – szabályoznak, valamint végrendeleti ügyekkel kapcsolatos határozatokat tartalmaznak.

határozatok jelentős része, bár nem szó szerinti átvétel formájában, mint a korábbiak, de a bolognai 1310-es zsinati határozatokból származnak. Ugyanakkor az a tény, hogy ezek a határozatok nem követik szorosan a bolognai szövegeket, azokból csak szemezgetnek (bár ahol teszik, ott filológiai szó szerint), nem egymás utáni bolognai határozatokat vesznek át (az átvett szövegek a bolognai zsinati határozatok igen különböző pontjain szerepelnek [cap. 15–18., 24–27., 48. 63., 65., 67.]). Rádásul az esztergomi szöveg egyik változata belső cezúrát jelöl közülük, ami két dologra is utalhat: az esztergomi egyházmegyében eredetileg is ismerték már azt a módot, ahogyan a bolognai határozatokból szemezgettek; illetve, hogy ezek a határozatok nemcsak a bolognai zsinati könyvben vagy nemcsak annak általunk ismert változatában szerepelnek, hanem eddig még ismeretlen, más egyéb zsinati könyvekben is.

A Br többi változathoz viszonyított jelentősebb szövegtöbblete a Demeter-féle redakció és az „új határozatok” közé ékelődik, ami arra utal, hogy szövegük beillesztése ezek elé datálható. Latinságuk valamelyest eltér mind a korábbi határozatoktól, mind az „újaktól”. Szerkesztésmódjuk, rövid és tömör rendelkezéseik, *item*-mel kezdődő, szinte már pontokba szedett határozataik szerkesztésben a késő középkori zsinati rendelkezésekhez állnak közel (Esztergom, Pécs),⁹⁰ míg itt-ott épp ezeknek a latinsága hasonlít legjobban a klasszikus kánonjog középkori normaszövegeire (*Liber Extra*, *Liber Sextus*, *Clementinae*). Addig is, amíg nincs szerencsénk esetleg a források tételes megtalálásával – bár sok helyen azonosítottam a szövegkiadásban a kánonjogi forrást –, ebből arra következtethetünk, hogy ezek közül egyesek akár magyarországi megfogalmazások is lehetnek, de alapjukként 13–14. századi kánonjogi normaszövegek szolgálnak, vagyis szintén kevésbé egyedi határozatok.

A Kanizsai János érseksége utáni időkből minden kétséget kizáró módon a redakcióknak két határozata származik. Az egyik, a Hohenlohe György által kiadott, Kr változatban fennmaradt a bírságokról. Ennek datálása könnyebb. A másik a *Contra abbates* incipitű. Korábban az látszott elképzelhetőnek, hogy ez a határozat Szécsi Dénes-kori, azonban az a tény, hogy már a Kr változatban is szerepel, csak azt a következtetést erősíti meg, hogy Kanizsai János utáni (valószínűleg Hohenlohe György- vagy Pálóci György-kori hozzáillesztés, és kevésbé valószínű – de nem kizárható –, hogy Szécsi Dénes-kori).

A forrásazonosítások, filológiai elemzések és megfigyelések alapján a késő középkori esztergomi zsinati könyv szövegrétegeit jelen pillanatban a 2. táblázatban szemléltethetem.

⁹⁰ Az esztergomi vikáriusi „ad walvas” (a zsinat alkalmával a székesegyház ajtajára kitűzött) rendelkezések szövegkiadása: Erdő P. – Szovák K. – Tusor P.: *Formularium ecclesiae Strigoniensis* i. m. 558–561. A pécsi vikáriusi rendelkezések Mihály doktor formuláskönyvében szerepelnek. Ez egyelőre kiadatlan. Mindkét formularium szövegéhez munkahelyemen (ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport, ELKH BTK) Szovák Kornél jóvoltából fértem hozzá, amit ezúton is köszönök.

2. táblázat Az esztergomi szinodális könyv szövegrétegeinek lehetséges forrásai⁹¹

Incipit, vagy rubrika (egyszerűsített)	Mely redakciókban található?	Legkorábbi redakcióban való felbukkanása	Lehetséges datálása	Forrása	Megjegyzés
<i>Sicut doctor summus</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]]\ XIV/2, Demeter	B	különböző zsinati oklevelek (<i>Demetrius, Iohannes, N, Dyonisius</i>)
<i>Carissimi fratres</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P	
<i>De baptismo</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De confirmatione</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De penitentia</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De eucharistia</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De extrema unctione</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De ordine</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De matrimonio</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De custodia sacramentorum</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292– 1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	

⁹¹ Megjegyzés a 2. táblázat negyedik oszlopához: Az egyes határozatok itt feltüntetett datálása nem „abszolút”. A szövegszerkesztés és hagyományozás fent részletesen bemutatott módja miatt csak az határozható meg, hogy az adott határozat mely időpont körül tűnik fel először Európában (ezt jelöltem [szögletes zárójelek között]), és kb. mikor az esztergomi szövegállományban. Ezeket a „munkahipotézis-datálásokat” akár egy újabb külföldi egyházmegye zsinati könyvének forrásként való azonosítása, akár az esztergomi zsinati könyv egy általunk eddig ismeretlen változatának felbukkanása bármikor felülírhatja. A táblázat ötödik oszlopában a rövidítéseket az alábbiak szerint használom: B=bolognai, M=mendei, N=novarai, P= paviai, K=krakkói zsinati könyv.

Incipit, vagy rubrika (egyszerűsített)	Mely redakciókban található?	Legkorábbi redakcióban való felbukkanása	Lehetséges datálása	Forrása	Megjegyzés
<i>De divinatorum officiorum celebratione</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292–1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De simonia vitanda</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292–1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P, K	
<i>De sepulturis</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292–1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P	
<i>De decimis</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292–1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P	
<i>De ecclesiastica censura</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1292–1293]\ XIV/2, Demeter	M, N, B, P	
<i>De habitu clericorum</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra előtti)
<i>De clericis concubinariis</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra előtti)
<i>Additio de concubinariis</i>	Kr, E2	Kr	XV/1, Kanizsai ^{ca?} , Hohenlohe?		utólagos beékelés az eredeti szövegtestbe
<i>Contra abbates</i>	Kr, E2	Kr	XV/1? XV-med?, post 1418		utólagos beékelés az eredeti szövegtestbe, E2-ben más pozícióban
<i>Item quicumque habeat ecclesiam, que careat calice</i>	Kr	Kr	XV/1?, post Kanizsai?		utólagos beékelés az eredeti szövegtestbe, csak egy redakcióból ismert határozat
<i>Quod clerici in domibus eorum non tabernent</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra előtti)
<i>De hora missarum</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra előtti)
<i>De promovendis ad sacros ordines</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter		(Demeter-kori cezúra előtti)

Incipit, vagy rubrika (egyszerűsített)	Mely redakciókban található?	Legkorábbi redakcióban való felbukkanása	Lehetséges datálása	Forrása	Megjegyzés
<i>De usurpantibus iura</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra utáni) A Demeter-féle alapszövegnek ez az a pontja, ahol a Br szövegváltozat <i>Alia statuta</i> „kiemelt cím”-mel egy cezúrárt jelez.
<i>De poena non confirmatorum</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	XIV/2, Demeter		(Demeter-kori cezúra utáni)
<i>De poenis non residentium</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra utáni)
<i>Contra absentes</i>	Br, K, E2	Br	XV ^m ?, Kanizsai?		utólagos beékelődés az eredeti szövegtestbe
<i>Qualiter testamenta</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra utáni)
<i>De testamentis</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	[1310]\ XIV/2, Demeter	B	(Demeter-kori cezúra utáni)
<i>De excommunicatis visitandis</i>	E1, Br, Kr, E2	E1	XIV/2, Demeter		(Demeter-kori cezúra utáni) Ez után a határozat után egyértelmű cezúra következik, ez az E1 redakció utolsó határozata.
<i>Secuntur ammonitiones</i> <i>Secuntur alie ammonitiones</i> <i>Item consequuntur breves informationes seu ammonitiones</i>	Br	Br	XV/1?, Kanizsai János?	kánonjogi szövegmag	Ez a szövegrész már a Demeter-féle változathoz képest bővített, a szöveg jelentős része csak ebből a redakcióból ismert.
<i>'De iurisdictione'</i> <i>(Novae constitutiones, alia constitutio)</i>	Br, Kr, E2	Br	XV/1, XV ⁱⁿ Kanizsai János		Az utólagos szövegátszerkesztés első határozata, a bővítés minden bizonnyal Kanizsai Jánoshoz köthető A Kr változatban (Kanizsai) János, az E2 változatban (Szécsi) Dénes érsek neve maradt benne.

Incipit, vagy rubrika (egyszerűsített)	Mely redakciókban található?	Legkorábbi redakcióban való felbukkanása	Lehetséges datálása	Forrása	Megjegyzés
<i>De religiosis</i>	Br, Kr, E2	Br	XV/1, XV ⁱⁿ Kanizsai János	kánonjogi szövegmag	A Kr változatban (Kanizsai) János, az E2 változatban (Szécsi) Dénes érsek neve maradt benne.
<i>De officio archidiaconorum</i>	Br, Kr, E2	Br	XV/1, XV ⁱⁿ Kanizsai János		
<i>De commensationibus</i>	Br, Kr, E2	Br	XV/1, XV ⁱⁿ Kanizsai János	kánonjogi szövegmag	
<i>De usurariis</i>	Br, Kr, E2	Br	XV/1, XV ⁱⁿ Kanizsai János	kánonjogi szövegmag	
<i>De usurpatoribus</i>	Br, Kr, E2	Br	XV/1, XV ⁱⁿ Kanizsai János	kánonjogi szövegmag	A Kanizsai János-féle hozzá-szerkesztés utolsó határozata.
<i>Item aliae constitutiones</i>	Br, Kr	Br			Itt a Br redakció megismétli a szövegtöbblletben hozott szövegrész egy részét, amely a Kr redakcióban is megvan, a Br-nek ez a szerkesztés-módja lásd „liber synodalis”.
<i>Item ultimo monemus (Rendelkezés a zsinatról távolmaradókról)</i>	Kr	Kr	XV/1?, post Kanizsai?		Ez a pár soros szövegtöbbllet egyedül innen ismert a négy redakcióból. A zsinatról távolmaradóknak távolmaradásuk okát 15 napon belül kell igazolniuk a vikáriusnál. (Ez összecseng későbbi szövegekkel.)
<i>'De birsagiis'</i>	Kr	Kr	XV/1\1418–1423, Hohenlohe		Hohenlohe György esztergomi érseki adminisztrátor egyetlen innen ismert határozata.
<i>'De festivitibus colendis'</i>	Br, Kr, E2	Nr1: Br Nr2: K, E2	Nr1: XIV ^{ca} , Kanizsai János Nr2: XV/1?, Kanizsai János ^{ca} ?, post Kanizsai János		Kétféle változat, a 2 változat cseréje a Br és a Kr változat között történhetett.

Incipit, vagy rubrika (egyszerűsített)	Mely redakciókban található?	Legkorábbi redakcióban való felbukkanása	Lehetséges datálása	Forrása	Megjegyzés
<i>Casus episcopales</i>	Br	Br	XIV ^{es?} , XV ^{in?}		Csak a Br redakcióból ismert, forrása minden bizonnyal kánonjogi normaszöveg, de még nem azonosított.

Összefoglalásul

Az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati könyve „klasszikus iskola-példája” annak az összehasonlító zsinattörténeti nézetnek, amely szerint a középkori európai zsinati határozatok az univerzális egyházjog partikuláris lecsapódásai, „lokális variációk egy univerzális témára”,⁹² másrészt annak a nézetnek, hogy ezeknek a partikuláris zsinati határozatoknak a szövege olyan, mint egy több darabból összeszőhető varázsszőnyeg, amely szövegpanelekből, szövegmodulokból, határozatokból és kánonokból áll össze.⁹³ Egyszerűbben fogalmazva: az esztergomi egyházmegyében 1382 és 1526 között (14, 25 vagy akár évenkénti egy zsinatot azonosítunk) fel sem merülhet, hogy az egyházmegye zsinati jogalkotó tevékenysége úgy működött volna, hogy valamennyi megtartott egyházmegyei zsinaton a püspök (aki ebben az esetben az esztergomi érsek) minden alkalommal új határozatot, rendeletet, zsinati könyvet bocsátott ki. Az egyházmegyének létezett egy zsinati könyve, amely nagyon komoly mértékű külföldi átvételről tanúskodik, erről a szövegállományról mi Demeter érseksége alatt hallunk először (c. 1382), de akár már a 14. század első harmadának végén vagy közepén is Esztergomba érkezhettek. A könyv egyetlen jelentősebb kibővítése – elképzelhető, hogy részben valóban magyar megfogalmazású határozatokkal – Kanizsai János érseksége alatt megtörtént, és bár ezután egy-egy rendelkezést, határozatot, kánonjogi alapú szövegeket betagoltak ugyan a szövegtestbe, a zsinati könyv alapszövegén egészen a középkor végéig alig változtattak. Tehát a plébániai papság számára készült normatív alapszöveget legalább 150 évig használta az egyházmegye.

⁹² Otto Kehrberger 1938-as nézetét, miszerint a partikuláris zsinati határozatoknak is csak nagyon ritkán vannak olyan elemei, amelyek a helyi egyházak jellegzetességeit mutatják, és nem a kánonjog helyi lecsapódásai Johannes Helmuth idézi: *Otto E. Kehrberger: Provinzial- und Synodalstatuten des Spätmittelalters. Eine quellenkritische Untersuchung der Mainzer Provinzialgesetze des 14. und 15. Jahrhunderts und der Synodalstatuten der Diözesen Bamberg, Eichstätt und Konstanz. Stuttgart 1938.; Helmuth, J.: Partikularsynoden i. m. 162.*

⁹³ Uo. 159.

Végül már csak két kérdés marad. Az egyik: ha az egyházmegye 150 évig egy olyan zsinati könyvet használt, amely a 15. századi európai egyház számos kérdésére és problémájára egyáltalán nem reflektál (a zsinati könyvben ugyanis a 15. századi reformzsinatok hatása talán alig egy-két ponton érzékelhető), illetve nem vagy csak alig reflektál helyi, esztergomi problémákra, akkor vajon hogyan és milyen módon kormányozták a megyéspüspökök a papságukat? A másik: ha a zsinati partikuláris jogalkotásnak nem volt ágens eleme az egyházmegyei papság a 15. században az esztergomi egyházmegyében, akkor vajon mivel foglalkoztak, amikor (gyakran vagy kevésbé gyakran) Esztergomba mentek Szent Adalbert napjának környékén? Ennek a két kérdésnek a megválaszolása a középkori egyháztörténettel foglalkozók jövőbeli feladatai közé tartozik.

ABOUT THE SYNODAL ACTIVITIES OF THE DIOCESE OF ESZTERGOM
IN THE LATE MIDDLE AGES AND ITS SYNODAL BOOK

By Szilvia Somogyi

SUMMARY

The paper explores the synodal activities of one of the most important dioceses of the medieval Hungarian Kingdom, the diocese of Esztergom, and its synodal book. The aim here was threefold. The first was to put the research of the Hungarian synodal sources in context according to the trends of international comparative synodal history. Second, it aimed to compare the results of previous research about the frequency of synodal activities to newly revealed sources. Third, having added new sources to the already identified Western European sources of the late medieval synodal book of Esztergom, it tried to separate the various layers of the textual body of the synodal decrees.

A FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM KEZDETEI EURÓPÁBAN A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

„Pecunia nervus belli” és a hadügyi forradalom

A „pecunia nervus belli”, illetve „pecunia nervus rerum” kifejezések antik szerzőkre vezethetők vissza, jelentésük ’a háború/a dolgok élető ereje a pénz’.¹ Ez az aforizma a 16. századtól vált egyre népszerűbbé és sokkal elterjedtebbé, mint a – hibásan – Raimondo Montecuccolinak (1609–1680) tulajdonított kijelentés, miszerint a háborúhoz három dolog szükséges: „pénnz, pénnz és még egyszer pénnz”.² V. Károly 1524-ben öccsének, a későbbi I. Ferdinándnak címzett levelében az alábbi formában vetette papírra: „l’argent est le nerf et force de la guerre”.³ I. Ferdinánd magyar és cseh király, a későbbi német–római császár 1552-ben egyik magyarországi hivatali utasításában pedig így használta: „Proventus nostri, qui sunt rerum omnium et praecipuae belli nervi.”⁴ A kora újkorban a „pecunia nervus belli” volt szinte minden kormányzati pénzügyi döntésnek a kiindulópontja.

¹ *Michael Stolleis*: Pecunia nervus rerum. Zur Diskussion um Steuerloste und Staatsverschuldung im 17. Jahrhundert. In: *Uő*: Pecunia nervus rerum. Zur Staatsfinanzierung der frühen Neuzeit. Frankfurt am Main 1983. 63–67. A kifejezés eredetét ókori – preszokratikus – görög auctorokra lehet visszavezetni, a kora újkorban Ciceróra, Plutarkhoszra, Tacitusra és más szerzőkre hivatkozva használták. *Uő*: „Pecunia nervus rerum” – Die Finanzfrage in der deutschen Staatsräsonliteratur des 17. Jahrhunderts. In: *Finanzen und Staatsräson in Italien und Deutschland in der frühen Neuzeit*. Hrsg. Aldo de Madalena – Hermann Kellenbenz. (Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient. 4.) Berlin 1992. 21.

² *Stolleis, M.*: Zur Diskussion i. m. 64. A Montecuccolinak tulajdonított aforizmát („Danari, danari e poi danari”) először Gian-Giacomo Trivulzio (1440–1518) itáliai zsoldosvezér használta, aki ezt válaszolta a francia királynak arra a kérdésére, hogy milyen felszerelések és készletek szükségesek Milánó bevételéhez. *Stolleis, M.*: Die Finanzfrage i. m. 31.

³ V. Károly levele I. Ferdinándnak. Vitoria, 1524. jan. 16. Károly éppen a török elleni harc kapcsán teszi meg az idézett megjegyzést. *Die Korrespondenz Ferdinands I.* Bd. 1. Die Familienkorrespondenz bis 1526. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte: Korrespondenzen österreichischer Herrscher. Österreichs Bd. 11.) Bearb. von Wilhelm Bauer. Wien 1912. 96–101. Az említett szövegrésztl lásd uo. 97. Az adatot idézi: *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 41.) Wien–München 2004. 272.

⁴ Idézi: *Acsáy Ignác*: Végyaráink és költségeik a XVI. és XVII. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1. (1888) 68. Acsáy nem pontosan jelöli meg a forráshelyet, az ugyanis a következő műben található: *Johann Christian Engel*: Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Bd. II. Halle 1798. 17. Lásd még az eredeti forrást: I. Ferdinánd instrukciója Bornemissza Pál veszprémi püspöknek és Werner György kamarai tanácsosnak az erdélyi jövedelmek felülvizsgálatára. Prága, 1552. jan. 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kamara Archivuma Diversae instructio- nes E 136 I. köt. p. 109–117.

Az, hogy a háborúskodáshoz pénz kell, a 16. században evidencia volt, és ma is annak tartjuk. A várak fenntartása, építése már önmagában is jelentős költségeket emésztett fel. Háborúk idején a korszakban zömében zsoldoshadseregeket fogadtak fel, amelyekben a katonákat mint valamiféle iparost meg kellett fizetni, a hadsereget pedig élelmezni, tűzfegyverekkel és lőszerrel ellátni. Ez utóbbi a hadügyi forradalom nyitányakor még nagyobb kihívást jelentett, az egyre nagyobb szerepet kapó, rohamértékben fejlődő tüzérség miatt az ágyúkhöz és kézi lőfegyverekhez szükséges nyersanyag beszerzése, a fegyverek gyártása mind igen magas szakmai tudást, logisztikát és sok-sok anyagi forrást igényelt. A fejlődő tüzérség az erődépítészetben is komoly, költséges változásokat hozott.⁵ A korszakban megjelenő, az ó-, majd újolasz erődítési rendszerrel (*trace italienne*) megerősített várakat elfoglalni képes első tömeghadseregek felfogadásához igen sok pénzre volt szükség – olyan összegekre, amelyek ekkoriban meghaladták az európai államok pénzügyi lehetőségeit. Hogy egy ország mennyire volt képes mobilizálni a hadseregét, erődöket építeni, hadiflottát fenntartani, a hadsereget tűzfegyverekkel ellátni, abban nagy mértékben szerepet játszott az adott állam felépítése, kormányzata, hadügye, pénzügyigazgatása, az „állami” jövedelmek nagysága és a szükség esetén bevonható pénzügyi források, hitelek és

⁵ A hadügyi forradalom kérdéskörének hatalmas irodalma van, csak a legfontosabb munkákat említve: *Michael Roberts*: *The Military Revolution, 1550–1650*. In: *Uő*: *Essays in Swedish History*. London 1967. 195–225.; *Jeremy Black*: *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*. Atlantic Highlands 1991.; *David Eltis*: *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. New York 1995.; *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford 1995.; *Jean Bérenger*: *La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles)*. Paris 1998.; *Geoffrey Parker*: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. 2. kiadás. Cambridge 1999. *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. Clifford J. Rogers. Oxford 1995. A hadügyi forradalommal kapcsolatos fontosabb magyar munkákra is érdemes felhívni a figyelmet: *Kelenik József*: *A hadügyi forradalom hatásai Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában*. Tények és megjegyzések a császári hadsereg valódi katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 103. (1990) 80–120.; *Uő*: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában*. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991) 80–122.; *Uő*: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában*. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991) 3–52., illetve összegző jelleggel *Uő*: *The Military Revolution in Hungary*. In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest*. Eds. Géza Dávid – Pál Fodor. Leiden–Boston–Cologne 2000. 117–159.; *Ágoston Gábor*: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*. *Történelmi Szemle* 32. (1995) 4. sz. 465–486. Újra kiadva: *Uő*: *Európa és az oszmán hódítás*. Bp. 2014. 157–176.; *Uő*: *Az iszlám haditechnika a történetírás útvesztőjében: az európai hadügyi forradalom-vita és az oszmánok*. In: *uo*. 177–188.; *Uő*: *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*. *Journal of World History* 25. (2014) 85–124.; *Uő*: *Oszmán hadügyi változások a 16–18. században*. *Századok* 152. (2018) 961–980.; *B. Szabó János*: *A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I–II*. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. (2004) 443–480. és 118. (2005) 573–632.; *Uő*: *A félreértett „hadügyi forradalom”*. Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat terjedésének dinamikája. *Századok* 152. (2018) 939–960.

más pénzügyi eszközök. A tanulmány célja, hogy a 16. század első évtizedeiben Nyugat- és Közép-Európában végbemenő fenti változásokat a fiskális-katonai állam teóriájához kapcsolódva vegye vizsgálat alá.⁶

A fiskális-katonai államok kialakulása a 16. század elején

A vizsgált korszak a fiskális-katonai államok kialakulásának kezdetére esik.⁷ Mindannak alapján, amit a fiskális-katonai államok kialakításáról tudunk, kijelenthető, hogy 1500 körül indulhattak meg azok a folyamatok, amelyek a 17. század vége felé már jól megfoghatóan létrehozták ezt a fajta államtípust. A terminus megalkotója, Brewer szerint a fiskális-katonai állam főbb jellemzői: 1) jelentős szárazföldi, de még inkább tengeri haderő felállítására és fenntartására; 2) a hadi költségek nagyarányú növekedése, 3) az államadósság ugrásszerű növekedése; 4) az adóbevételek növekedése; 5) az adópolitikában direkt adókról az indirekt adók felé történő elmozdulás; 6) az állami fiskális bürokráciában dolgozó hivatalnokok számának jelentős növekedése; 7) a nagyarányú változások politikai stabilitáson

⁶ A tanulmányban nem tudok kitérni a korszak egyik problémáját képező állam-fogalomra. Ebben az időszakban ugyanis helyesebb dinasztikus monarchiákról és dinasztikus érdekekről beszélni (vö. például *Richard Bonney: The European Dynastic States 1494–1660.* Oxford 1991.; *Jeoren Duindam: Dynasties. A Global History of Power 1300–1800.* Cambridge 2016.). Különösen problematikus a Habsburgok összetett, többközpontú és korszakunkban többvezetésű államkonglomerátumának „besorolása”, így az egyszerűség kedvéért V. Károly összetett és többközpontú birodalmát „Spanyolország”, míg öccse, I. Ferdinánd egyre növekvő területű birtokát (osztrák tartományok, majd Magyar és Cseh Királyság, végül német–római királyi, majd német–római császári méltóság) Habsburg Monarchia megnevezés alatt tárgyalom.

⁷ A fiskális-katonai állam modelljére szintén jelentős mennyiségű irodalom áll rendelkezésre, ezek közül a legfontosabb munkákra utalunk csak: magára az elméletre lásd John Brewer: *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783.* New York 1989. A 16. század vonatkozásában lásd *Jan Glete: War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660.* (Warfare and History) London–New York 2002. Az elmélet 18. századi alkalmazására: *War, State and Development: Fiscal-Military States in the Eighteenth Century.* Ed. Rafael Torres Sánchez. Pamplona 2007.; *The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe: Essays in Honour of P. G. M. Dickson.* Ed. Christopher Storrs. Burlington 2009. Az elmélet hazai összefoglalására, valamint a Habsburg Monarchia megítélésére összefoglalóan lásd *Kenyeres István: A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században.* In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II.* Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. I. 91–122., különösen: 95–101. A Habsburg Monarchia kapcsán lásd még *Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században.* Modellek és értelmezési lehetőségeik. *Századok* 152. (2018) 1033–1076. Spanyolországra és Oroszországra újabban lásd *Korpás Zoltán: A fiskális-katonai állam és a Katolikus Monarchia a 16–17. században.* *Századok* 152. (2018) 981–1012.; *Sashalmi Endre: A 17–18. századi Oroszország mint fiskális-katonai állam.* *Századok* 152. (2018) 1013–1032. *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State c. 1648–1815: Contours and Perspectives.* Eds. William Godsey – Petr Mat’ a – Thomas Winkelbauer. Megjelenés előtt. A fiskális-katonai állam elméletéhez szorosan kapcsolódik a fiskális állam, kialakulására lásd a legfontosabb alampunkákat: *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815.* Ed. Richard Bonney. Oxford 1999.; *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914.* Eds. Bartolomé Yun-Casalilla – Patrick K. O’Brien. New York 2012.

és társadalmi közmegegyezésen alapultak. Ezek a tényezők Európa legtöbb nagyhatalma esetében a 18. század elejére állnak össze.⁸

Újabb kutatások a fiskális-katonai állam kezdetét vagy korai szakaszát a 16. század elejétől számítják. Jan Glete szerint a 16–17. századot a fiskális-katonai állam kialakulása szempontjából két korszakra lehet osztani: 1480–1560, valamint 1560–1660 közötti időszakokra. Az első periódust Glete a tradicionális államon belüli együttműködés időszakának tekinti, amelynek főbb jellemzői: 1) a dinasztikus monarchiák létrejötte, megerősödése (erre példa Anglia, Spanyolország, Franciaország, Dánia–Norvégia, Svédország, a Habsburg Monarchia, az Oszmán Birodalom és a Moszkvai Nagyfejedelemség esete); 2) az adóztató állam formálódása, a növekvő költségek fedezése érdekében az egyházi vagyon és jövedelmek állami célra történő lefoglalása, államosítása (a katolikus monarchiákban is!); 3) a korszakra általánosan jellemző gazdasági fellendülés; 4) a hadügyi forradalom első hatásainak megjelenése (tüzérségi fegyverek fejlődése, gyalogságra épülő tömeghadseregek, hadiflotta-fejlesztés, új erődítések megjelenése), valamint 5) a rendek, a gazdasági elit és az uralkodó együttműködése a hadsereg finanszírozása érdekében. A folyamatokat a centralizált adóztató állam erősödése, az állandó hadseregek (szárazföldi és hadiflotta) megjelenése, létszámának folyamatos emelkedése jellemzi. Ugyanakkor Glete hozzáteszi, hogy a fiskális-katonai állam 1500 körül ilyen formában természetesen ismeretlen volt, míg két évszázaddal később már ez lett az európai állam normál típusa.⁹ Ennek alapján tehát érdemes a fiskális-katonai állam 15. század végi – 16. századi eleji kezdeteit vizsgálni Európában. A korszak európai államai eltérő fejlődési utakat jártak be e korszakban is, más-más gazdasági-társadalmi-műveltségi színvonalon álltak, az uralkodók lehetőségei, az országok adottságai, teherviselő képességei eltérők voltak. Amennyiben a korszak nagyhatalmainak szerepét és lehetőségeit kívánjuk összevetni, a terület-lakosság-állami jövedelmek hármast kell a vizsgálatunk homlokterébe állítani.

Az európai államok fiskális-katonai potenciálja a 16. század első felében¹⁰

Áttekintésünket kezdjük az egyértelműen szuperhatalommá váló Oszmán Birodalommal, amely a korszak leginkább fiskális-katonai államnak tekinthető

⁸ *Brewer, J.*: The Sinews of Power i. m. 21–205. A modell összefoglalására lásd *Christopher Storrs*: Introduction. The Fiscal-Military State in the ‘Long’ Eighteenth Century. In: The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe i. m. 1–22.

⁹ *Glete, J.*: War and the State i. m. 1–42.

¹⁰ A fejezet az alábbi, frissen megjelent tanulmánykötet bőséges szakirodalmat használó írásaira támaszkodik: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. Bp. 2019. Az ettől eltérő adatokat külön jelzem.

szereplője.¹¹ A rendelkezésre álló adatok alapján nem kétséges, hogy egy ilyen mértékű anyagi forrásokkal rendelkező, a társadalom széles rétegeit militarizáló, szolgálati birtokokkal operáló, ugyanakkor professzionális központi zsoldoshadsereget eltartó, de félkatonai szereplőket is nagy számban mozgósító államalakulatnak nem akadt párja a korszakban. Ha csak a területi gyarapodást nézzük, a növekedés üteme elképesztő: az I. Murád (1362–1389) idején 261 ezer km²-re becsült birodalom területe II. Bajezid (1481–1512) idején 883 ezer km²-re, I. Szelim (1512–1520) alatt 1,5 millió km²-re, a vazallus államokkal együtt pedig több mint 2 millió km²-re növekedett. I. Szulejmán (1520–1566) idején a birodalom összterülete 2,5 millió km²-re tehető. Kincstári jövedelmekről a központi kincstár bevételei alapján kaphatunk képet. Ide tartoztak a szultáni hász-birtokok és egyéb közvetlen jövedelemforrások, ennek alapján 1493–1494-ben egy millió dukátra, 1524–1525-ben 2,5 millió dukátra tehetjük a központi uralkodói jövedelmeket. A valódi bevételekről, illetve azok potenciáljáról jobb képet ad az 1527–1528. évi „bűdzsé”, ami tájékoztat a javadalombirtokokként kiosztott és a más módon hasznosított jövedelmekről is. Eszerint 8,3 millió dukátnyi bevétellel rendelkezett az Oszmán Birodalom. Érdeemes kiemelni, hogy ebben az évben a kincstár 1,6 millió dukátnyi többlettel zárt, ami példátlan az európai államokkal való összevetésben. A birodalom lakossága 1520–1535 táján 12–13 millió fő lehetett. A hadi potenciál pedig – nyilván nem függetlenül a területtől, a népességtől és az állami jövedelmektől – egyenesen lehangoló volt: az oszmán haderő létszámát a mohácsi csata időszakában több mint 176 ezer főre tehetjük! Ennek alapján nem lepődhetünk meg azon, hogy az oszmánok különösebb megerőltetés nélkül bármikor ki tudtak állítani egy 50–70 ezres hadsereget a szultáni hadjáratokra.¹² Emellett gondot fordítottak tüzérségük modernizálására, azonban intő jel volt, hogy a kézipuskák tekintetében lemaradtak a nyugatiaktól. Logisztikájuk ugyanakkor egyedülálló volt, hadseregszállításban, élelmezésben, hadianyag-ellátásban olyan szintű professzionalizmust mutattak fel, amit a nyugati országok nagyon sokáig még megközelíteni sem tudtak. Ez volt az alapja gyors mozgósítási képességüknek is. Ezek a lehetőségek és képességek az oszmánok számára olyan előnyt jelentettek, amit az európai hadseregek csak 100–150 év múltán tudtak behozni, azaz százezres nagyságrendű hadseregeket csak ekkortól tudtak hadjáratban felvonultatni, bevetni.¹³ Az oszmánok a tengeri és a folyami flottájukra is sokat áldoztak, a tengeren legalább olyan erős volt a

¹¹ *Erol Özvar: Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective.* In: *The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi* (1566). Ed. Pál Fodor. Leiden–Boston 2019. 21–63.

¹² *Fodor Pál: Az Oszmán Birodalom hadszervezete és hadserege, 1500–1530.* In: *Új korszak határán* i. m. 13–36.

¹³ *Kenyeres I.: A „Fiscal-Military State”* i. m. 105–106.

hadiflottájuk, mint a genovaiaknak, velenceieknek vagy később a spanyoloknak, és a lepantói csatáig (1571) szinte az összes tengeri ütközetet az oszmánok és vazallusaik nyerték. Az Oszmán Birodalom tehát ekkoriban sem szárazföldön, sem vízen nem nagyon volt legyőzhető.

A francia király hatalma a 15. század végére jelentősen megnövekedett, korszakunkban kb. 450 ezer km²-t magába foglaló birodalma lakosságát 1515-ben 16 millióra becsülik. Az állami jövedelmek dinamikusan emelkedtek: 1490-ben kb. 1,5–2,3 millió, 1514-ben 1,9–2,8 millió aranyra rúgtak, I. Ferenc (1515–1547) halálakor pedig a 2,9–4,4 milliót is elérték. Franciaország hadi potenciálja is ehhez mérhető: VIII. Károly (1483–1498) itáliai expedíciós hadserege legalább 30 ezer volt, az 1540-es évek nagy Habsburg-ellenes háborúiban több fronton akár 80 ezer katonát is fel tudtak fogadni, de valószínűleg a 40–50 ezres létszám lehetett reális.¹⁴

A korszak formálódó nagyhatalma a Habsburgok spanyol monarchiája, ahol a törzsterületeknek, Kasztíliának és Aragóniának 1500 körül 4,2 millió lakossága volt, 1541-ben Kasztíliának már 6,2 millió, Aragóniával együtt 7,5 millió népessége lehetett. Ehhez jött még Nápoly és Németalföld – és tegyük hozzá az amerikai gyarmatok – lakossága. V. Károlynak (1516–1556) hatalma csúcán egyes becslések szerint – ideértve a sűrűn lakott Németalföldet, a Német–római Birodalmat és az itáliai birtokokat is – 28 millió alattvalója volt, legalábbis elvben. A közvetlenül uralt spanyol, németalföldi és nápolyi-szicíliai területek összalakossága ugyanis nem lehetett több az előbbi szám felénél, azaz 14 milliónál.¹⁵ A spanyol katolikus uralkodók bevételei 1510-ben 910 ezer aranyra rúgtak, 1559-ben a spanyol koronáé már elérte a 3 milliót is, további becslések alapján V. Károly összjövedelmét 14 millió aranyra tehetjük. A jelentős bevételekhez azonban – mint az alábbiakban részletesen kitérünk rá – hatalmas hitelek társultak. A hadi potenciál a bevételekhez képest éppen ezért nem volt akkora, a 16. század derekán 20 ezer spanyol harcolhatott a félszigeten kívül, 10 ezer pedig azon belül állomásozott. A spanyol terciók ugyanakkor állandóan fegyverben tartott csapatokként szolgáltak, nagy terhet róva ezzel V. Károly kincstárára. A Német–római Birodalom területéről felfogadott hadakkal együtt az összlétszám elérhette az 50 ezret is. Eszerint a Valois–Habsburg ellentétben mindkét fél kb. ugyanakkora erőket tudott mozgósítani.¹⁶

¹⁴ Györkös Attila: A Francia Királyság hadszerkezete és hadserege (1494–1534). In: Új korszak határán i. m. 139–153.

¹⁵ Wim Blockmans: Die Untertanen des Kaisers. In: Karl V. und seine Zeit. Hrsg. Hugo Soly. Köln 2003. 234.

¹⁶ Korpás Zoltán: A Spanyol Monarchia hadszerkezete és hadserege (1492–1537). In: Új korszak határán i. m. 155–179.

Anglia népessége a 16. században jelentősen emelkedett, 1540-re már elérte a 3 milliót. VII. Henrik (1485–1509) főként birtok-konfiskálások révén komoly jövedelmet halmozott fel, halálakor elképesztő nagyságrendű összeg: 6 millió dukát volt a kincstár tartaléka.¹⁷ Utóda, VIII. Henrik (1509–1547) kb. 350–400 ezer dukátnyi jövedelemmel rendelkezett, valamint egy jól szervezett állammal – amely jól is gazdálkodott. Többek között a jelentős kincstári tartalék teremtette meg Anglia expanziós célokat szolgáló hadjáratainak anyagi fedezetét, 1522-ben 15 ezres, 1544-ben 42 ezres sereget tudott VIII. Henrik kiállíttatni a franciaországi expedícióira, és emellett a flotta fejlesztésére is nagy figyelmet fordítottak.¹⁸

A lengyel–litván államszövetség, Közép-Kelet-Európa meghatározó szereplője, legnagyobb kiterjedésű államalakulata a korszakban jelentős területvesztéseket szenvedett keleten. Lakossága 1528-ban 2,7 millióra, 1569-ben 3,5 millióra tehető, állami jövedelmei pedig viszonylag mérsékeltek lehettek – 1519-ben 400 ezer dukátról tájékoztat egy velencei diplomata – a korszak más hatalmaihoz képest.¹⁹ Az államszövetség hadi potenciálja ezzel szemben félelmetesen nagynak tekinthető, hiszen a lengyel lakosság 10%-a elvben hadra fogható volt, így 350 ezer főt is mozgósíthattak, Litvániában pedig 70–100 ezer főt. A valóban táborba szállt hadak létszáma ugyanakkor ennek töredékére, 25–35 ezerre tehető.²⁰

Itália témánk szempontjából legfontosabb szereplője Velence. Az egymillió aranyforint körüli állami jövedelmekkel rendelkező²¹ Serenissima Republica, ha kellett, ki tudott állítani 30 ezres zsoldos sereget is, de békeidőben a kiterjedt Terra Ferma és más birtokai védelmére elegendő volt kevesebb katonát

¹⁷ Egy 1531-es velencei követjelentés becsülte 6 millió dukátra, azaz 1 millió 300 ezer fontra VII. Henrik kincstárának pénzkészletét. Más vélemények szerint ennél is több, 1 millió 800 ezer font volt a kincstárban – aranyban. *Frederick C. Dietz*: English Government Finance 1485–1558. University of Illinois Studies in the Social Sciences. Vol. IX. No. 3. September, 1920. 86–87.

¹⁸ *Bárány Attila*: Anglia hadszervezete és hadserege (1485–1547). In: Új korszak határán i. m. 201–223. A 16. század elején Skócia 500–600 ezres népességszámához képest jelentős létszámban tudott mozgósítani: 1513-ban Flodden alatt mintegy 30 ezres skót haderő vonult fel. Uo. 225–231.

¹⁹ Alvise Bon velencei követ 1519. évi jelentése tájékoztat a 400 ezer dukátnyi jövedelemről. *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Forrástanulmány. Szeged 1929. XXV. (Eredeti közlést lásd I diarii di Marino Sanuto [= *Sanuto*: Diarii] XXVI. Venezia 1899. 495–502.) IV. Kázmér (1447–1492) jövedelmeit 140 ezer lengyel forintra (złoty) becsülik, őt követően már 96 ezer forintra estek vissza az uralkodói jövedelmek, de ekkor a litván bevételekről nincsenek adatok. Az 1560-as években a litván közkincstárba 435 ezer zlotyi, a lengyelbe pedig kb. ugyanennyi – 445 ezer forint – jövedelem, azaz összesen 880 ezer lengyel forint folyt be. *Szokola László*: A Lengyel–Litván Államszövetség hadszervezete és hadserege (1501–1531). In: Új korszak határán i. m. 54–55. Aranyban az összeg 551 ezer dukátot tehetett ki. *Veress Endre*: Izabella királyné. Bp. 1901. 254. 5. jegyz. alapján (Veress itt közöl egy 1544. évi adatot, miszerint 1000 lengyel forint 627 magyar arany forintot ért. A magyar arany forint értéke azonos volt a velencei dukáttal.)

²⁰ *Szokola László*: A Lengyel–Litván Államszövetség i. m. 51–66.

²¹ *Carlo Capra*: The Italian States in the Early Modern Period. In: *Bonney, R.*: Rise of the Fiscal State i. m. 421.

fizetnie (kb. 4400 fő), mint a magyar királynak a déli végeken állomásoztatott katonaságára (8–10 ezer). Velence igazi hadi potenciálja azonban a flottában rejlett, aminek a fenntartása óriási összegeket emésztett fel: például 1504-ben 83, 1518-ban 56, 1525-ben pedig mindössze 25 hajót tartott állandó hadi készütségben.²²

A periférián elhelyezkedő, azonban e korszakban éppen feltörekvő Portugália az észak-afrikai hódításai mellett kezdte meg a tengeren túli gyarmatbirodalom kiépítését. Az ország népessége mindössze 1–1,3 millióra tehető a mohácsi csata idején, ám bevételei ehhez képest – a gyarmatoknak köszönhetően – viszonylag tekintélyesek voltak: 1527 körül 390 ezer, 1534-ben már csaknem 700 ezer aranyra tehetjük. A portugál királyok 5000 főt tudtak állandóan zsoldban tartani, Észak-Afrikában és az Estado da Índia területén pedig 2500 főt, ami nem csekély, valamint emellett jelentős tengeri flottát is fenntartottak (akár 22 vitorlással).²³

A korszakban közép-európai nagyhatalomnak számító, 3,3 milliós lakosságú Magyar Királyság jövedelmeit Mátyás király hatalma csúcspontján, amikor Alsó-Ausztria és Szilézia is őt gazdagította, 600–800 ezer magyar arany forintra becsülik. Utódai, a Jagellók bevételeit 250–300 ezer aranyra tehetjük.²⁴ A Magyar Királyság ugyanakkor jelentős hadipotenciállal bírt, köszönhetően a decentralizált hadügynek és az ehhez háttért biztosító adórendszernek: 1521-ben csaknem 70 ezer embert sikerült fegyverbe állítani, 1526-ban is legalább ennyit, Mohács alatt pedig 25–30 ezres, nagy valószínűség szerint 27 ezres sereg gyűlt össze, ami szintén jelentős csatapotenciált jelentett. Az is lényeges szempont, hogy a Magyar Királyságnak jelentős létszámú haderőt kellett állandóan fegyverben tartania – a török elleni határvédelmi katonaság az 1510-es, 1520-as években 8–10 ezer főből állt, ami európai mércével mérve is tekintélyes létszám, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a kontingenst állandóan fizetni kellett.²⁵

²² *F. Molnár Mónika*: Az itáliai államok hadszervezete és hadseregei (1494–1526). In: Új korszak határán i. m. 121–137.

²³ *Igaz Levente*: A Portugál Királyság hadszervezete és hadserege (1495–1541). In: Új korszak határán i. m. 181–199.

²⁴ Hunyadi Mátyás és Jagelló utódai jövedelmeire vonatkozóan az adatokat és a témára vonatkozó publikációkat jól összefoglalja: *Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás*: Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp. 2019. 36–59. Az adatok újabb értelmezésére és kritikájára lásd *Kenyeres István*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt. Megjelenés előtt.

²⁵ *B. Szabó János*: A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1526). In: Új korszak határán i. m. 67–92., különösen: 71–86.

1. táblázat Európai államok fiskális-katonai potenciálja a 16. század első felében

Államalakulat	Népesség (fő)	„Állami” jövedelem (arany forintban [dukátban])	Katonai potenciál (fő)
Oszmán Birodalom	12–13 millió	8,3 millió	176 000
Franciaország	16 millió	2,9–4,4, millió	80 000
Habsburg Birodalom (Spanyolország, Németalföld, Nápoly stb.)	14 millió	3 millió (ibériai területek) – 14 millió (összbirodalom)	50 000
Lengyel–litván államszövetség	2,7 millió	400 000	25 000 – 450 000
Velence		1 millió	30 000
Portugália	1,3 millió	700 000	7500
Magyar Királyság	3,3 millió	350–400 000	27 000–70 000

Adataink tehát arra mutatnak, hogy az Oszmán Birodalom rendelkezett a legjelentősebb katonai és pénzügyi potenciállal, amelyhez képest a másik két kiemelkedő szereplő, Spanyolország (ideértve a Habsburgok innen kormányzott birtokait is) és Franciaország sem tudott ezzel egyenértékű katonai erőt felmutatni. Ráadásul a két keresztény nagyhatalom csak jelentős hitelekkel volt képes a kihívásoknak megfelelni. A Habsburgok esetében pedig egyszerre kellett szembenézni az oszmán és a francia fenyegetéssel.²⁶

Pénz a háborúra: hitelek és devalváció

A Habsburgok birodalma és Franciaország is igyekezett katonai potenciálja növelése érdekében pénzügyi lehetőségeit kitágítani, erre leginkább a hitelek révén kínálkozott esély.²⁷ A korabeli államok még alapjában véve a középkori, dominiális bevételeken – azaz az uralkodó saját birtokainak jövedelmein és a királyi regálékon, például pénzverésen, külkereskedelmi vámokon – alapuló pénzügyigazgatása, illetve állami vagy inkább uralkodói jövedelemrendszere nem volt alkalmas a

²⁶ A Habsburgok és az oszmánok hadi és pénzügyi potenciáljának összevetésére újabban lásd *Gábor Ágoston*: Ottoman and Habsburg Military Affairs in the Age of Süleyman the Magnificent. In: *The Siege of Szigetvár* i. m. 287–307.

²⁷ Az alábbiakban csak az európai keresztény országok „állami” hiteleiről lesz szó, az Oszmán Birodalom ugyanis a korszakban nem folyamodott az alább tárgyalandó hitelkonstrukciókhoz, azonban az oszmán hatalmi elit – maga a szultán is – adott magánkölcseket a kincstárnak, illetve az állami adójövedelmek bérbeadását is egyfajta rövid távú hitelezésnek lehetett tekinteni. Lásd *Özvar, E.*: Transformation i. m. 54–61.; *Fodor Pál*: Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztési) oszmán hadjárat költségeihez. Keletkutatás (2007) 59–68.; *Uő*: Die Kriegsfinanzierung des Osmanischen Reiches im ausgehenden 16. Jahrhundert. Dargestellt am Beispiel des Feldzuges von 1596. In: *Das „Blut des Staatskörpers”* i. m. 43–54.; *Uő*: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. (História Könyvtár Monográfiák 21.) Bp. 2006. 75–124., 150–156. A magyar királyok Mohács előtti hitelügyleteire újabban lásd *Kenyeres I.*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt i. m.

megnövekedett fiskális igények azonnali kielégítésére. Mint az alábbiakban látni fogjuk, jelentős szerepet kaptak a hitelek és olyan innovatív pénzszerzési lehetőségek, mint az állami koncessziók átengedése, új adók bevezetése és a rendek meggyőzése újabb pénzeszközök biztosítására. Éppen ezért ez az időszak az államok eladósodásának kezdete. A korszakban globálissá váló hitelezési rendszer biztosította az európai hatalmak háborús célokhoz elengedhetetlen pénzeszközeinek növelését.

Az uralkodói hitelezés gyökerei a 13. századig nyúlnak vissza, ezek úgynevezett rövid távú hitelek voltak, azaz a királynak gyorsan kellett a pénz, amit elvben rövid határidővel ígért visszafizetni, igaz, magas kamattal. A 13–14. században főként az itáliai – firenzei, sienai, luccai – bankházak végeztek uralkodói hitelezési tevékenységet, egyik meghatározó partnerük Anglia királya volt. Az első nagyobb itáliai bankkrízis a 14. század első harmadában jelentkezett, a luccai Ricciardi bankház (1301), a sienai Bonsignori (1302), a firenzei Mozzi (1301–1302), Pulci és Rimbertyni (1305), Frescobaldi (1311) Scali (1326), majd a legerősebb firenzei bankházak, a Bardi és Peruzzi (1342–1346) mentek csődbe, elsősorban az angol királynak nyújtott kölcsönök vissza nem fizetése miatt. A legnagyobb bankcsőd III. Edward (1327–1377) háborús veresége miatt 1340-ben következett be, aki ekkor 300 ezer fonttal tartozott (kb. 2 millió dukát) a hitelezőinek, aminek a felét a Bardi és a Peruzzi cégek nyújtották.²⁸ A 15. század közepén a helyükre lépő Mediciek – a tapasztalatokból okulva – már óvatosabbak voltak, a bankház Európa-szerte működő fiiláléi önállóan, társasági formában működtek, így kisebb kockázattal adhattak hitelt, többek között uralkodóknak is, anélkül, hogy a központi bank működését veszélyeztették volna. A pápai jövedelmek kezelésében érdekelt Medici bankház a 15. század második harmadában ilyen fiilálékát tartott fenn Itálián kívül Lyonban, Avignonban, Brugges-ben és Londonban, ez utóbbiakat azonban pénzügyi problémák és az egyre csökkenő profit miatt 1480-ig felszámolták. Az 1430-as évektől az 1480-as évekig a Medicieké volt Európa vezető bankháza. A Mediciek hiteleztek többek között az angol uralkodónak, a pápának, a burgundi udvarnak és később Miksa császárnak is.²⁹ A bankház 1494. évi

²⁸ *Richard A. Goldwaite*: The Economy of Renaissance Florence. Baltimore 2009. 236–237.; *Uő*: Italian Bankers in Medieval England. Journal of European Economic History 2. (1973) 763–771.; *James Macdonald*: A Free Nation Deep in Debt. The Financial Roots of Democracy. New York 2003. 110.; *Edwin S. Hunt*: The Medieval Super-Companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence. Cambridge 1994. 212–229. Ez utóbbi munka kritikájára lásd *Goldwaite, R. A.*: The Economy 236. 64. jegyz. Az itáliai bankházak által a pápának és a nápolyi királyságnak nyújtott jelentős hitelekre lásd még *uo.* 231–235.

²⁹ *Raymond De Roover*: The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494. (Harvard Studies in Business History XXI.) Cambridge–London 1963. 279–375., a burgund hitelre *uo.* 348. Az angol hitelezésre: *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 11.

– a VIII. Károly itáliai hadjárata miatti – bukása a közvélekedéssel ellentétben³⁰ nem volt végleges és teljeskörű, ugyanis a Mediciek széles kapcsolati hálójának köszönhetően számos társasági formában, partnerekkel működte-tett bankfiókjuk megmaradt.³¹

A banki és hitelezési tevékenységet is folytató firenzei kereskedők a közép-európai régióban is jelen voltak. Szerepük – elsősorban a Magyar Királyságban – a 15. század első és utolsó harmadában volt meghatározó, ezután visszaszorulásuk érzékelhető, de tevékenységük a régióban a 16. század első évtizedeiben is folytatódott.³² A velencei kereskedők is jelentős szerepet játszottak a régióban, a Budán működő velencei kereskedők például közreműködtek a Velence által a Jagellóknak a törökellenes küzdelemre rendelkezésre bocsátott segélypénzek átutalásában, tehát banki tevékenységet is folytattak.³³

A firenzei bankházak a Mediciek visszaszorulását követően, a 16. század első felében továbbra is jelentős szerepet játszottak az uralkodói pénzügyek finanszírozásában. A firenzei Salviatik 1508-ban Lyonban létesített bankháza a Welserekkel együttműködve nyújtott kölcsönöket a francia királynak. A hitelfolyósítás fedezete uralkodói jövedelmek elzálogosítása volt, mint az történt 1521-ben a selyemvámmal, amelynek 8 évi bérletére 112 ezer livre hitelt kapott a francia uralkodó a firenzei-augsburgi konzorciumtól. Szintén 1521-ben további 100 ezer livre kölcsönt vett fel a francia király a lyoni firenzei kereskedőktől.

³⁰ *De Roover, R.*: The Rise i. m. 358–375.

³¹ *Götz-Rüdiger Tewes*: Kampf um Florenz: die Medici im Exil (1494–1512). Köln–Weimar–Wien 2011. 91–249., 603–837. Tewes a Medici-társakat Mediceer-nek nevezi, ilyen társbankárok működtek a Medici érdekeket fenntartva Nápolyban, Lyonban, Rómában és Velencében.

³² *Teke Zsuzsa*: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszűlárulása után 1404–1437. Századok 129. (1995) 195–214.; *Uő*: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. Történelmi Szemle 37. (1995) 129–150.; *Uő*: Egy firenzei kereskedő a Jagellókorban: Raggione Bontempi. Századok 141. (2007) 967–990.; *Krisztina Arany*: Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century: A prosopographic study of their economic and social strategies. Kiel 2020.; *Uő*: Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century in Context. Hungarian Historical Review 6. (2017) 5–39.; *Uő*: Magyarországi hitelezésre vonatkozó adatok az 1427. évi firenzei Catastóban. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András Bp. 2012. 165–177.; *Uő*: Buda, mint uralkodói székhely és távolsági kereskedelmi központ a 15. században, a firenzei és dél-német üzletemberek tevékenységének tükrében. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 7. (2012) 153–170.; *Uő*: Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 277–296.; *Uő*: Foreign Business Interests in Hungary in the Middle Ages. In: The Economy of Medieval Hungary. Eds. József Laszlovszky – Balázs Nagy – Péter Szabó – András Vadas. Leiden 2018. 491–508.

³³ *Teke Zs.*: Egy firenzei kereskedő i. m. 979.; *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagellókorban. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Bp. 2009. 341–342. A genovai kereskedők budai jelenlétére is van adat. *Wenzel Gusztáv*: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bp. 1882. 24.

1542-ben 200 ezer livrét adtak a Lyonban működő firenzeiek, 100 ezer livrét a luccai kereskedő-bankárok, a Welserek pedig további 50 ezer livrét bocsátottak a rendelkezésére. I. Ferenc 124 ismert hitelezője közül 87 volt itáliai, ebből 45 firenzei, 17 luccai, ezen kívül 18 német, 15 francia, 4 pedig spanyol bankár volt. 1555-ben három firenzei társaság – a Salviati, a Guadagni-örökösök és a Panciatichi-Rinuccini társaság – 400 ezer scudit kölcsönzött a francia koronának.³⁴

A firenzeiek mellett a genovai bankárok jelenléte vált meghatározóvá európai szinten. 1494-ben VIII. Károly francia király itáliai hadjáratára 160 ezer dukát hitelt nyújtottak. 1501-ben pedig 42 ezer dukátos kölcsönt intéztek a spanyol uralkodópárnak és 55 ezer dukáttal szálltak be 1519-ben a császárválasztásba a Habsburg jelölt oldalán. Az V. Károly megválasztásához genovai bankárok által adott 55 ezer dukátot a Gualterrotti, Benedetto Fornari és Lorenzo Vivaldi bankházak adták össze. A században ettől kezdve a genovaiak főként a spanyol és a portugál királyság hitelezésében játszottak egyre komolyabb szerepet, 1547-ben például 300 ezer dukát hitelt nyújtottak V. Károlynak.³⁵ A fenti bankházak mellett ekkor már a Grimaldiak is egyre meghatározóbbak lettek, de fontos kiemelni az állami bank szerepkörét betöltő Casa di San Georgiót is.³⁶

Az itáliai bankházak tehát elsősorban a francia és az itáliai piacon maradtak aktívak, illetve az Ibériai-félsziget irányába „terjeszkedtek”. Az itáliai kereskedők Firenze, Genova és Velence mellett a korszak fontos pénzügyi központjává váló Lyonban vállaltak tevékeny szerepet az állami hitelezésben.

A 16. század elejére Lyon mellett Antwerpen vált az egyik legjelentősebb kereskedelmi és bankközponttá, és szintén ez a város lett a korszakban a váltó- és betétüzletek centruma.³⁷ Az antwerpeni pénzpiac megerősödésében az amerikai ezüst, a délnémet tőke és az erős Habsburg jelenlét játszott a legjelentősebb szerepet. Antwerpenben számos spanyol és itáliai üzletember telepedett meg, de fontos lerakatuk volt itt a Fuggereknek is, míg a hitelfeltevői oldalon főként a spanyol, a portugál és az angol koronák léptek fel.³⁸ Csak néhány példa: V. Károly hiteleinek

³⁴ *Heinrich Lang*: Herrscherfinanzen der französischen Krone unter Franz I. aus Sicht italienischer und oberdeutscher Bankiers. Die Rolle der Florentiner Salviati als Financiers der französischen Regierung. In: Das „Blut des Staatskörpers” i. m. 457–508., különösen: 471–498.

³⁵ *Ferdinand Braudel*: The Wheels of Commerce. (Civilization and Capitalism: 15th–18th Century Vol. 2.) London 2002. 392–395.; *Richard Ehrenberg*: Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert. Bd. 1. Die Geldmächte des 16. Jahrhunderts. Jena 1892. 325–344.; *Korpás Z.*: A fiskális-katonai állam i. m. 1006–1010.

³⁶ *Götz Freiherr von Pölnitz*: Die Fugger. Frankfurt am Main 1960. 132.; *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 94–100.

³⁷ *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 124–125.

³⁸ *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 356–373.; *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 122–128., 153–155.; *Herman Van der Wee*: The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. The Hague 1963. 199–207.

összege az antwerpeni bankároknál 1538-ban 700 ezer dukátra, 1554-ben pedig már 1,9 millióra rúgott, a Fuggerek antwerpeni fiókja ugyanakkor VIII. Henriknek hitelezett 150 ezer fontot, a portugál király Antwerpenben felvett hiteleinek összege pedig 1543 és 1552 között 2 millióról 3 millió cruzadosra emelkedett.³⁹

A hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam korai időszakában – nem véletlenül – jelennek meg (az itáliaiak mellett) a nemzetközi szintű hiteleket nyújtani képes német kereskedő-bankárok. Ebben szerepet játszott a nemzetközi és hazai pénzpiacok hitelezési rendszerének átalakulása, a kereskedő-bankároknál felhalmozódó befektethető tőke nagysága és a kamatok kedvező változásai. A közép-európai régió legfontosabb szereplői korszakunkban a Fuggerek és a Welserek voltak, az ő működésük jól érzékelteti az átalakult viszonyokat. A Fuggerek mint kereskedők, majd bankárok fő tevékenységi körét az uralkodók hitelezése jelentette. Első igazán kiemelkedő ügyfelük Habsburg Miksa császár lett, de nem ő volt az egyetlen fontos partnerük. 1495-től a római kúria servitium és annata pénzei, illetve a búcsúpénzek beszedésében is kizárólagosságra tettek szert, ez korábban az itáliai bankházak profilja volt. 1500-tól pedig már jelentős hiteleket nyújtottak a pápai udvarnak, többek között követségek finanszírozására vagy éppen svájci katonák felfogadására. A Fuggerek bérelték a pápai pénzverést, intézték jutalékért cserébe a pápai udvar pénzáttalásait, de luxuscikkek közvetítésében, szállításában is érdekeltek voltak. A pápai udvarral való üzleti kapcsolat X. Leo, a Medici pápa idején (1513–1521) futott fel igazán.⁴⁰ A Fuggerek közép-európai régióban való terjeszkedését és a pénzügyi befektetések irányát jelezték az 1480-as évektől az ércekben gazdag Tirolban szerzett ezüst- és rézbányászati koncessziók. Mind a pápai jövedelmek kezelésében, mind az ércbányák üzemeltetésében a Fuggerek a Mediciek példáját követték.⁴¹ A Magyar Királyságban a Thurzókkal közös rézüzletbe kezdtek 1494-től, ez volt „a közös magyarországi üzlet” (Gemeiner Ungarischer Handel), és a magyar királyi udvar egyik fontos hitelezőivé váltak.⁴² A Fuggerek fő kereskedelmi tevékenysége ekkortól a rézre koncentráldott, a régióban – Budán, Lipcsében, Breslauban, Krakkóban és Danzigban – létrehozott lerakataik meghatározó szerepet játszottak e területek bank-, hitel- és rézkereskedelmi ügyleteiben.

³⁹ *Blockmans, W.*: Die Untertanen i. m. 252.; *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 161.; *Van der Wee, H.*: The Growth i. m. 204. 351. jegyz.

⁴⁰ *Mark Häberlein*: Aufbruch ins Globale Zeitalter. Die Handelswelt der Fugger und Welser. Darmstadt 2016. 22–25.

⁴¹ A Mediciek pápai jövedelem-kezelésére lásd *De Roover, R.*: The Rise i. m. 194–223.; A Mediciek timsó és vasbányák üzemeltetésében voltak érdekeltek. Uo. 142–166

⁴² *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 16–54.; *Max Jansen*: Jakob Fugger der Reiche. Studien und Quellen 1. (Studien zur Fugger-Geschichte 3.) Leipzig 1910. 149., 367–373., 377–378.; *Götz Freiherr von Pölnitz*: Jakob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance. Bd. 1. Tübingen 1949. 50–53.; *Peter Kalus*: Die Fugger in der Slowakei. Materialien zur Geschichte der Fugger. Bd. 2. Augsburg 1999. 40–211.

A régiót behálózó kapcsolatrendszerük révén a Fuggerek aktív politikai szereplőkké is váltak, amikor támogatták és hitelezték – hasznot kecsegtető ellentételezéséért cserébe – a Habsburgok és a Jagellók kiadásait is.⁴³ Legnagyobb uralkodói ügyfelük Miksa császár volt: 1496-ban a Fuggerek 121 600 forintot hiteleztek számára az itáliai hadjáratára a tiroli rézbányák terhére, majd újabb 27 ezer forintot még ugyanekkor. 1508-ban előbb egy 8 ezer forintos hitelt nyújtottak a német–római császárnak, amely hitelt a halli sóhivatalra írtak, majd még ugyanebben az évben egy 128 750 forintos hitel is kifizetésre került, a biztosíték ezúttal is a tiroli réz- és ezüstkitermelés joga volt.⁴⁴ 1514-ben egy 12 ezer forintos, majd egy 32 ezer forintos hitelösszeget bocsátottak a Fuggerek Miksa rendelkezésére – az előbbit a tiroli jövedelmekre, az utóbbira pedig Biberach birtokát kötötte le a császár. 1515-ben már 300 ezer aranyra rúgott az uralkodó összes tartozása a Fuggerek felé, amiből nem fizetett vissza semmit. Miksa halálát követően megindult a küzdelem a császári címért. A választás – a színfalak mögött – a jelöltek pénzembereinek küzdelme is volt, és nem véletlen, hogy az küzdelemből a Fuggerek jöttek ki a legjobban, hiszen az ő protezsáltjuk lett a császár. 1519. június 28-án ugyanis a német–római birodalmi rendek Frankfurt am Mainban – több jelölttel, köztük I. Ferenc francia királlyal szemben – végül Habsburg (V.) Károlyt választották császárrá.⁴⁵ Azon túl, hogy a császárválasztáskor döntő választófejedelmek „meggyőzésére” kifizetett összegek jó hitelkihelyezésnek tűntek, a Fuggereknek további okai is voltak Károly támogatására. Az előző császár, Habsburg Miksa ugyanis – mint láttuk – régi ügyfele volt a családnak, a császárnak halálakor már 350 ezer arany forint tartozást halmozott fel náluk. A kölcsön visszaszerzésére pedig csak úgy maradt esélyük, ha egy Habsburgot segítenek a császári trónra. Az 1519. évi császárválasztás költségei 850 ezer arany forintra rúgtak, ebből Jacob Fugger része 543 585 arany forintot tett ki!⁴⁶

A császárválasztás sikere újabb hitelezéseket tett lehetővé. 1528-ban a Fuggerek 33 333 forint hitelt nyújtottak I. (Habsburg) Ferdinánd magyar és cseh királynak a beszercebányai rézre megelőlegezve.⁴⁷ 1530-ban I. Ferdinándnak 275 ezer forintos kölcsönt adtak római királlyá választására, 5 éves visszafizetéssel, 10%-os kamatra és 40 ezer forintos „jutalékkal”. I. Ferdinándnak ekkor kb. egymillió forint tartozása volt a Fuggerek felé!⁴⁸ 1536-ban 100 ezer dukátot hiteleztek V. Károlynak egy évre, a kasztíliai jövedelmekre és az Amerikából

⁴³ Ez utóbbira lásd *Kenyeres I.*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt i. m.

⁴⁴ *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 90–93.

⁴⁵ *Karl Brandt*: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. Darmstadt 1979. 82–94.; *Alfred Kohler*: Karl V. 1500–1558. Eine Biographie. München 2001. 72–74.

⁴⁶ *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 107.; *Pölnitz, G.*: Die Fugger i. m. 132.; *Häberlein, M.*: Aufbruch i. m. 25–27.

⁴⁷ *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 158–160.

⁴⁸ *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 126–131.; *Häberlein, M.*: Aufbruch i. m. 25–27.

érkező aranyra, ezüstre 14%-os kamattal, a következő évben pedig ugyanilyen feltételekkel kölcsönöztek a császárnak. 1537-ben hadfelszerelésekre I. Ferdinánd is a Fuggerektől vett fel egy 83 ezer forintosos hitelt. 1539-ben a Fuggereknek már 1,25 millió forintos kinnlevősége volt V. Károly spanyolországi jövedelmeire utalva. 1540 és 1542 között I. Ferdinánd király összesen 155 ezer forint hitelt vett fel, 1548-ban, a schmalkaldeni háború idején pedig újabb 150 ezer dukát hitelt folyósítottak V. Károlynak a nápolyi jövedelmekre, ezúttal 12%-os kamatra.⁴⁹

A Fuggerek gazdasági erejét jelzi, hogy családi vagyonösszegzésük szerint a cég aktívuma 1527-ben 3 millió arany forintra rúgott, passzívuma pedig 870 ezerre – míg a Fugger-vagyon 1546 körül már 7 millió dukát aktívumot és 2 millió passzívumot mutatott.⁵⁰

A Fuggerekkel a korszakban a szintén augsburgi Welsereket szokás párba állítani. Ők 143 333 arany forinttal „szálltak be” V. Károly megválasztásába. Kereskedelmi, hitelezési gyakorlatuk azonban eltért a Fuggerekétől: kereskedelmi téren megmaradtak a luxuscikkek, a szövet- és a fűszerkereskedelem jól jövedelmező ágazatainál. Azt, hogy a pénznek már akkor sem volt „pártállása”, jól jelzi (amint fentebb utaltunk rá): nem csupán a Habsburgokat, hanem azok ellenfeleinek, a francia trónon ülő Valois-eknek is hiteleztek. A fő hitelkihelyezési partnereik azonban a Habsburgok voltak, ellentételenül pedig nem kisebb üzletbe vágtak, mint egy egész gyarmat jövedelmének „kibérlésébe” – így került Venezuela a Welserek „birtokába”. A jó üzletnek tűnő Venezuela-ügy azonban csúfos kudarc lett, ami a század utolsó harmadában magával rántotta a Welsereket.⁵¹

A fenti két bankár-kereskedő család szereplése is jól mutatja, milyen érdekek mozgatták már akkor is a pénzembereket és milyen kapcsolataik alakultak ki Európa vezető hatalmasságaival. De nem kizárólag a Fuggerek és a Welserek vettek részt Németföldön az uralkodók hitelezésében. A forrásokban bőven találkozunk a Baumgartnerekkel, a Herwartokkal, Höchstätterekkel és más – főként augsburgi – hitelezőkkel is.⁵²

A 15. század közepétől-végétől nemcsak az itáliai vagy délnémet kereskedő-bankárok vettek részt az uralkodói hitelezésben, hanem új szereplők is színpadra léptek: egyházi és világi főrendek, gazdagabb városok, nagyobb tőkével rendelkező helyi kereskedők is bekapcsolódtak az üzletbe. Ezek a helyi szereplők viszonylag korlátozott eszközöket nyújthattak az uralkodók – elsősorban háborús – céljaira. Ez történt

⁴⁹ Uo. 135–140.

⁵⁰ *Häberlein, M.*: Aufbruch i. m. 27.

⁵¹ Uo. 32–35.

⁵² *Ehrenberg, R.*: Das Zeitalter i. m. 186–209. Lásd még alább.

például Franciaországban,⁵³ Angliában⁵⁴ vagy Szászországban is. Ez utóbbi esetben konkrét adatokat is ismerünk: 1514-ben az Ernő-féle szász fejedelemség 203 ezer forintra rúgó hitelállományának 49%-át nemesek nyújtották, az Albert-féle fejedelemségrészben pedig az 598 ezer forintra rúgó hitelállomány 42,5%-a származott tőlük 1516-ban. Ez utóbbi arány 1535–1536-ban 67%, 1539–1540-ben 54%, míg 1545–1546-ban 45% – ami ugyan csökkenő mértéket mutató, de mégis elég jelentős hányadot jelentett.⁵⁵ A Magyar Királyságban ugyanez a tendencia figyelhető meg.⁵⁶

Összehasonlításként érdemes végigtekinteni egy, a Habsburgoknak nyújtott hitelekről a 18. század elején készített összeállítás korszakunkra vonatkozó adatain. Annak ellenére, hogy ez a meglehetősen hosszú lista sem teljes, mégis szemléletes képet ad a formálódó Habsburg-birodalom 1492 és 1543 közötti hiteleinek összegéről és a hitelezők megoszlásáról:

2. táblázat A Habsburg Monarchia 1492 és 1543 közötti hitelezőinek megoszlása⁵⁷

Hitelező	rajnai forint	%
Főrendek személyi kölcsönei	316 615	39,1
Kereskedő-bankár	170 720	21,1
Egyháziak kölcsönei	159 980	19,8
Városok kölcsönei	104 356	12,9
Tartományi rendek kölcsönei	57 411	7,1
Összesen	809 082	100

Az adatok jól szemléltetik, hogy a főrendek voltak a bécsi Habsburgok fő hitelezői. Érdekesség, hogy a legnagyobb hiteleket nyújtók a Habsburg uralkodó pénzügyeiért felelős személyek voltak: Graf von Ortenburg, azaz a kereskedőcsaládból származó kasztíliai Gabriel Salamanca, aki 1519-től I. Ferdinánd titkára, 1521-től

⁵³ Jacques Couer 1438–1451 között a francia király, VII. Károly fő finanszírozója, de ő firenzei és barcelonai kereskedőktől vett fel hiteleket. *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 112. Jacques Samblançay pedig az 1520-as években játszott hasonló szerepet a francia pénzügyekben. Uo. 126.

⁵⁴ *Ormrod, W. M.*: England in the Middle Ages. In: The Rise of the Fiscal State i. m. 36.

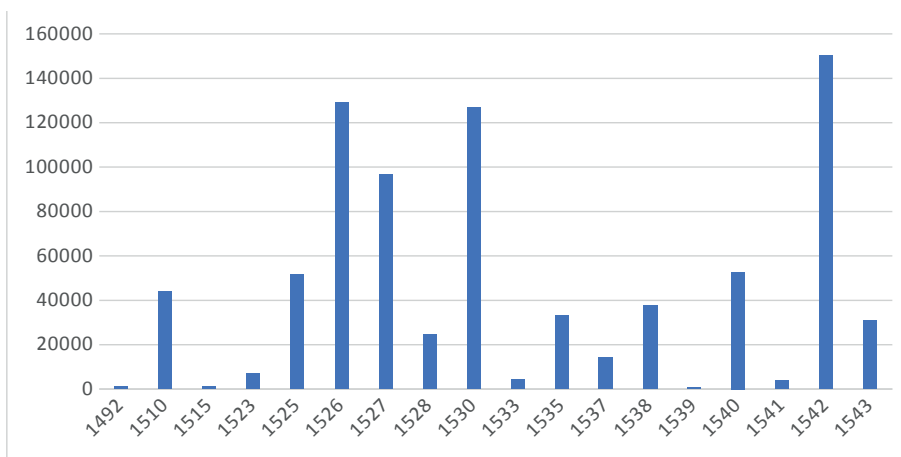
⁵⁵ *Uwe Schirmer*: Kursächsische Staatsfinanzen. Strukturen – Verfassung – Funktionseliten. Stuttgart 2006. 338–347., 488–495.

⁵⁶ Összefoglalóan lásd *Kenyeres I.*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt i. m.

⁵⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Sammlungen und Selekte, Archivverhandlungen Zl. 9/1, Nr. 1115, „Verzeichnis Deren Kays. König. Cassierten Schuldverschreibungen”. A füzet formájú összeállítás a hitelezők betűrendjében sorolja fel a hitelt nyújtók nevét, a hitel összegét és egyéb adatait. A forrást feldolgozta, de csak az 50 ezer forintnál többet hitelezők adataival: *Lukas Winder*: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: Das „Blut des Staatskörpers” i. m. 435–458. Részletesebb elemzését ugyanezen elv alapján lásd *Uő*: Die Kreditgeber Ferdinands I., Maximilians II. und Rudolfs II. (1521–1612). Diplomarbeit. Universität Wien. 2013. Az 1543-ig terjedő adatok feldolgozásához felhasználtam Lukas Winder (Bécs) gyűjtését, amit ezúton is köszönök. Az adatokat összevettem az eredeti forrással, amelynek felvételeit Oross András levéltári delegátus bocsátotta rendelkezésemre, amiért szintén köszönetet mondok.

főkancellárja, majd 1522–1526 között főkincstartója volt. Ő összesen 135 ezer rajnai forintot hitelezett az uralkodónak.⁵⁸ A kincstartóságban őt követő hivatali utódja, Hans Hoffman von Grünbühel (1526–1530) 37 ezer rajnai forint kölcsönt nyújtott.⁵⁹ A főrendek után a legjelentősebb összegeket az augsburgi kereskedő-bankárok adták: például a Bimmelek 1527-ben 56 ezer rajnai forintot, míg a Herwartok 1542–1543-ban 105 ezer rajnai forintot hiteleztek.⁶⁰ Az egyháziak – köztük Erhard von der Mark lüttichi bíboros-püspök és a stájerországi Lambrecht apátság – a kereskedő-bankárok hiteivel csaknem megegyező összeggel támogatták I. Ferdinándot. A városok közül Ulm nyújtotta a legtöbb hitelt, 1492 és 1542 között 46 641 rajnai forint kölcsönt adtak a Habsburgoknak (ebből Miksa császárnak 6000 forintot), a hitelezők listáján ebből az időszakból még Nürnberg és Bécs városa található meg. A vizsgált időszakban a hitelek megoszlását az 1. diagram szemlélteti.

1. diagram A Habsburg Monarchia hiteleinek éves megoszlása rajnai forintban (1492–1543)

⁵⁸ Életrajzára és pénzügyigazgatási tevékenységére lásd *Gerhard Rill*: Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht Mohács (1521/22 bis 1526). Bd. 2. Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte. Bd. 7/2.) Wien–Köln–Weimar 2003. 105–238.; *Winder, L.*: Die Kreditgeber Ferdinands I. i. m. 112–118. 1564-ig Ortenburg (Salamanca), majd fia összesen 157 547 forint hitelt nyújtott az uralkodónak. Uo. 117.

⁵⁹ Hoffman 1528 és 1547 között összesen 299 453 forint hitelt nyújtott az uralkodónak. Életrajzára és ügyleteire lásd *Winder, L.*: Die Kreditgeber Ferdinands I. i. m. 100–103.

⁶⁰ Anton és Hans Bimmelre: *Winder, L.*: Die Kreditgeber Ferdinands I. i. m. 47–48. A Herwartokra: uo. 55–59. 1542 és 1570 között a Herwartok – csak a nagyobb hiteleket tekintve – 944 ezer rajnai forint kölcsönt adtak az uralkodónak. Uo. 59.

Az adatok jól szemléltetik, mikor volt szükség nagyobb összegekre: I. Miksa császár itáliai háborúi, I. Ferenc és V. Károly összecsapása (1525), a mohácsi csata és az azt követő magyarországi Habsburg-hadjárat (1527), majd Bécs 1529. évi védelmét követően, végül Buda 1541. évi török kézre kerülése után a magyar főváros visszafoglalását célzó 1542. évi birodalmi hadjárat idején.

A 15. század végén, a 16. század elején Európa erősebb hatalmai, Anglia, az egyesült spanyol királyságok, Franciaország uralkodói – még – nem voltak eladósodva,⁶¹ az egyetlen kivétel talán Miksa császár volt.⁶² A 16. század közepére azonban ezek az országok jelentős adósságállománnyal szembesültek, sőt Franciaország és Spanyolország államcsőddel is. Az állami hitelek felfutásának oka a Habsburg–Valois vetélkedés, valamint az Oszmán Birodalom európai expanziója elleni küzdelem költségeivel magyarázható. Ez utóbbinak is köszönhetően növekedett a kölcsönállomány Velencében, a Magyar Királyságban, Franciaországban vagy a Habsburgok országaiban.

A hitelek felfutásában jelentős szerepet játszott a kamatok kedvező alakulása. A 16. század elején ugyanis éppen csökkentek a rövid távú hitelek kamatai: Itáliában 5–15%-ról 4–13%-ra, Franciaországban a 14–15. századi 15–20%-ról 5–12%-ra, Spanyolországba és Németalföldön 8–17%-ról 4–13%-ra.⁶³ V. Károly az 1520-as években még 18–20%-ra kapott rövid lejáratú hitelt (*asiento*), 1530-tól már csak 15%, az 1540-es években pedig 10% volt ugyanennek a hiteltípusnak a kamata. Amennyiben sikerült hosszú lejáratú, bevételekkel, járadékokkal biztosított hitelügyletet (*juros*) létrehozni, ezek kamatszintje az 1530-as években már 5%-ra is csökkenhetett. 1550-ben kb. 7 millió dukát hitel volt jurosokkal fedezve, 6% körüli kamattal, ami igen jónak számított.⁶⁴ A francia uralkodó Lyonban 1536-ban 12%-os kamattal jutott hitelhez. Ez a tendencia azonban az 1540-es évek vége felé megfordult, az évtized nagy háborúi az egekbe szöktették a hitelezést, aminek következtében a kamatok újfent megindultak felfelé. A helyzet egyre súlyosabbá vált a két nagyhatalmat vezető dinasztia, a Habsburgok és a

⁶¹ Macdonald, J.: A Free Nation i. m. 116.

⁶² Miksa halálakor 6 millió forintra becsülik az általa hitelek miatt elzalogosított birtokainak és jövedelmeinek értékét. Péterfi Benec: A Német-római Birodalom hadszervezete és hadserege (1493–1532). In: Új korszak határán i. m. 105.; Hermann Wiesflecker: Maximilian I. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches. Wien–München 1991. 386. Ez az összeg véleményem szerint túlzott mértékűnek tűnik, ugyanis amikor az osztrák birtokokban őt követő I. Ferdinánd megosztott testvérével, V. Károlyal a nagyatyjuk által rájuk hagyott „hitelörökségen”, akkor egy millió forintnyi hitelt vállalt át az osztrák birtokai terhére. Rill, G.: Fürst und Hof i. m. 299–301.

⁶³ Sidney Homer – Richard Sylla: History of Interest Rates. 4. kiadás. New Jersey 2005. 135–141.

⁶⁴ Macdonald, J.: A Free Nation i. m. 125–124.; Korpás Z.: A fiskális-katonai állam i. m. 1003–1011. Blockmans szerint V. Károlynak az asientokra 1521–1532 között 17,6%-os, 1532–1542-ben 21,3%-os, 1543–1551-ben 27,9%-os, 1552–1556-ban 48,8%-os kamatot kellett fizetnie, míg a jurosokra 10% alatti kamatot említ. Blockmans, W.: Die Untertanen i. m. 252.

Valois-k számára egyaránt. V. Károly 1554-ben lemondott fia, II. Fülöp javára, aki Németalföldön 1555-ben, Kasztíliában és a Spanyol Királyságban 1556-ban vette át az uralmat. Kasztília jövedelme ekkor 3 millió dukátra tehető, amelyre 20 millió dukát adósságot terheltek, Németalföldön pedig 3,5 millió dukát volt a rövid távú hitelek összege. Ezek visszafizetése ráadásul egyre kezelhetetlenebbé vált, így nem lepődhetünk meg azon, hogy Antwerpenben például épp ekkor mentek fel a rövid távú hitelek kamatai 10-ről 14%-ra. A helyzetet felmérve II. Fülöp úgy döntött, nem fizeti tovább a rövid távú hiteleket – helyesebben azok kamatait. A bejelentést követően 1557-ben bekövetkezett a világtörténelem első államcsődje, ami nem fizetési képtelenséget jelentett, hanem azt, hogy az uralkodó (hitelfelvevő) és a bankárok (hitelezők) kénytelenek voltak újratárgyalni a hitelkonstrukciókat és a tartozások kamatait, nyilván az uralkodó számára a korábbiaknál kedvezőbb feltételek mellett, ami így is rengeteg veszteséget okozott a hitelezőknek.⁶⁵

I. Ferenc francia király halálakor, 1547-ben kb. 6,8 millió livre (3 millió dukát) volt a rövid távú hitelek összege.⁶⁶ A Lyonban működő firenzei bankházak 1555-ben az egyre nehezebb pénzügyi helyzetben lévő francia királynak a korszak egyik legjelentősebb „állami” hitelkonszolidációját javasolták, ebből lett a „Grand parti”. A cél a rövid távú államadósságok hosszú távúra cserélése volt, megfelelő biztosítékok (állami jövedelmek) garانتálása mellett, negyedévente 4%-os, azaz évi 16%-os kamattal. 1557-re 9,6 millió livre (kb. 4,4 millió dukát) hitelt tudtak így konszolidálni, de a fizetési nehézségek és a spanyol államcsőd hatásai miatt bedőlt az egész konstrukció, ez vezetett az első francia államcsödhöz 1558–1559-ben.⁶⁷

Az állami-uralkodói pénzszerzés másik lehetősége a devalváció, más néven a pénzrontás volt. Hogy a devalváció általános európai jelenség volt, számos példa igazolja. Főként Franciaországban és Kasztíliában éltek az uralkodók ezzel a módszerrel. Például Franciaországban 1342-ben 75%-os, Angliában 1411-ben 16,5%-os devalvációt hajtottak végre. Franciaországban 1285 és 1490 között 123 alkalommal volt devalváció, ebből 112 esetben több mint 5%-kal csökkentették a pénzek ezüsttartamát, ugyanebben az időszakban az aranypénzek nemesfémtartalmát is csökkentették 64 alkalommal, ebből 48-szor több mint 5%-kal. A devalvációból származó pénzverési nyereség Franciaországban 1354 és 1490 között a normál időszakban szokásos 7,5%-ról 21%-ra emelkedett, az arany esetében 2%-ról 4,3%-ra, de volt olyan időszak 1419 és 1422

⁶⁵ *Macdonald, J.*: A Free Nation i. m. 127. A Fuggerek ekkor 600 ezer dukátot vesztek. Uo. 128.

⁶⁶ Uo. 126.

⁶⁷ Uo. 126–127.; *Georges Gallais-Hamonno*: The Stupendous Modernity of the 1555. ‘Grand Parti De Lyon’ Loan. (Association Française de Cliométre. Working papers 7.) Orleans 2009.

között, amikor ugyanezek az értékek 40, illetve 60%-ra ugrottak.⁶⁸ A politikai elit, a rendek nem feltétlen voltak devalvációellenesek, csak engedélyhez kívánták kötni az uralkodó ilyen irányú lépéseit, ezért például Aragóniában és Angliában a 14–15. században parlamenti engedélyhez kötötték a pénzleértékelés végrehajtását.⁶⁹ Fejlettebb pénzpiacok esetében arra is akadt példa, hogy a devalvációval sikerült elérni az „államadósság” jelentős csökkentését, konszolidációját. Genovában 1407-ben egy dukát 1,25 genovai lirát ért, a sorozatos devalvációknak köszönhetően 1509-ben már 3 lirát kellett érte fizetni. De mi volt mindennek a pozitív hozadéka? A genovai államadósság 1407-ben 5,9 millió lira volt, ami 1509-ben ennek több mint háromszorosára, 19,3 millió lirára nőtt (327%), dukátban viszont 4,7 milliőről „csak” 6,4 millióra, azaz alig több mint az egyharmadával (36%). Nézzük a változások hatását a kamatfizetésre: a kamat a fenti államadósság egészére vetítve 1407-ben évi 280 ezer lira volt, amely összeg 1507-ben csaknem a kétszeresére, 540 ezerre nőtt, ugyanakkor a kamatösszeg dukátban 220 ezerről 180 ezerre csökkent!⁷⁰ Tehát volt arra példa – igaz, fejlett pénzpiaci viszonyok között –, amikor megérte a pénzrontás. Azt is hozzátehetjük, hogy a devalváció folyamatos pénzpolitikai eszköz maradt: Angliában 1544 és 1551 között jelentős devalvációt hajtottak végre, 1544-ben VIII. Henrik mind az arany, mind az ezüstpénzek nemesfém tartalmát 75%-ra csökkentette. Franciaországban 1519 és 1641 között az ezüsttartalmú pénzeket 54%-ra értékelték le, az Oszmán Birodalomban ugyanebben az időszakban 57,5%-ra.⁷¹ A Német–római Birodalom legnagyobb devalvációjára 1620–1621-ben került sor, amikor a pénzromlás mértéke az 500%-ot is meghaladta.⁷² A Magyar Királyságban az 1521 és 1525 között végrehajtott devalváció tehát mindezek ismeretében európai kontextusba ágyazódott.⁷³

⁶⁸ Arthur J. Rolnick – François R. Velde – Warren E. Weber: The Debasement Puzzle: An Essay on Medieval Monetary History. *The Journal of Economic History* 56. (1996) 793–795.

⁶⁹ Macdonald, J.: A Free Nation i. m. 113–115.

⁷⁰ Uo. 97.

⁷¹ 1542 és 1551 között tíz alkalommal történt Angliában devalváció, a folyamat végére a font sterling ezüsttartalmának 83%-át veszítette el, a pénzverési haszon 2%-ról 57%-ra emelkedett. Ling-Fan Li: After the Great Debasement, 1544–51: Did Gresham’s Law Apply? (Economic History Working Papers 126/09) London 2009. 8–9.; Rolnick, A. – Velde, F. – Weber, W.: Debasement i. m. 789., 793. Az Oszmán Birodalomban a legnagyobb leértékelésre 1584–1586-ban került sor, amikor az akcse ezüsttartalmának csaknem a felét veszítette el. Özvar, E.: Transformation of the Ottoman Empire i. m. 59–60.; Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve i. m. 57–59. Uo.

⁷² A Kipper und Wipper időszaknak nevezett német–római birodalmi hiperinfláció 1620–1621 táján tört ki: amíg 1620-ban egy birodalmi tallér (ezüstpénz) 180 krajcárt (ezüst váltópénz) ért, 1622-ben már 1000 krajcárra is felszökött az ára. Günther Probszt: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Teil 2. 3. kiadás. Wien–Köln–Weimar 1994. 426.

⁷³ Hermann Zsuzsanna.: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához. Századok 109. (1975) 301–336.; Gyöngyössy Márton:

Összegzés

Az 1490 és 1550 között a meghatározó európai államok, helyesebben dinasztikus monarchiák gazdasági és hadi potenciál tekintetében éppen nagy átalakuláson mentek keresztül. A késő középkori uralkodói jövedelmi rendszer nem elégítette már ki az egyre növekvő, főként háborús célokat szolgáló igényeket. A finanszírozási többletigény kielégítésében a hitelek egyre nagyobb szerepet kaptak. A hadseregek felszerelése, mobilizálása, hajóhadak építése, várak erősítése olyan összegű és sokszor gyorsan rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat igényeltek, amelyeket csak hitelek révén lehetett biztosítani. A korszakban egyre fontosabb szerepet kapnak éppen ezért a nagy tőkéket gyorsan mozgósítani képes kereskedő-bankárok, mint például a Fuggerek, Welserek, valamint a firenzei és genovai bankházak, a lyoni vagy az antwerpeni „pénzpiac”. Kialakultak a modern államhitel-finanszírozási módozatok is, a rövid lejáratú hitelek mellett a konszolidált, hosszú távú adósságok rendszere is megjelent, igaz ez utóbbiak általánossá válásához államcsődök kellettek, ugyanakkor a pénzrontás rég bevált eszköze is megmaradt a fiskális eszközök palettáján. Az állami hitelrendszer a 17. század végére az akkor már egyértelműen kialakult fiskális-katonai állam egyik meghatározó elemévé vált, és nagy szerepe lett a brit vagy a francia gyarmatbirodalom, illetve az azzal is járó nagyhatalmi státusz elérésében. A fiskális-katonai állam kezdetei éppen ezért joggal vezethetők vissza a 15. század végére és a 16. század első felére.

THE BEGINNINGS OF THE FISCAL-MILITARY STATE IN EUROPE IN THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY

By István Kenyeres

SUMMARY

The paper explores the beginning phase of the emergence of the fiscal-military states. On the basis of what is known about the formation of fiscal-military states, it can be stated that the processes which led to the clear emergence of the features of this type of state by the end of the seventeenth century had been launched around 1500. The development is marked by the strengthening of a tax-based centralised state, the emergence of standing armies and navies, and their constant increase in numbers. The paper compares the fiscal-military potentials of contemporary European great and middling powers, with special

II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a Moneta Nova. Századok 151. (2017) 607–644. Újabban lásd *Kenyeres I.: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt* i. m.

emphasis on the comparison between the possibilities available to the Ottoman Empire and Hungary. The decisive financial dilemma of the period was the problem of financing the increased military expenditure, in which credit operations played the greatest role. The paper analyses in detail the part played by Italian and German imperial banking houses, the distribution of the creditors who funded the Austrian Habsburgs between 1492 and 1543, the evolution of credit types and interests, as well as the monetary devaluations that were carried out in England, France, and Italy as an alternative form of raising money.

A RÁKÓCZIAK ERDÉLYE EGY BUDAI RENEGÁT TOLMÁCS ÉS KÉM, HANS CASPAR TEVÉKENYSÉGÉNEK TÜKRÉBEN (1630–1660)*

Az Erdélyi Fejedelemség 17. századi virágkora (1613–1660) már meglehetősen feldolgozott témának számít a hazai történetírásban. Bethlen Gábor (1613–1629)¹ és I. Rákóczi György (1630–1648)² részvételéről a harmincéves háborúban³ és annak következményeiről⁴ már könyvtárnyi forráskiadás és szakirodalom áll rendelkezésre, mégis születtek az utóbbi időben újabb kutatási eredmények.⁵ Tanulmányomban egy – az említett időszakban Budán tartózkodó – bécsi születésű renegát tolmácsnak, Hüszejn csausznak a Hódoltságot és az Erdélyi Fejedelemséget is érintő Habsburg–oszmán diplomáciában játszott szerepét mutatom be. Mint látni fogjuk, a tolmács olykor kiemelt szerephez jutott a határvidéki politikában, hiszen bizonyos információkhoz csak rajta keresztül lehetett hozzáférni, és ezzel természetesen ő maga is tisztában volt. Jelentései és az általa készített levélmásolatok kulcsfontosságú dokumentumoknak számítanak a korszak kutatói számára, hiszen sok esetben a budai pasa környezetének nézőpontjából láthatunk rá az Erdélyi Fejedelemségben zajló eseményekre. Míg I. Rákóczi György uralmának idején csak bizonyos pontokon bukkan fel – mint

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, ELKH munkája keretében jött létre. A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4-II számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A munka a német nyelven készített disszertációm néhány fejezetének jelentősen átdolgozott, magyar nyelvű változata. Vö. Szabados János: „Ih awer beffeise mih, daß ih sie beidte zue nahbarn mahen khan.” Die Karriere des deutschen Renegaten (Hans Caspar) in Ofen (1627–1660) im politischen und kulturellen Kontext. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 2018. 62–63., 65–71., 110–122., 126–134.

¹ A Bethlen Gáborral foglalkozó forráskiadások és szakmunkák felsorolásától eltekintek.

² Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György 1593–1648. Bp. 1893.; Nagy László: A „bibliás örálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben. Bp. 1984.

³ I. Rákóczi György és a harmincéves háború kapcsán a teljesség igénye nélkül lásd Nagy L.: A bibliás örálló i. m. 160–196.; Czigány István: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata. In: Erdély és Patak fejedelemszonya, Lórántffy Zsuzsanna I–II. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. I. 287–307.

⁴ Az 1645. évi linzi békéhez és az 1647. évi országgyűléshez összefoglalóan lásd Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 88–103.

⁵ Kármán Gábor: Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. Aetas 30. (2015) 3. sz. 9–36.; Uő: II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei. Századok 152. (2018) 717–769.; Uő: Johann Heinrich Bisterfeld és az erdélyi külpolitika, 1638–1643. Századok 155. (2021) 465–516.

például az 1635–1636. évi trónviszály⁶ vagy az 1644–1645. évi hadjáratok –, addig II. Rákóczi György fejedelemsége alatt szinte minden fontosabb történelmi – végleges portai megerősítése a fejedelmi hatalomban, Ferenc fia trónutódlásának kérdése, az 1653. évi moldvai hadjárata, az 1654. évi Jenő körüli „lárma”,⁷ az 1657-ben Lengyelország ellen vezetett hadjárata és ennek következményei kapcsán – találkozhatunk vele. Caspar jelentései olyan információkat is tartalmaznak, amelyek eddig nem vagy kevéssé voltak ismertek történetírásunkban, a Habsburg-udvar korabeli döntéshozói számára viszont fontos adalékkul szolgáltak. A tanulmányban tehát annak lehetünk tanúi, hogy egy jelentéktelennek tűnő renegát tolmácsra is komoly szerep hárult a végvidéki politikában, valamint az események hatását is megismerhetjük Caspar életútjára.

Rövid pályakép

A Hans Caspar (*?–†1660/1661?) álnéven jelentő renegát kém Alexander Fischer néven látta meg a napvilágot Bécsben, valamikor a 16. század végén vagy a 17. század elején. Feltehetően fogolyként került a törökök kezére, majd idővel Budán kötött ki. Az eddig rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, Mürtezá budai pasa (1626–1630)⁸ hozhatta magával már Hüszejn csauszként,⁹ aki az 1630-as évektől mutatott hírszerzői aktivitást, azonban kémtevékenységének a virágkora – legalábbis a ránk marad források tükrében – egyértelműen az 1650-es évek első felére tehető. Ekkor rendszeresen beszámolt az Udvari Haditanács tisztviselőinek az aktuális eseményekről: folyamatos végvidéki összecsapásokról, követjárásokról, a két birodalom közötti diplomáciai eseményekről, illetve a mindenkori budai pasák határvidéki és az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos politikájáról. Tevékenysége még akkor is vitathatatlanul fontosnak tekinthető, ha a kém olykor feltehetően az aktuális budai vezír hozzájárulásával adott ki információkat a bécsi kormányzat tisztviselőinek, ami néha Erdély viszonylatában is

⁶ *Lukinich Imre*: Okiratok Bethlen István 1636. évi támadása történetéhez. Magyar Történelmi Tár [10.] (1909) 378–406.; *Üő*: Bethlen István támadása 1636-ban I–V. Századok 44. (1910) 24–40., 98–112., 212–227., 299–314., 477–494.; *B. Szabó János*: Két diván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság eliteje. Történelmi Szemle 61. (2019) 247–265.

⁷ 1654 nyarán felröppent a hír, hogy a törökök Jenő ostromába kezdenének, a témáról bővebben lásd alább.

⁸ Mürtezáról lásd *Sudár Balázs*: Egy harcművész a végeken. Mürtezá pasa. Hadtörténelmi Közlemények 133. (2020) 153–168.

⁹ „Ez levelünk mutató belső udvari feő emberünket [tudniillik Hüszejnt] annak okait [okáért] boczatotok hoga maga az maga nielvelvel büveben megbeszelheti az mit tüle izentünk Nagyságodnak.” ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: ELTE EKL) G4 Tomus (a továbbiakban: Tom.) IV. pagina (a továbbiakban: pag.) 616. Mürtezá pasa levele Johann Ludwig von Kuefsteinnek. Buda, 1629. máj. 28.

megfigyelhető. (E kérdés tisztázása még további, részletekbe menő vizsgálatokat igényel.) Hans Caspar idővel a Bécs és Konstantinápoly közötti „titkos levelezés” néven működő levéltovábbító rendszernek is része lett.¹⁰ A renegát a jelentéseit megtévesztésként rendre Tatáról (németül Totiß/Totis) keltezte, és az esetek túlnyomó többségében Hans Casparként írta alá. Kémtevékenysége egészen az 1650-es évek végéig nyomon követhető, az 1660 után keletkezett forrásokban azonban eddig még nem találtam utalásokat a személyére, így ekkor – nagy valószínűséggel – már távozott az élők sorából.¹¹ A ránk maradt több tucat kémjelentés döntő része az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) Házi, Udvari és Állami Levéltárának (Haus- Hof- und Staatsarchiv) az Oszmán Birodalommal kapcsolatos iratait tartalmazó Türkei I. alsorozatában maradt fenn. Tevékenysége kapcsán további fontos információk találhatóak a szintén az Osztrák Állami Levéltárhoz tartozó Hadilevéltárban (Kriegsarchiv), azon belül is az Udvari Haditanács beérkező és kimenő iratainak kivonatát tartalmazó lajstromkönyvekben, illetve az Alte Feldakten állagban, ahol az 1650-es évek első feléből a végvidékre vonatkozó levelezés egy részét is őrzik. Az Udvari Kamara Levéltára (Finanz- und Hofkammerarchiv) iratanyagában maradtak fenn a Hans Caspar kifizetéseivel és bécsi küldetéseivel kapcsolatos dokumentumok. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az Esterházy család levéltárának iratai (P 123) és a Magyar Kancellária erdélyi vonatkozású dokumentumai (A 98) között található elszórt információkat tevékenységéről. Az alább idézendő, erdélyi vonatkozású forráskiadások pedig a fejedelemséghez fűződő kapcsolatára szolgálnak fontos adalékokkal.

A Rákócziak Erdélye és az Oszmán Birodalom – rövid historiográfiai összegzés

A következőkben elsősorban II. Rákóczi György (1648–1660) politikájának vizsgálatán lesz a hangsúly, mindamellettr röviden kitérek az I. Rákóczi György fejedelemsége alatt történt eseményekre is, hiszen az „öreg” fejedelem politikájának bizonyos momentumaihoz is kapcsolódott a renegát kémtevékenysége.

¹⁰ A „titkos levelezés” 17. század első felében kialakított rendszeréről lásd *Szabados J.*: „Ih awer befeise mih...” i. m. 34., 41–52., 58–62., 66–68., 73–78., 82., 84–90., 96–98., 100–104., 107–109., 123–126. A 17. század második felére lásd *Kerekes Dóra*: Titkosszolgálat volt-e a Habsburgok 16–17. századi „Titkos Levelezői Hálózata”? In: *Kémek, ügynökök, besúgók. Az ókortól Mata Hariig.* Szerk. Katona Csaba. Szombathely 2014. 97–136., itt: 105–128.

¹¹ Karrierjének vázlatserű, magyar nyelvű összefoglalóját lásd *Szabados János*: A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme” – Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz. *Aetas* 31. (2016) 3. sz. 77–92., itt: 81–89. Német nyelvű, bővebb összefoglalása: *Uő*: „Ih awer befeise mih...” i. m. passim.

II. Rákóczi György bő egy évtizedes uralmáról már számos tudományos munka látott napvilágot,¹² mégis érdemes uralkodását új szempontok alapján további vizsgálatoknak alávetni. Hans Caspar fennmaradt jelentései elsősorban a fejedelem és a mindenkori budai pasa kapcsolatába nyújtanak mélyebb betekintést.

Ami a két fejedelem és a szultáni udvar viszonyát illeti, Papp Sándor II. Rákóczi Györgynek a fejedelmi hatalomban történt első megerősítésétől (1642) kezdve Barcsay Ákos 1658 őszi kinevezéséig vizsgálta a fejedelmek politikáját, különös tekintettel a kinevező okmányok tipológiájára.¹³ B. Szabó János és Sudár Balázs közösen készített esettanulmányukban a potenciális portai kapcsolati lehetőségek ismertetését követően erre a kapcsolathálóra építve mutatták be a fejedelem politikáját az események tükrében.¹⁴ A mindenkori erdélyi fejedelmek és a budai pasák kapcsolatáról mindeddig csak egy-egy tanulmány jelent meg Kármán Gábor és B. Szabó János tollából, amelyek közül az előbbi a pasa és a fejedelem birodalmon belüli hierarchiában elfoglalt helyét, az utóbbi I. Rákóczi György 1630-as évekbeli hódoltsági politikáját vizsgálta.¹⁵ Szintén B. Szabó János írta meg legfrissebben Erdély 1657 és 1662 közötti történetét is.¹⁶ A közelmúltban e sorok írója adott közre Hans Caspar Erdéllyel kapcsolatos tevékenységéhez kötődő dokumentumokat.¹⁷

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy Hüszejn csaszusz közvetett információi alapján az oszmán helytartók hogyan szemlélték a Rákócziakat, illetve a fejedelmek hogyan tekintettek a renegát tolmácsra, és Hüszejn tevékenysége milyen szerepet játszott az 1630 és 1660 közötti időszakban a Habsburg–oszmán diplomácia Erdélyi Fejedelemséget érintő döntéseiben.

¹² A témához kapcsolódó munkákat az alábbiakban a vonatkozó helyeken idéztem/idézem, ezért itt most eltekintek felsorolásuktól.

¹³ *Papp Sándor*: Három török dokumentum Barcsai Ákos erdélyi fejedelem hatalomra kerüléséről. *Acta Academicae Paedagogicae Szegediensis. Sectio Humana*. Szerk. Szegfű László. 1989–1990. Szeged 1991. 21–31.; *Uő*: II. Rákóczi György és a Porta. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Bp. 2009. 99–110., 118–170.; *Uő*: Amikor a nagyvezír választott fejedelmet Erdélynek. Köprülü Mehmed pasa audienciája 1658-ban. In: Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről. Szerk. Nagy Gábor – Viskolcz Noémi. Miskolc 2019. 120–133.

¹⁴ *B. Szabó János – Sudár Balázs*: „Independens fejedelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez I–II. Századok 146. (2012) 1017–1048., illetve 147. (2013) 936–999.

¹⁵ *Kármán Gábor*: Kézcsók a pasának? Erdélyi követek Budán. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 639–662.; *B. Szabó J.*: Két díván Budán i. m.

¹⁶ *B. Szabó János*: Erdély tragédiája 1657–1662. Bp. 2019.

¹⁷ *Szabados János*: Erdélyi vonatkozású levélmásolatok egy budai Habsburg kém (Hans Caspar) tevékenysége nyomán. *Fons* 23. (2016) 261–283.; *Uő*: Adalékok az 1658. július 6-i páliülési csata körülményeihez. *Lymbus* 17. (2019) 287–328.; *Uő*: Egy tolmács diplomáciai küldetésben a nagyvezírnél. Heinrich Julius Wachin (Wogin) beszámolója Köprülü Mehmed táborában való tartózkodásáról. *Fons* 27. (2020) 61–95.

Az „öreg” Rákóczi György és Hans Caspar

A renegát tolmács a források szerint 1627-ben tűnt fel a hódoltsági politikában, Hüszejn csauszként az 1627. évi szőnyi béketárgyalások folyamán.¹⁸ Saját állítása szerint Sebastian Lustrier konstantinápolyi rezidens (1623–1629) szervezte be a Habsburg-hírszerzésbe, amikor szolgálata után visszatért a Portáról.¹⁹ Ezt támasztja alá az is, hogy Lustrier még 1633-ban is érdeklődött a renegát kémtevékenységének esetleges lelepleződése felől.²⁰ I. Rákóczi György fejedelemsége idejéből csupán elszórt adatok állnak rendelkezésre Hüszejn csausz működéséről, így például először a Portára szökött ifjabb Székely Mózes és a Budára menekült Bethlen István által előidézett erdélyi trónviszályok kapcsán találkozunk nevével.²¹ Sebesi Boldizsár portai állandó követ (kapitihá) 1635-ben I. Rákóczi Györgynek írt jelentésében a következő mondat áll: „ezt én az budai német Huzain nevű magyarul tudó csauستól értettem igen nagy bizonynyal [...], az bibliára esküdt meg, hogy [...] az kit az budai vezérnek küldött, mintha az sárban vetette volna, mert elhijde nagyságod, hogy nem jóakarattal vagyon nagyságodhoz, hanem Székely Mózes pártja [...]”²² Tehát Hans Caspar szerint a budai pasa a trónkövetelőt támogatta, amit fontosnak tartott közölni a fejedelem portai követével. A rákövetkező évben a renegátot ismét Konstantinápolyban találjuk, a még Budán Johann Dietz, Portára küldött császári futár²³ mellé adott kísézőként. Ez alkalommal több mint egy hónapon keresztül tartózkodott az oszmán fővárosban és fontos információkat szolgáltatott Bethlen István és Naszúhpaszáde Hüszejn budai pasa Rákóczi-ellenes szándékairól.²⁴ Ekkor tehát úgy tűnik, Hüszejn csausz valamiért fontosnak tartotta, hogy tudassa I. Rákóczi Györggyel a budai pasa ellenséges álláspontját. Elképzelhető, hogy jutalmazásra számított, erre nézve azonban egyelőre nem

¹⁸ Brandl et al.: Kommunikáció és híráramlás. A Habsburg-oldal tárgyalási stratégiája az 1627. évi szőnyi békekötés során. *Aetas* 33. (2018) 4. sz. 108–124.; Hüszejn csausz felbukkanásait a szőnyi béke kapcsán lásd Szabados J.: A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme” i. m. 82. 28. jegyz.

¹⁹ Uo. 82.

²⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA) Türkei I. Karton (a továbbiakban: Kt.) 112. Konvolut (a továbbiakban: Konv.) fol. 6. 58. Sebastian Lustrier levele Wolf Leuthkauffnak. h. n. d. n. (1633).

²¹ Az eseményekre vö. 6. jegyz.

²² I. Rákóczi György és a Porta: Levelek és okiratok. Szerk. Beke Antal – Barabás Samu. Bp. 1888. 238. Sebesi Boldizsár I. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1635. máj. 8.; A politikai kontextusról lásd B. Szabó J.: Két diván Budán i. m. 247–248., 261–264.

²³ Dietzről: Szabados János: „...Inquisition wider Emericum Balassa in puncto des erschossenen Diezens...” (Vizsgálat Balassa Imre ellen a lelőtt Dietz ügyében). *Hadtörténelmi Közlemények* 129. (2016) 559–581.

²⁴ I. Rákóczi György és a Porta i. m. 236. Sebesi Boldizsár jelentése I. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1636. máj. 8.; Levelek és okiratok I. Rákóczi György Keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 377. Sebesi Boldizsár jelentése I. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1636. jún. 2.

került elő adat. Azt viszont tudjuk, hogy az ekkor a Habsburgok konstantinápolyi rezidensi posztját (1629–1643) betöltő Johann Rudolf Schmidnek²⁵ is megmutatta az oszmán fővárosban a nagyvezír távolléte alatt a legfontosabb posztot betöltő kajmakám Nászúphaszáde Hüsejz pasának írt levelét.²⁶ Az említettek-ből pedig az a következtetés vonható le, hogy ekkor a Habsburg-kormányzat sem kifejezetten támogatta volna I. Rákóczi György eltávolítását.²⁷

A következő alkalom, amikor erdélyi vonatkozásban találkozhatunk Hüsejzjennel, I. Rákóczi Györgynek 1644-ben és 1645-ben a Magyar Királyság ellen vezetett hadjárataihoz köthető. A források alapján egyértelmű, hogy az 1642-ben megkötött szőnyi béke²⁸ ratifikációjának és az I. Rákóczi Györgynek adandó oszmán katonai segítségnyújtásnak a megakadályozása érdekében a Portára küldött Habsburg főkövet – Hermann Czernin von Chudenitz – igénybe vette a szolgálatait,²⁹ és úgy tűnik, Esterházy Miklós nádornál (1625–1645) is járt több alkalommal diplomáciai küldetésben.³⁰ Hans Caspar Erdéllyel kapcsolatos kémtevékenységének legfőbb értéke az említett eseményekre vonatkozóan azonban abban mutatkozik meg, hogy az általa készített levélmásolatok révén olyan források maradtak fenn, amelyek más módon nem. 1644-ben Caspar ugyanis I. Rákóczi György két, Múza (1640. február vége – 1644. március 12.),³¹ illetve Oszmán (1644. március 12. – 1644. október utolsó harmada)³² budai pasának küldött levelét is lemásolta és továbbította. Az első levélben Rákóczi a hadjáratának megindításakor fordult segítségért a budai pasához,³³ a másodikban pedig a felső-magyarországiak panasza nyomán a törökök által ejtett foglyok szabadon bocsátását akarta elérni, illetve további katonai

²⁵ Schmid karrierjére lásd *Peter Meienberger*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bern–Frankfurt am Main 1973. 101–138.

²⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 114. Konv. 2. fol. 41. Johann Rudolf Schmid jelentése II. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1636. jún. 4.

²⁷ Az uralkodó valóban Rákóczi mellett állt. Vö. *Lukinich I.*: Bethlen István támadása i. m. 214–219. Az információért köszönettel tartozom Kármán Gábornak.

²⁸ Az 1642. évi szőnyi békére lásd *Juhász Krisztina*: A második szőnyi béke margójára. Adalékok az 1642. évi szőnyi békekötés történetéhez. In: *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapijairól; egyén és közösség viszonya.* Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp. 2020. 171–188.

²⁹ Czernin küldetéséről és Hans Caspar szerepéről a vonatkozó irodalommal lásd *Szabados J.*: „Ih awer beffeise mih...” i. m. 68–71.

³⁰ Vö. *Szabados J.*: A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme” i. m. 84. 33. jegyz.

³¹ *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs 1841. 31., 35.

³² Uo. 35.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 123 Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok és levéltárak, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, i) török ügyek, fóliószám és numerus nélkül. I. Rákóczi György levele Múza pasának. Gyulafehérvár, 1644. ápr. 8.

segítségét kért³⁴ – amit végül nem kapott meg. Ugyanakkor a fejedelem által Budára küldött Szentpáli István is említett egy bizonyos személyt, aki fizetségért cserébe minden magyar nyelvű levél tartalmát közli vele, például Esterházy Pál bányavidéki végvidéki és alsó-magyarországi kerületi főkapitány-helyettes (1633–1645)³⁵ leveleit is megmutatta neki.³⁶ Hans Caspar egy későbbi, 1647-ben írt jelentéséből tudjuk, hogy I. Rákóczi György egyszer személyesen is a szemére vetette, hogy a renegát Esterházy Miklós nádor részére írt jelentése eljutott hozzá. A kém állítása alapján ez már Deli Hüszejn pasa (1644. október vége – 1645. augusztus 10./12.)³⁷ idején történt, akinek Rákóczi állítólag jelezte is az esetet.³⁸ Később, 1647-ben, mikor a fejedelem Kőrös Istvánt küldte Budára, a diplomata a következő megjegyzést tette: „Itt kegyelmes uram viszont Ali csausz az tolmács, levonván az német Huszain csauszról”,³⁹ ami jelzi egyrészt, hogy Erdélyben figyelemmel kísérték a Budán szolgálatot teljesítő renegát tolmácsok rivalizálását, másrészt pedig, hogy a fejedelem-ségben egyértelműen számon tartották Hüszejn német származását és az ebben rejlő kockázatokat is.

II. Rákóczi György fejedelmi posztjának megerősítése

Az „öreg” Rákóczi György 1648. október 11-én hunyt el, röviddel a vesztfáliai béke megkötése (1648. október 24.) előtt.⁴⁰ Mivel II. Rákóczi György külpolitikája meglehetősen feldolgozott témának számít,⁴¹ az alábbiakban csupán a budai irányú külpolitikája bemutatására szorítkozom, amely természetesen a konsztantinápolyival szoros összefüggésben állt, főleg az 1657. évi, kudarcba fulladt Lengyelország elleni hadjárat után előállt helyzet miatt.

³⁴ Uo. I. Rákóczi György levele Oszmán pasának. Sárospatak, 1644. júl. 2. Mivel Múza pasa már júniusban más megbízatást kapott, a második levél már minden bizonnyal Oszmán pasának szólt. Vö. *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 31.

³⁵ *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Történelmi Szemle 39. (1997) 257–288., itt: 272.

³⁶ Levelek és okiratok I. Rákóczy György i. m. 795–796. Szentpáli István jelentése I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1644. jún. 28.

³⁷ *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 36.

³⁸ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 101. Hans Caspar jelentése Wenzel Eusebius Lobkowitznak. Tata (Buda), 1647. okt. 3.

³⁹ I. Rákóczy György és a Porta i. m. 895–896. Kőrös István jelentése I. Rákóczi Györgynek. Buda, 1647. febr. 26.; Ali és Hüszejn kapcsolatára lásd *Szabados J.*: „Ih awer beffeise mih...” i. m. 149–151.

⁴⁰ I. Rákóczi György halála előtti politikájáról: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 33–138.; A vesztfáliai béke kapcsán, korábbi munkákat is ismertetve lásd *Uő*: Erdélyi követek a vesztfáliai béketárgyalásokon. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. I–II. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. II. 197–230.*

⁴¹ A Portával való kapcsolatra lásd a 13. és 14. jegyzet irodalmát. A mindenkori császárral és magyar királlyal, valamint a környező államokkal való kapcsolatairól szóló bőséges irodalom ismertetésétől terjedelmi okokból eltekintek.

Ami a hatalomátvételt illeti, Papp Sándor II. Rákóczi György esetében már rekonstruálta a fejedelmi öröklés rendjét.⁴² Hans Caspar jelentése szerint az új fejedelem apja halálát követően azonnal felkereste az éppen regnáló budai pasát, Abaza Szijávust (1648. március 29. – 1650. augusztus 6.),⁴³ futárja 1648. október 24-én ért Budára. A Szijávus pasának küldött levél tartalma a kém tudósítása szerint a következő volt: 1) édesapja meghalt; 2) a korábban adott *abdnáme* értelmében megörökölte tőle a fejedelemséget; 3) a vezír segítségét kéri kinevezésének megújítása és a hét vármegye, illetve Kassa megtartása érdekében, amiért cserébe nagy hasznot ígér Szijávusnak; 4) egy nagyobb Budára küldendő követség küldésére tesz ígéretet.⁴⁴

Szijávus korábban is jó kapcsolatot ápolt Erdéllyel, sőt később a fejedelem formálisan az atyjává is fogadta őt,⁴⁵ így jogosnak tűnhet, hogy hozzá fordult támogatásért. A renegát azonban Rákóczi imént említett levelének tartalmán túl a végvidéki törökök válaszreakcióját is megörökítette. Bár Szijávus pasa először pozitív feleletet adott, a végvidéki törökök inkább a Portán fogvatartott ifjabb Székely Mózeset akarták Erdély fejedelmévé tenni, mert a Rákóczi családot nem szívtelték. A vezír végül ennek fényében írt a Portára is.⁴⁶ Ifjabb Székely Mózes személye valóban szóba került ez idő tájt Konstantinápolyban, azonban – mint már korábban is – inkább túszként, akivel zsarolni lehetett Rákóczit. Bár nem ismert, hogy a fejedelem pontosan mit óhajtott a budai pasától a vármegyéket illetően, de az 1649-ben Konstantinápolyban megkötött Habsburg–oszmán békeszerződésben⁴⁷ lefektették a területek további sorsát, vagyis rögzítették, hogy az erdélyi fejedelmek a jövőben nem tarthatnak igényt az öt vármegyére (Borsod,

⁴² Papp S.: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 99–121., 130–134., 138–144.

⁴³ Gévay A.: A budai pasák i. m. 39–40.

⁴⁴ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 219. Hans Caspar jelentése Johann Rudolf Schmidnek. Tata (Buda), 1648. okt. 29.; Uo. fol. 221. Hans Caspar jelentése Philipp von Mansfeldnek. Tata (Buda), 1648. nov. 2.; Szijávus pasa maga is beszámolt Schmidnek Rákóczi követségéről. Vö. Uo. Kt. 121. Konv. 1. fol. 11–12. Johann Rudolf Schmid jelentése III. Ferdinándnak. Buda, 1649. jan. 19.; Rákóczi azonban korábban nem *abdnámét* kapott. Vö. Papp S.: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 110., 117–118.

⁴⁵ B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 940., 943.

⁴⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 219–220. Hans Caspar Johann Rudolf Schmidnek. Tata (Buda), 1648. okt. 29.; Mivel Lippay György esztergomi érsek ezt az információt továbbította a fejedelemnek – hozzáfűzve azt is, hogy a krími kán is Székely Mózeset támogatja –, így ez könnyen származhatott közvetlenül vagy talán Schmid közvetítésével Hans Caspartól. Vö. II. Rákóczi György levelezéséből (1646–1660). S. a. r. Izsépy Edit. (Bibliotheca Universitatis Budapestiensis Fontes et Studia 8.) Bp. 1992. 19–20. Lippay György II. Rákóczi Györgynek. Pozsony, 1649. jan. 5. Vö. Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 144.; B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 935.

⁴⁷ A Konstantinápolyban kötött békéről lásd még Meienberger, P.: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn i. m. 117–121.

Abauj, Zemplén, Bereg, Ugocsa) és Kassára.⁴⁸ Minden bizonnyal nem volt véletlen, hogy a béke ügyében tárgyaló korábbi konstantinápolyi rezidens (1629–1643), majd haditanácsos (1643–1667) Johann Rudolf Schmid (1590–1667)⁴⁹ fontos ügyként kezelte a vármegyék kérdését. Útja közben készített jelentéseiben a követ is külön kitért erre, mert valószínűleg Hans Caspar korábban említett jelentése és Szijávus pasánál tett audienciája nyomán is tisztában lehetett a fejedelem szándékával.⁵⁰ A kérdés természetesen Rákóczi is foglalkoztatta, mert a tárgyalások alatt igyekezett információkhoz jutni a tárgyaló felek Erdély kapcsán kialakult álláspontját illetően.⁵¹ Az akkori nagyvezír, Kara Murád pasa (1649. május 5. – 1650. augusztus 5.)⁵² azonban, úgy tűnik, inkább Rákóczi, semmint ifjabb Székely Mózes mellett állt, és amint a fejedelem megküldte az elmaradt adót Konstantinápolyba, azonnal megerősítette őt tisztségében.⁵³

Az 1651. évi lengyelországi események

Bár mindkét fél ratifikálta az említett, 1649-ben megkötött békeszerződést, ennek ellenére IV. Mehmed szultán (1648–1687) kiskorúsága miatt Konstantinápolyban folyamatos belpolitikai viszályok uralkodtak, ami megmutatkozott a végvidékiek fegyelmetlenségében is.⁵⁴ Az 1650-es évek első felére vonatkozó, Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos eddigi gyér forrásadottság következtében Hans Caspar jelentései különösen fontossá válnak a mindenkori budai pasával való kommunikációt illetően, mert ezek, mint látni fogjuk az alábbiakban, lehetővé teszik, hogy feltárjuk több, egymás után regnáló beglerbég viszonyulását a fejedelmi politikához.

Ebben az időszakban a fejedelem élénk figyelemmel kísérte a lengyelek és a kozákok konfliktusát, hiszen mind ő, mind Zsigmond öccse – már 1649 óta – felmerült a lengyel trón lehetséges várományosaként, azonban a terv egy időre lekerült

⁴⁸ A szerződés magyar fordítását lásd Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1867. 176–177.

⁴⁹ Vö. 25. jegyz.

⁵⁰ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 1. Johann Rudolf Schmid jelentése III. Ferdinándnak. Buda, 1649. jan. 7; Uo. fol. 224. Johann Rudolf Schmid jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. aug. 13.

⁵¹ Papp S.: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 131–132.; B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 943.

⁵² B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 999.

⁵³ Papp S.: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 131–132.; B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 943.

⁵⁴ B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 946–947.; Tóth Hajnalka: Mennyit ér egy magyar lovas hadnagy? Egy rabkiváltás története diplomáciatörténeti kontextusban a 17. század közepéről. Századok 152. (2018) 256–259.; A végvidéki helyzetre részletes irodalomjegyzékkel lásd Szabados J.: „...Inquisition wider Emericum Balassa...” i. m. 561. 11. jegyz.

a napirendről a kozák-tatár seregek 1651. június 28–30. között Beresztcecskónál elszenvedett veresége miatt.⁵⁵ A lengyelországi hadszíntér összecsapásaihoz kapcsolódik Hans Caspar egy 1651. március végén keletkezett, Johann Christoph von Puchheimnek⁵⁶ címzett jelentése is, amelyben Rákóczi három futárjának Budára érkezéséről tudósított, akik a fejedelem oszmán nyelvű levelét hozták, miszerint a lengyel király vereséget mért a tatárookra. A jelentés szerint az ekkor már a budai vezíri méltóságot viselő Kara Murád (1650. augusztus 6. – 1653. szeptember 9.)⁵⁷ pasát annyira letaglózta a hír, hogy még ellátást sem biztosított a futárok számára és üres kézzel bocsátotta őket vissza Erdélybe.⁵⁸ Az általam eddig áttekintett szakirodalomban nem található információ a tatárookra mért vereséggel kapcsolatban, csupán a kozákok vinnyicai győzelmét említi egy vonatkozó munka. Simon Reniger 1651. április 5-én kelt jelentésében azonban beszámolt egy lengyel győzelemről, értesülései szerint egy előkelő kozák vezért is foglyul ejtettek.⁵⁹ A Hans Caspar által közvetített hírnek tehát lehetett valóságalapja.

A lelepleződés veszélye

1651 őszén Hans Caspar egyik, szintén Johann Christoph von Puchheim számára készített jelentése figyelemre méltó információkat tartalmaz. Egyrészt bizonyítékkul szolgál a szakirodalomban már ismertetett protokolláris atyává fogadás tényére, hiszen Rákóczi éppen erre kérte elég határozottan Kara Murád pasát, és emellett természetesen hangoztatta a Porta iránti hűségét is. Másrészről pedig a fejedelem panaszkodott, hogy a Budára küldött leveleinek tartalmát visszaírták neki Bécsből. Ez természetesen nagyban veszélyeztette a renegát tolmács kémtevékenységét is. Rákóczi valószínűleg éppen emiatt küldött ezt követően inkább oszmán nyelvű leveleket – mint az imént említett, tatárokról szóló levelet is –, vagy egyszerűen csak szóban üzent futárjaival, amiről Hüszejn a Haditanácsnál lévő „feletteseit” is tájékoztatta, némi tanácsstalanságról tanúságot téve a helyzet

⁵⁵ A körülményekre lásd *Gebei Sándor*: II. Rákóczi György külpolitikája 1648–1657. Bp. 2004. 36–51.; *Uő*: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged 2007. 133–145.; *Dariusz Milewski*: Ellenségekből szövetségeseik: Lengyel–erdélyi kapcsolatok 1648–1653. In: Szerencsének elegez forgása i. m. 25–60., itt: 34–40.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 159–178.

⁵⁶ Johann Christoph von Puchheim ekkor komáromi főkapitány volt (1639–1651), majd az Udvari Haditanács alelnöke lett, így rokona, Adolph Ehrenreich von Puchheim vette át a komáromi főkapitányi tisztséget. Vö. *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 284.; *Henry Frederick Schwarz*: The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century. Cambridge 1943. 325–326.

⁵⁷ *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 40.

⁵⁸ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 2. fol. 130. Hans Caspar jelentése Johann Christoph von Puchheimnek. Tata (Buda), 1651. márc. 30.

⁵⁹ *Gebei S.*: II. Rákóczi György külpolitikája i. m. 9.; ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. Konv. 2. fol. 144. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1651. ápr. 5.

kapcsán.⁶⁰ Mindebből adódik a kérdés: ki lehetett abban a helyzetben, hogy hozzáférhetett ilyen jellegű információkhoz? Amikor Hans Caspar a sebesült Johann Dietz császári futárral beszélt erről, nem tudott – vagy pedig nem akart – konkrét információkat megosztani vele az illető személy kapcsán, de megállapította, hogy a továbbiakban oda kellene erre figyelni.⁶¹ Ebben az időszakban a fejedelem és a Magyar Királyság méltóságviselői között meglehetősen feszült volt a viszony, ezért nehéz megállapítani, ki is szolgáltathatta ki ezeket a bizalmas információkat Rákóczi számára.⁶² Lippay György esztergomi érsek (1642–1666)⁶³ egyik, szintén 1651-ben Rákóczinak írt leveléből – amelyben a fejedelem lengyelországi terveiről szerzett értesüléseiről írt – következtethetünk arra, hogy az érsek személye állhat a hírek kiszivárogtatása mögött.⁶⁴ Mivel a renegát jelentésében az áll, hogy Rákóczi már kétszer is kapott Budáról származó híreket ilyen módon, ez szintén azt támasztja alá, hogy Lippay lehetett a titokzatos közvetítő, mert 1649-ben is ő írt Rákóczinak a végvidéki törökök ifjabb Székely Mózeset támogató szándékáról.⁶⁵ Ez azonban egyelőre teljes bizonyossággal még nem jelenthető ki.

Az ifjú Rákóczi Ferenc fejedelmi megerősítése (1652)

Az 1652. év eleje nehéz és válságos időszak volt a Rákóczi család számára, mert Rákóczi Zsigmond és felesége – Pfalzi Henrietta – az ekkor pusztító himlőjárvány áldozatai lettek, és maga a fejedelem is súlyosan megbetegedett. Ez a helyzet a család dinasztikus erdélyi uralmát is veszélyeztette, ezért az erdélyi rendek a fejedelem kérésére Ferenc nevű fiát fejedelemmé választották, és ezt a Portán is el akarták fogadtatni. Ezen a ponton pedig adta magát a lehetőség, hogy a törökök ifjabb Székely Mózeset ismételten nyomásgyakorlásra használhassák.⁶⁶ Szijávus pasához hasonlóan maga Murád pasa is írt a szultánnak levelet, amelyben ekkor már ő is ifjabb Székely Mózes támogatását javasolta, és egyúttal engedélyt kért a

⁶⁰ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 1. fol. 237. Hans Caspar jelentése Johann Christoph von Puchheimnek. Tata (Buda), 1651. okt. 27.

⁶¹ Uo. Konv. 2. fol. 29. Johann Dietz levele Johann Rudolf Schmidnek. Buda, 1651. nov. 14. Vö. 23. jegyz.

⁶² A feszült helyzetre lásd *Papp S.*: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 134–135.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 216–226.; *B. Szabó J.* – *Sudár B.*: „Independens fejedelem...” II. i. m. 946–947.

⁶³ Életrajzát lásd „Írom kegyelmednek, mint igaz magyarnak”. Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Szerk. Tusor Péter. Bp. 2015. XII–XIV.

⁶⁴ Hivatkozza és a levelet idézi *Papp S.*: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 135. Vö. *Tusor P.*: „Írom kegyelmednek...” i. m. 254–255. Lippay György levele II. Rákóczi Györgynek. Garamszentkereszt, 1651. febr. 25.

⁶⁵ Vö. 46. jegyz.

⁶⁶ *Papp S.*: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 136–138.

Portától a segélycsapatok bevetésére a kialakult helyzet miatt. Papp Sándor kutatásai nyomán tudjuk, hogy Hans Caspar később szinte szóról szóra ismertette a levelet Johann Christoph von Puchheimnek, a Haditanács alelnökének címzett jelentésében. A renegát jelentése szerint a végvidéki törökök elsősorban azért kardoskodtak Székely Mózes mellett, mert úgy látták, az erdélyi rendek Rákóczi halála esetén ismét egy felső-magyarországi urat választanának fejedelemnek, amit ők a saját szemszögükből károsnak ítélnének. Ezen kívül az ekkor Erdélybe, majd Budára küldött Haszán pasa állítólag Kemény Jánossal is egyezkedett a fejedelmi poszt betöltéséről Rákóczi halála esetén, amit szintén nem fogadtak kitörő lelkesedéssel a törökök.⁶⁷ Székely Mózes azonban hamarosan lekerült a jelöltek listájáról, ugyanis 1652 áprilisában meghalt a Héttoronyban töltött fogságában, ami lehetővé tette az időközben meggyógyult Rákóczi számára, hogy elismerttesse Ferenc fiát a Portán.⁶⁸ Ezzel Kemény János fejedelmi ambíciói is még hosszú évekre kútba estek.

Az 1653. évi Moldva elleni hadjárat

Rákóczi Ferenc trónutódlásának biztosításával II. Rákóczi György pozíciója is stabilizálódott, amit a rákövetkező évek politikája is bizonyít. A fejedelem ugyanis – minden bizonnyal a Konstantinápolyban kialakult helyzetnek is köszönhetően⁶⁹ – kiterjesztette befolyását a két szomszédos vajdaságra: Moldvára és Havasalföldre.⁷⁰ A Moldva elleni támadás tulajdonképpen a fejedelem első katonai vállalkozásának tekinthető, és mivel ő volt a támadó fél, szüksége volt egy, a hadjárat preventív voltát igazoló indokra. Így azt hangoztatta, hogy Vasile Lupu moldvai vajda (1634–1653)⁷¹ őt akarja megtámadni, neki pedig a siker érdekében ezt megelőzve kell a vajda ellen fellépnie.⁷² Alaposan előkészített tervét ered-

⁶⁷ A történetekről Murád levelének közlésével lásd *Papp Sándor*: Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata. *Aetas* 31. (2016) 3. sz. 46–52. Vö. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 183–184. Hans Caspar jelentése Johann Christoph von Puchheimnek. Tata (Buda), 1652. márc. 29.

⁶⁸ *Papp S.*: II. Rákóczi György és a Porta i. m. 139–144. A megerősítésre azonban csak év végén került sor. Vö. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 152. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1652. dec. 12.

⁶⁹ *B. Szabó J. – Sudár B.*: „Independens fejedelem...” II. i. m. 947–948.

⁷⁰ *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 227–295.

⁷¹ Életére, karrierjére lásd *Constantin Șerban*: Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653). București 1991.

⁷² A preventív fellépésről és az indokokról: *Kármán Gábor*: A bellum iustum-érvelések II. Rákóczi György háborúiban. *Századok* 140. (2006) 939–971., itt: 942–947.; *Uő*: Erdélyi külpolitika i. m. 260–268.; *Szabados J.*: Erdélyi vonatkozású levélmásolatok i. m. 264–268.; Az eseményekre lásd *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 55.; *Milewski, D.*: Ellenségekből szövetségesek i. m. 43–44.; *Petronel Zahariuc*: Gheorghe Ștefan moldvai vajda és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem kapcsolata.

ményesen keresztül is vitte, és az általa támogatott Gheorghe Ștefan (1653. április 4./14. – 1653. április 21./május 1., majd 1653. július 6./16. – 1658. március 21./31.)⁷³ kívánta a moldvai vajdai székbe juttatni. Ebből az időszakból két rendkívül fontos, Hans Caspar által elkészített levélmásolat maradt ránk,⁷⁴ amelyek segítségével a fejedelemnek a hadjáratral kapcsolatos, budai vezír felé közvetített argumentációja és a renegát hozzáfűzött megjegyzései alapján Murád pasa álláspontja is rekonstruálható. A két levél ugyanis Gheorghe Ștefan két uralkodási intervalluma között keletkezett, amikor Rákóczi a hadjáratának létjogosultságát próbálta magyarázni a pasának. Ezek a levelek jó lehetőséget kínálnak a fejedelem különböző irányokban használt retorikájával és érvelésével kapcsolatos összehasonlító vizsgálatra. A fejedelem Lórántffy Zsuzsanna, János Kázmér lengyel király (1648–1668)⁷⁵ és Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitány (1648–1658)⁷⁶ felé a szándékának preventív mivoltát hangsúlyozta.⁷⁷ János Kázmér felé azt hangoztatta, hogy Lupu Erdélyt és Moldvát fenyegeti a kozákokkal szövetségbe Moldva ellen.⁷⁸ A Wesselényinek írt levelében pedig Rákóczi Lupu vajda Erdély és Havasalföld elleni terveit emelte ki.⁷⁹

Ami a Murád pasának küldött levelek tartalmát illeti, a korábbiakban (1653. május 23-ai) arról próbálta meggyőzni a vezírt, hogy a vajda elhagyta a Portát és a lengyelekkel szövetségbe, de ő a Porta hű vazallusaként meg óhajtja védeni

In: Szerencsének elegendő forgása i. m. 61–96., különösen: 62–68.; Rákóczi már 1652-ben elkezdett a Portán Lupu ellen áskálódni. Vö. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 31. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1652. szept. 18.

⁷³ Gheorghe Ștefan és a Rákócziak kapcsolatára a vajda hatalomra kerüléséig lásd *Zahariuc, P.*: Gheorghe Ștefan moldvai vajda i. m. 61–76.

⁷⁴ *Szabados J.*: Erdélyi vonatkozású levélmásolatok i. m. 271–275. II. Rákóczi György Kara Murád pasának. Radnót, 1653. máj. 23. és II. Rákóczi György Kara Murád pasának. Földvár, 1653. máj. 30. A másolatokról korábban azt gondolták, hogy Derviş Mehmed nagyvezír a címzettje, de Hans Caspar jelentéséből világos, hogy Kara Murád pasának íródtak. Vö. Uo. 261. 3. jegyz.; ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 157., 176. Hans Caspar jelentései Johann Rudolf Schmidnek. Tata (Buda), 1653. jún. 4. és 18.

⁷⁵ *Gebei S.* II. Rákóczi György külpolitikája i. m. 234.

⁷⁶ *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 273.

⁷⁷ A Lórántffy Zsuzsanna számára felsorakoztatott érveket lásd *Kármán G.*: A bellum iustum érvelések i. m. 942–947., 966–968.; *Uő*: Erdélyi külpolitika i. m. 260–262. A lengyel királynak írt levélről: *Milewski, D.*: Ellenségekből szövetségesek i. m. 45.; Rákóczi a Stefan Koryciński kancellárhoz írt levelében is ellene való szervezkedéssel vádolta Luput. Vö. *Szilágyi Sándor*: Levelek és okiratok II. Rákóczy György fejedelem diplomáciai összeköttetései történetéhez. Második közlemény. Magyar Történelmi Tár [12] (1889) 12. 451–490., itt: Nr. XXIX. 460–461. II. Rákóczi György levele Stefan Koryciński-nek. Radnót, 1653. máj. 20.; Wesselényinek írt levelét lásd ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 102. II. Rákóczi György levele Wesselényi Ferencnek. Gyulafehérvár, 1653. ápr. 18. (német fordítás).

⁷⁸ *Milewski, D.*: Ellenségekből szövetségesek i. m. 46–47.

⁷⁹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 102. II. Rákóczi György levele Wesselényi Ferencnek. Gyulafehérvár, 1653. ápr. 18. (német fordítás).

Erdélyt és Havasalföldet, és ehhez Murád pasától kér katonai védelmet.⁸⁰ Ez a sokszínű érvelési apparátus minden bizonnyal Lupu vajda széleskörű rokonságával és kapcsolati hálójával állt összefüggésben,⁸¹ Rákóczinak pedig egyértelműen az volt a célja, hogy a moldvai vajdától egyszer s mindenkorra megszabaduljon.

Az első levél esetében Murád pasa reakcióját is megtudhatjuk Hans Caspartól. A vezír egyáltalán nem volt elragadtatva Rákóczi önálló akciójától, és azt üzent a futárral, hogy a fejedelemnek kell majd vállalnia a felelősséget vállalkozása következményeiért.⁸² A második levél a Lupu serege fölött Fintánál aratott győzelem (1653. május 25.)⁸³ után datálódott. Ebben Rákóczi győzelméről értesítette Murád pasát és egyúttal a Moldva esetleges elvesztésével járó adókieséssel próbált nyomást gyakorolni a vezírré.⁸⁴ A budai beglerbégnek a második levélre adott reakciója ugyan egyelőre nem ismert,⁸⁵ de úgy tűnik, a fejedelem ezt követően inkább a lengyelországi vonalat vitte tovább.⁸⁶ Vasile Luput mindenesetre eltávolították Moldva éléről, tehát Rákóczinak ekkor sikerült megvalósítania a tervét.⁸⁷ Később, július végén a fejedelem még egy alkalommal küldött követeket Murádhoz, azonban ennek a követségnek a céljáról már nincsenek pontosabb ismereteink.⁸⁸ Az idézett levélmásolatok létezésének tényéből ebben az esetben is levonható az a következtetés, hogy Kara Murád pasa szemet hunyt Hans Caspar tevékenysége fölött, és valójában ezen az úton óhajthatta a bécsi udvar tudtára adni: nincsen ínyére a fejedelem Moldva elleni hadművelete.

⁸⁰ Szabados J.: Erdélyi vonatkozású levélmásolatok i. m. 271–273. II. Rákóczi György levele Kara Murádnak. Radnót, 1653. máj. 23. A korábbi szakirodalomban csak beleegyezés kérése és nem konkrét katonai segítségkérés szerepelt. Vö. Gebei S.: II. Rákóczi György külpolitikája i. m. 54.

⁸¹ Lupu rokoni kapcsolataira lásd B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 949.

⁸² ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 157. Hans Caspar jelentése Johann Rudolf Schmidnek. Tata (Buda), 1653. jún. 4.

⁸³ Milewski, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 48–49.; Zahariuc, P.: Gheorghe Ștefan moldvai vajda i. m. 72–73. Kármán Gábor szerint ezután változott meg a Porta álláspontja Rákóczival szemben. Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 238–240.

⁸⁴ Szabados J.: Erdélyi vonatkozású levélmásolatok i. m. 273–275. II. Rákóczi György levele Kara Murádnak. Földvár, 1653. máj. 30.

⁸⁵ Korábban úgy véltem egy hivatkozás alapján, hogy Rákóczi küldött még további levelet, azonban mikor módomban állt ismét ellenőrizni az információt, világossá vált, hogy a fejedelem levelének 1653. jún. 4-ei dátummal ellátott német nyelvű fordítására hivatkozik az adott forráskiadás. Vö. Milewski, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 54. 114. jegyz., illetve: Zserela do isztorii Ukraini-Ruszi. Tom 12. Materijali do isztorii ukrainszkoj kozaccsini. Tom 5. Akti do hmelnycsini. (1648–1657). Zibrav vilav: Miron Korduba. Nr. 259. 218–219. A levélfordítás eredeti jelzete: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 154–155.

⁸⁶ Milewski, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 47–60.

⁸⁷ Az 1653. év további eseményeiről és Lupu vajda sorsáról lásd Gebei S.: II. Rákóczi György külpolitikája i. m. 54–56.; Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 240–244.; B. Szabó J. – Sudár B.: „Independens fejedelem...” II. i. m. 955–957.

⁸⁸ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 20. Hans Caspar jelentése Johann Rudolf Schmidnek. Tata (Buda), 1653. júl. 27.

Határvillongások (1654–1655)

Az 1654. esztendő olyan új konfliktusokat generált, amelyekről eddig kevesebb szó esett a fejedelem politikáját tárgyaló szakirodalomban,⁸⁹ de Hans Caspar jelentései és más, elszórt levéltári források segítségével rekonstruálhatók a történések. Ezek alapján egy erdélyi–oszmán határvidéki konfliktussorozat tárul elénk.

1654 elején a gyulai törökök erdélyi területek ellen vezettek portyát, ezért II. Rákóczi György követséget küldött Budára Szári Kenán pasához (1653. szeptember 9. – 1655. szeptember 22.),⁹⁰ hogy panaszt emeljen ellenük.⁹¹ Az újonnan kinevezett Szári Kenán pasa ekkortájt érkezett meg Budára, Hans Caspart azonban elődjével ellentétben szemlátomást nem fogadta a kegyeibe, így a renegát tolmácsi munkáját is majdnem feladta.⁹² Még a haditanácsos Georg Adam von Kuefstein (1605–1656) is szükségesnek tartotta megemlíteni linzi rokonának, Johann Ludwig von Kuefsteinnek (1582–1656)⁹³ szóló levelében, hogy bár az új vezír fegyelmet ígért, Hans Casparnak a Habsburgok javára végzett tevékenysége veszélybe került.⁹⁴

Az időszakra vonatkozó szegényes erdélyi forrásadottságok miatt az említett 1654. évi portyákról és összecsapásokról nehezebben nyerhető pontosabb információ, de ezek minden bizonnyal jelentősebbek lehettek, különben Simon Reniger konstantinápolyi rezidenshez (1649–1666)⁹⁵ nem jutott volna el a hírük,

⁸⁹ Sem Papp Sándor, sem Kármán Gábor munkáiban nem található utalás a Jenővel kapcsolatos konfliktusra. Várkonyi Gábor említette az esetet „jenei lárma”-ként egy tanulmányában – a téma részletesebb vizsgálata nélkül. Vö. *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: Szerencsének elegyes forgása i. m. 301–323., itt: 306. Szabó András Péter a jenőiek kettős adóztatás miatti kihágásaiban látta az okot, amit Rákóczi sem díjazott túlzottan. Vö. *Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2008. 137–140.

⁹⁰ *Gévay A.*: A budai pasák i. m. 41.

⁹¹ ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Protokollbücher des Wiener Hofkriegsrates (a továbbiakban: HKR Prot.) Band (a továbbiakban: Bd.) 309. 1653–1654 Hinterlassener Hofkriegsrat (a továbbiakban: Hint.) Registratur (a továbbiakban: Reg.) fol. 211. Nr. 11. A Hátrahagyott Haditanács utasítása Adolph Ehrenreich von Puchheimnek. Bécs, dátum nélkül [1654. április]; Uo. Bd. 307. 1653–1654. Anwesender Hofkriegsrat (a továbbiakban: Anw.) Exp. 1654 77v Nr. 26. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok a Jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1654. pontos dátum nélkül [április].

⁹² ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 2–4. Hans Caspar jelentése Adolph Ehrenreich von Puchheimnek. Buda, 1654. jan. 11.

⁹³ Johann Ludwig és Georg Adam von Kuefstein életére lásd *Karl Graf von Kuefstein*: Studien zur Familiengeschichte in Verbindung mit der Landes- und Kulturgeschichte. III. 17. Jahrhundert. Wien–Leipzig 1915. 239–300., 308–341.

⁹⁴ ELTE EKL G4 Tom. XIV. pag. 281. Georg Adam von Kuefstein levele Johann Ludwig von Kuefsteinnek. Bécs, 1654. febr. 12.

⁹⁵ *Cziráki Zsuzsanna*: Habsburg–Oszmán diplomácia a 17. század közepén. Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649). Századok 149. (2015) 835–836., 852–871.; *Papp. S.*: Egy Habsburg-követ i. m. 40–44.; *Tóth H.*: Mennyit ér egy magyar lovas hadnagy? i. m. passim.

aki pedig nem tartotta volna szükségesnek, hogy jelentsen róluk Bécsbe.⁹⁶ Georg Adam von Kuefstein szerint Wesselényi Ferenc is több alkalommal jelentett már az eseményekről.⁹⁷ A renegátot – és természetesen Wesselényi Ferencet, valamint Csáky István tárnokmestert (1644–1662) és Csáky László országbíró (1649–1654)⁹⁸ – utasították a további informálódásra a portyák és a követség célját illetően is.⁹⁹ Úgy tűnik, Hüszejn csasz eleget is tett a Bécsből érkező kérésnek.¹⁰⁰ Ezenkívül arról is tudósított, hogy az erdélyi követ (Boldvai Márton) a svédek és a császár viszonyáról is érdeklődött.¹⁰¹ Pontosan nem tudni, mit értett ezen a renegát, de a svédek 1654 nyarától egy egyezmény alapján tarthattak Bécsben állandó követet (úgynevezett ágenst).¹⁰² A téma bővebb vizsgálatához egyelőre nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű adat a forrásokban, mindenesetre Svédország ezt követően hamarosan háborúba lépett Lengyelországgal.¹⁰³

Az erdélyiek és a végvidéki törökök viszonyáról szintén képet kaphatunk Hüszejn csasz egy későbbi, II. Rákóczi Györgynek szóló leveléből, aminek a segítségével rekonstruálhatók az események. 1654 nyarán ugyanis Török János személyében ismét újabb panaszokat hozó erdélyi követ érkezett Budára. Hüszejn csasz levele szerint a vezír a fejedelem szemére vetette ezt, és azt üzenté Rákóczinak, hogy panaszok helyett inkább a lengyelországi eseményekről küldjön neki híreket. Azonban a lippai végvidéki törökök vezetői közül egyet végül mégis Budára rendelt a panaszok miatt. Más gyulai és temesvári törökök közben olyan iratokat küldtek,

⁹⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 3. fol. 29. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1654. márc. 8.

⁹⁷ ELTE EKL G4 Tom. XIV. pag. 302. Georg Adam von Kuefstein levele Johann Ludwig von Kuefsteinnek. Bécs, 1654. ápr. 2.

⁹⁸ A Csákyak tisztségeire lásd *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Bp. 2002. 66.

⁹⁹ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. 1653–1654 Hint. Exp. 1654 fol. 436. Nr. 20. Wesselényi Ferenc jelentése a Hátrahagyott Haditanácsnak. H. n. 1654. március; Uo. 1654–1654 Exp. 1654 Anw. fol. 71. Nr. 10. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok a Jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1654. márc. 28.; Uo. Bd. 310. 1654. Reg. fol. 32. Nr. 52. Jelenlévő Haditanács a Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosoknak. Prága, 1654. márc. 30.; MNL OL A Magyar Kancellária Regisztratúrája, Az udvari hivataloktól érkezett iratok, *Insinuata Consilii Bellici* (1618–1770) Nr. 208. fol. 566. Hátrahagyott Haditanács levele a Magyar Udvari Kancelláriának. Bécs, 1654. márc. 28.; MNL OL Magyar Kamara archivuma, Archivum familiae Wesselényi (a továbbiakban: E 199) 1. doboz (a továbbiakban: d.) I/2. fasciculus (a továbbiakban: fasc.) fol. 19–20. III. Ferdinánd utasítása Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1654. ápr. 11.

¹⁰⁰ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. 1653–1654. Anw. Exp. 1654. fol. 77. Nr. 26. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok jelentése a Jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1654. ápr. 18.

¹⁰¹ Uo. fol. 104. Nr. 31. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok jelentése a Jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1654. május.

¹⁰² *Heckenast Gusztáv*: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662. Történelmi Szemle 26. (1983) 205–223., itt: 206.

¹⁰³ A körülményekről lásd *Gebei S.*: II. Rákóczi György külpolitikája i. m. 58–95.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 303–310.

amelyek szerint az erdélyiek a hozzájuk tartozó falvaknak küldenek fenyegető leveleket, így engedélyt kértek a vezírtől, hogy a környéket felügyelő Jenő várát bevehessék. Kenán azonban tartott a Porta reakciójától, ezért nem hajlott erre, pedig a végvidéki törökök igen nagy lelkesedést mutattak az ügy iránt.¹⁰⁴

Az ötlet, hogy Jenőt átadják a törököknek, II. Rákóczi György uralma alatt nem 1654-ben fogalmazódott meg először. A portai főtolmács Zülffkár aga¹⁰⁵ ugyanis már 1652-ben, a Rákóczi Ferenc uralmának megerősítéséről szóló tárgyalások alatt felvetette. Véleménye szerint még az „öreg” Rákóczi György a harmincéves háborúban vezetett hadjárata idején odaígérte a várat a törököknek a katonai segítségért cserébe.¹⁰⁶ Zülffkár érvelése, úgy tűnik, nem bizonyult elegendőnek, a Jenő várában szolgálatot teljesítő erdélyi katonák viszont meglehetősen agresszívnek mutatkozhattak a végvidéki törökökkel szemben, különben nem lett volna szükséges korábban Boldvai Mártonnak magyarázkodnia emiatt a Portán.¹⁰⁷

A komolyabb akcióra 1654 júliusának második felében kerülhetett sor.¹⁰⁸ Július végén Rákóczi maga értesítette erről Forgách Ádám érsekújvári végvidéki és dunáninzeni kerületi főkapitányt (1644–1663),¹⁰⁹ aki majdnem egy hónapnyi késéssel továbbította a hírt Ottavio Piccolomini titkos tanácsosnak.¹¹⁰ Rákóczi tehát már minden bizonnyal korábban is értesült a végvidéki törökök szándékáról vagy már véghezvitt kísérletükről, mint az őt erről értesítő Hüsejzn csausz, bár az említett levél tartalmából arra is következtethetünk, hogy a fejedelem saját maga érdeklődött a renegátnál. Rákóczi Forgách Ádámnak címzett levele szerint Jenő

¹⁰⁴ Erdély és az északkeleti háború I. Levelek és okiratok. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1890–1891. 357. Hüsejzn csausz II. Rákóczi Györgynek. Buda, 1654. júl. 29. Jenő átadása már Bethlen Gábor alatt napirenden volt a törökök részéről. Jenő várának problematikájáról lásd *Szabó A. P.*: Haller Gábor i. m. 127–158.

¹⁰⁵ Zülffkár agára: *Kármán Gábor*: Zülffkár aga portai főtolmács. *Aetas* 31. (2016) 3. sz. 54–76.

¹⁰⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 22–23. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1652. ápr. 16.

¹⁰⁷ Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23.) Bp. 1874. (a továbbiakban: MHHD XXIII.) 105. Nr. LX. Boldvai Márton jelentése II. Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1652. jún. 20.

¹⁰⁸ III. Ferdinánd Wesselényi Ferencnek szóló levelében 1654. július 29. szerepel Wesselényi jelentésének dátumaként. Vö. MNL OL E 199 2. d. I/2. fasc. fol. 73. III. Ferdinánd utasítása Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1654. aug. 10.

¹⁰⁹ *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 271.

¹¹⁰ ÖStA KA AFA Kt. 135. Fasz. VIII. Nr. 4. Forgách Ádám levele Ottavio Piccolomininek. Érsekújvár, 1654. aug. 26.; Uo. ad 4. II. Rákóczi György levele Forgách Ádámnak. H. n. 1654. júl. 30. (latin fordítás). Forgách Ádám ekkor rendszeresen tájékoztatta a titkos tanácsos Piccolominit, úgy tűnik, ő vette át Pálffy Pál összekötő szerepét. Valószínűleg az ekkor Béctől huzamosabb ideig távol tartózkodó uralkodó környezetében ő volt az, akihez közvetlen kapcsolata volt Forgáchnak. Pálffy Pál korábbi szerepéről lásd *Anna Fundárková*: Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén. Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653). *Századok* 142. (2008) 943–966.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 209–226.

tényleges ostromára kevés volt az esély,¹¹¹ azonban a végvidéki törökök szándékáról ő maga is értesítette a Portát.¹¹² Lippay György esztergomi érsek és Wesselényi Ferenc is jelezték Bécs felé a történeteket, tehát már ők is korábban tudtak az esetről, mint ahogy Hüszejn megírta volna Rákóczinak, és az ő értesüléseik szerint az akció a budai pasa akaratából történt.¹¹³ Lippayt Wesselényi Ferenc¹¹⁴ és Pálfalvai János is tudósította augusztus első felében az eseményekről. Pálfalvai levele szerint a törökök más várak (Várad, Déva) elfoglalását is tervezték.¹¹⁵ A Haditanácsnál pedig megparancsolták a Konstantinápolyba küldött Michael de Paulo futárnak,¹¹⁶ hogy útja közben érdeklődjön a történetekről.¹¹⁷ Wesselényi Ferenc szerint IV. Ferdinánd halála¹¹⁸ szolgálhatta az okot a törökök terveire,¹¹⁹ de források híján ez a feltételezés mindaddig nem nyert bizonyítást, mint ahogy az sem egyértelmű, hogyan is állították le az akciót. Reniger értesülései szerint a törökök részéről egészen komoly mozgósítás történt – még Belgrádból és Temesvárról is hoztattak ágyúkat –, Erdélyben pedig a fejedelem gyűjtött össze pár ezer katonát és a császárhoz való elköteleződéssel zsarolta a Portát.¹²⁰ A Jenő elfoglalására irányuló szándék azonban végül nem ért célt, amit Lippay György Rákóczinak írt levele is megerősít.¹²¹ Hans Caspar tehát csak jóval a konkrét események után tudósította Rákóczit az akcióról, és úgy állította be azt, mintha a végvidéki törökök akciója lett volna, azonban ők – mint már említettem – onnerejükől nem lettek volna erre képesek. Ebben az ügyben tehát jelentéktelennek tekinthető Hüszejn csasz

¹¹¹ Uo. II. Rákóczi György levele Forgách Ádámnak. H. n. 1654. júl. 30. (latin fordítás).

¹¹² ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 4. fol. 133. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1654. szept. 14.

¹¹³ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 307. 1653–1654 Anw. Exp. 1654. fol. 218. Nr. 42. Lippay György és Wesselényi Ferenc jelentése a Jelenlévő Haditanácsnak. Hely és pontos dátum nélkül [1654. júl./aug.]; Uo. Bd. 310. 1654. Anw. Reg. fol. 122. Nr. 36. A Jelenlévő Haditanács levele Lippay Györgynek. Bécs, 1654. aug. 10.

¹¹⁴ Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, Classis X Nr. 196. Fasc. 22. pag. 16. Wesselényi Ferenc levele Lippay Györgynek. Szendrő, 1654. aug. 12. Vö. *Várkonyi Gábor*: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: Szerencsének elegyes forgása i. m. 301–323., itt: 306.

¹¹⁵ Uo. pag. 14. Pálfalvai János levele Lippay Györgynek. H. n. 1654. aug. 11.

¹¹⁶ *Szabados J.*: Habsburg–oszmán kommunikáció i. m. 195. 11. jegyz.

¹¹⁷ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 310. 1654. Anw. Reg. fol. 123. Nr. 45. A Jelenlévő Haditanács utasítása Michel de Paulónak. Bécs, 1654. aug. 11.

¹¹⁸ IV. Ferdinánd 1647–1654 között választott és megkoronázott magyar király. Vö. *Mark Hengerer*: Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie. Wien–Köln–Weimar 2012. 255–256., 319–322.

¹¹⁹ *Várkonyi G.*: Wesselényi Ferenc nádorrá választása i. m. 306.

¹²⁰ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 4. fol. 133. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1654. szeptember 14.; Szabó András Péter szerint bizonyos források Rákóczi mozgósítását is említik, azonban szerinte ez kevéssé hihető. Vö. *Szabó A. P.*: Haller Gábor i. m. 139–140.

¹²¹ „Nagy hír uala nalunk, hogy az Török immar mezőben szállott Jenő uegett, es hogy az kegelmed nepis ki szállott az haidusaggal, hala Istennek, hogy füstben ment az az hír és dologh.” „Írom kegelmednek, mint igaz magyarnak” i. m. 275. Nr. 281b. Lippay György levele II. Rákóczi Györgynek. Pozsony, 1654. szept. 2.

szerpe annak ellenére, hogy a fejedelem pénzt is küldött neki a tőle várt információkért. A portyák természetesen ezzel nem értek véget, amint azt Rákóczi 1654 végén és 1655 elején Portára küldött panaszai is megerősítik.¹²² 1655-ben szintén találkozunk a renegáttal erdélyi vonatkozású forrásokban, mikor is Rákóczi Sebesi Ferencet küldte Budára szokásos kapcsolattartás végett, de elsősorban a végvidéki ügyekről való tárgyalásokra. A követnek szóló instrukcióban megemlítette a fejedelem, hogy rendszeres fizetést ne ígérjen a tolmácsnak, aki ekkor Hüszejn volt.¹²³ Ez tehát a renegátot illetően – már korábban is megfigyelhető – bizalmatlanságról tanúskodik.

A fentiek alapján úgy tűnik, a határvidéki villongásokban ekkor Erdélynek is része volt. Ebben Hans Caspar egy részről közvetítőnek mutatkozott a fejedelem és a budai pasa között, más részről pedig továbbra is folytatta hírszerzői tevékenységét mind Bécs, mind Gyulafehérvár irányában – utóbbi esetében láthatóan kevesebb sikerrel, bár 1655-ben a Habsburgok szolgálatára sem mutatkozott túlzottan aktívnak.¹²⁴

A lengyelországi hadjárat következményei

II. Rákóczi György 1657-ben svéd és kozák szövetségben megindított, Lengyelország elleni hadjáratának kudarca és annak hosszabb távú következményei nagyban befolyásolták mind a Magyar Királyság, mind az Erdélyi Fejedelemség további sorsát.¹²⁵ Azonban – mint látni fogjuk – ezen események egyúttal ugyanúgy kihatással voltak Hans Caspar életútjára és kémtevékenységére is. Miután Szári Kenán pasa távozott a hódoltsági központból, Hüszejn számára ismét lehetőség nyílt kémtevékenységének kibontakoztatására. A források tanúsága szerint ekkor újfent két irányban szolgáltatott információkat, de a ránk maradt dokumentumok mennyisége alapján már kisebb intenzitással, mint például Kara Murád budai helytartóságának idején. Hosszabb szünet után, 1656 áprilisából maradt ránk az első utalás Erdéllyel kapcsolatos jelentésére, annak tartalmát azonban nem ismerjük. A Haditanács lajstromkönyvében megőrzött rövid feljegyzésből csupán annyi derül ki, hogy a Budára küldött erdélyi követségről tudósított, azonban a

¹²² Rozsnyay Dávid i. m. 248–249. II. Rákóczi György Váradi Istvánnak(?). H. n. 1654. dec. 26. A Balogh Mátéval a nagyvezírnék küldött panaszokat lásd uo. 249–250.

¹²³ MHHD XXIII. 167., 171–172. II. Rákóczi György instrukciója Sebesi Ferencnek. Balázsfalva, 1655. ápr. 8., illetve Sebesi Ferenc naplója. H. é. n. [1655].

¹²⁴ Az okokról lásd Szabados J.: „Ih awer befeise mih...” i. m. 104–109.

¹²⁵ A hadjárat körülményeire és következményeire lásd Gebei S.: Az erdélyi fejedelmek i. m. 174–227.; Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 297–381.; B. Szabó J.: Erdély tragédiája i. m. 35–301.

bejegyzés tanúsága szerint nem hitelt érdemlő módon, különben ezt követően nem akartak volna mást is Budára küldeni tudakozódni.¹²⁶ A nyár folyamán a renegát már több alkalommal jelentett különféle eseményekről, őt küldték például Belgrádba az új budai vezír, Fázli pasa (1656. május 2. – 1656. november 20.)¹²⁷ üdvözlésére. A kém Belgrádból írt jelentésében említette, hogy Rákóczi egy tolmácsot menesztett ajándékokkal az új pasához, és egyúttal utalást tett a tudomására jutott, titokban folyó erdélyi–svéd tárgyalásokra is.¹²⁸ Aztán majd az 1656. esztendő végétől mutatkozott ismételten aktívabbnak, amikor II. Rákóczi György tárgyalásokat folytatott a hódoltsági központban, a tervezett hadjárat pedig újból konjunktúrát hozott számára.

A fejedelem hadjáratát és az oszmán csapatok mozgósítását a bécsi udvarban is élénk figyelemmel kísérték. A komáromi főkapitányt, Adolf Ehrenreich von Puchheimet (1651–1664)¹²⁹ utasították, hogy a fejedelem Lengyelország elleni támadásáról és az Oszmán Birodalom történéseiről tájékozódjon.¹³⁰ Az 1645 óta tartó úgynevezett kandiai háború (1645–1669)¹³¹ kapcsán ugyanis Köprülü Mehmed ebben az időben Dalmácián keresztül tervezett hadjáratot indítani Velence ellen, de a támadás megkezdése egészen 1658 első feléig elhúzódott, és a hadjárat célpontja is egészen sokáig bizonytalan volt.¹³² Közben II. Rákóczi Györgynek a Porta engedélye nélkül vezetett lengyelországi hadjárata kudarcot vallott. A fejedelem, amint tudott, visszasietett Erdélybe, serege azonban a krími tatárok fogságába esett.¹³³ A svédek megkísérelték a közbenjárást a Portán

¹²⁶ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. 1656. Reg. fol. 174. Nr. 88. A Haditanács utasítása Philipp von Mansfeldnek. Bécs, 1656. ápr. 12. Eddig nem került elő erdélyi vonatkozású párhuzamos forrás a követség célját illetően.

¹²⁷ *Gévy A.*: A budai pasák i. m. 42.

¹²⁸ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 313. Exp. fol. 419. Nr. 148. Hans Caspar a Haditanácsnak. H. é. n. [Buda?1656. július?]. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 36. Hans Caspar jelentése ismeretlen személynek [Johann Rudolf Schmidnek?]. Belgrád, 1656. aug. 2.

¹²⁹ *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 284.

¹³⁰ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 317. 1657 Reg. fol. 110. Nr. 52. A Haditanács utasítása Adolph Ehrenreich von Puchheimnek. Bécs, 1657. márc. 7.

¹³¹ *Ekkehard Eickhoff*: Velence, Bécs és a törökök: a nagy átalakulás. Délkelet-Európában. Ford. Katona Tamás. Bp. 2010. 25–268.

¹³² Reniger először 1656 júliusában és augusztusában említette a terveket. Vö. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 128. Konv. 2. fol. 94., 100. Simon Reniger jelentései III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1656. júl. 31. és aug. 20.; A konkrétumokról, amelyek a Hans Casparnak adott parancsot kiválthatták, lásd uo. Konv. 3. fol. 7–8. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1657. jan. 2.; A Dalmácián keresztül vezetendő hadjárat ötlete nem ekkor vetődött fel először. Vö. uo. Kt. 125. Konv. 2. fol. 141–142. Simon Reniger jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1652. júl. 2.; A hadjárat céljairól részletesebben lásd *Hadnagy Szabolcs*: Az 1658. évi oszmán hadjárat. Egy kettős hadjárat lehetősége. Aetas 35. (2020) 3. sz. 34–45.

¹³³ A körülményekről, a történésekről és a következményekről összefoglalóan: *B. Szabó János*: „Sors bona nihil aliud.” Az 1657. évi erdélyi 'Blitzkrieg' kudarca Lengyelországban. In: Művészet és

Rákóczi érdekében, de mindhiába.¹³⁴ Erdélyben 1657. november 2-án új fejedelmet választottak Rhédey Ferenc személyében.¹³⁵

Ebből a kaotikus időszakból jelentős források maradtak ránk Hüszejn tevékenységéről. Rákóczi György ugyanis 1657 novemberében Bánffy Zsigmondot küldte Budára Gürdzsü Kenán pasához (1656. november 20. – 1658. november 10.)¹³⁶ puhatolózni, és a diplomata jelentéséből arra következtethetünk, hogy több alkalommal is értekezett a renegáttal. A tolmács tájékoztatta őt a bécsi udvar Erdéllyel kapcsolatos szándékairól, vagyis arról, hogy a császáriak el akarták érni a követükön – Hans Georg Zemper tolmácson¹³⁷ – keresztül Erdély érintetlenül hagyását, és azt is, hogy a törökök – elsősorban Budáról – ne adjanak katonai segítséget a fejedelemségnek. A jelentés szerint Hüszejn a továbbiakban szolgálatát ajánlotta Erdély számára (is), és ígéretet tett, hogy másolatokat bocsát a követ rendelkezésére. Habár Bánffy nem bízott benne teljes mértékben, mégis adott neki 50 tallért, hogy „megolajozza a kerekeket”.¹³⁸ A Bánffytól érkezett tudósítást Barcsay Ákos Kemény Jánosnak is továbbította, egy utalást téve a budai vezír tolmácsára, de Barcsay egyúttal a törökök Jenő várára támasztott igényét is taglalta.¹³⁹

Ebben az időszakban kimutatható Hans Caspar párhuzamos kémtevékenysége is. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben ugyanis található egy névtelen jelentés – feltehetően ez szolgáltatta az okot Zemper küldetésére is –, amelynek szerzője az Udvari Haditanács vonatkozó lajstromkönyvében szereplő bejegyzés alapján egyértelműen Hans Caspar volt.¹⁴⁰ Az idézett dokumentumban a

mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. II. 231–251.; *Uő*: Erdély tragédiája i. m. 63–88.

¹³⁴ *Kármán Gábor*: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Ralamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. *Sic itur ad astra* 12. (2001) 1–2. sz. 53–85.

¹³⁵ Rhédey fejedelemségéről lásd *B. Szabó J.*: Erdély tragédiája i. m. 91–101.

¹³⁶ A pasa a megjelölt intervallum előtt és után is volt rövidebb ideig budai beglerbég. *Vö. Gévay A.*: A budai pasák i. m. 41–43.

¹³⁷ Jelenlévő Haditanács a Hátrahagyott Haditanácsnak. Prága, 1657. nov. 7. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. 1657. Hint. Exp. fol. 107v–108v Nr. 29.

¹³⁸ „Az 50 tallért megadtam az magamébúl az nagyságod kegyelmes parancsolatjábúl neki, még többet is kell adnom, úgy látom kenve jár az kerék.” MHHD XXIII. 581. Bánffy Zsigmond jelentése II. Rákóczi Györgynek. Buda, 1657. nov. 30.

¹³⁹ Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitalia regni Transylvaniae I–XI. 1540–1699. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. (a továbbiakban: EOE) XI. 332. Barcsay Ákos Kemény Jánosnak. 1657. dec. 22.; Barcsay Ákosra és Kemény Jánosra lásd *B. Szabó J.*: Erdély tragédiája i. m. 187–294.

¹⁴⁰ A kiadott jelentés: EOE XI. i. m. 327–329. Extract Schreibens ausz (sic!) Ofen von 10. Novembris (Hans Caspar Adolph Ehrenreich von Puchheimnek). *Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. 1657. Anw. Exp. fol. 714–715. Nr. 17.* Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok a Jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1657. nov. 17.; A forráskiadásban lévő dokumentum (másolat formájában) lelőhelyét lásd MNL OL Magyar Kamara archívuma, Acta publica (E 142) 31. fasc. Nr. 80. pag. 3–8. Az eredeti feltehetően a Lobkowitz család jelenleg nem kutatható levéltárában található vagy a 19. századi selejtezések áldozata lett. *Vö. Pálffy Géza*: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról.

budai törökök hadi előkészületeiről van szó, illetve a tatár kán Budára érkező követének Erdélyről szóló hírei is szerepelnek benne. Hans Caspar kitért arra is, hogy a végvidéki török tisztviselők nem túlzottan örvendtek az ellátmánnyal kapcsolatos szultáni parancsnak. Konkrétan lázadás tört ki emiatt a Hódoltság központjában, mert még nem hallották, hogy valaha ekkora összeget (60 000 tallérnyi hadiadót és 300 000 mérő gabonát, ugyanennyi árpat, Temesvárról 30 000, Egerből és Kanizsáról is 20–20 000 tallért kértek) a múltban valaki is begyűjtött volna. A lázadást végül lecsillapították. Az idézett jelentést a Magyar Királyságnak és a végvidéki főkapitányoknak is továbbküldték. Ebből is világossá válik Hans Caspar kémtevékenységének jelentősége – hiszen a legfelsőbb döntéshozó fórum az ő információi alapján tájékoztatta beosztottjait –, amiért természetesen meg is kapta fizetését.¹⁴¹ A renegát ezen kívül tudósított az Erdély rendjei nevében a Portára küldött követségről is, és a dátumok összevetése alapján erről a Bánffy-féle követségtől értesülhetett.¹⁴² Ami a pasa reakcióját illeti, egyelőre meg kell elégednünk – részben Hüszejntől származó – indirekt információkkal, amelyeket a budai tolmácsra hivatkozva írt meg Barcsay Ákos Kemény Jánosnak, és ennek alapján Kenán pasa válasza nem igazán térhetett el Köprülü Mehmed Jenő várának átadását követelő véleményétől.¹⁴³ Ekkor tehát ismét kedvező helyzet adódott Hans Caspar számára, amivel tőle telhetően igyekezett is élni, és az információra éhes felek sem fukarkodtak a kiszolgáltatott adatok honorálásával.

Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai. Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006) 538–559., itt: 543.

¹⁴¹ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. 1657. Anw. Exp. fol. 716. Nr. 17. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok jelentése a Jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1657. december. Egyelőre csak néhányat találtam meg a továbbított tudósításokból. A Wesselényinek továbbított levélkivonat Győről – de feltehetően Hans Caspartól szerzett – információkra hivatkozik. Vö. MNL OL E 199 1. d. I/3. fasc. fol. 77–79. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok utasítása Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1657. nov. 21.; A kiadott dokumentumot lásd EOE XI. i. m. 326–327. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1657. nov. 17. Illetve lásd még ÖStA KA AFA Kt. 140. XI. Nr. 1. Hátrahagyott belső-ausztriai haditanácsosok utasítása Herward von Auerspergnek. Graz, 1657. nov. 24. Auerspergről: *Pálffy G.*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 282.

¹⁴² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 316. 1657. Anw. Exp. fol. 739. Nr. 97. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok a Jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1657. dec. 12.; Hans Caspar jelentése 1657. november 30-án kelt. Vö. Uo. Bd. 315. 1656–1658. Hint. Reg. fol. 90r Nr. 53. Hátrahagyott Haditanács I. Lipótnak. Bécs, 1657. dec. 12. Ennek a jelentésnek az eredeti változatát egyelőre sem a kiadott, sem a kiadatlan iratok között nem találtam meg.

¹⁴³ Vö. 135. jegyz., illetve Török–magyarkori Államokmánytár I–III. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest 1868–1870. II. 445–446. Köprülü Mehmed az erdélyi rendeknek. Bagcsa Aada(?), dátum nélkül [1657. november].

A nagy váltás: Buda elhagyása (1658)

Miután Rákóczi 1658 januárjában erőszakkal visszaszerezte fejedelmi hatalmát,¹⁴⁴ olyan helyzet állt elő, amely Hans Caspar számára újfent konjunktúrát teremtett, és ekkori működése szintén aláhúzza a renegát Habsburg–oszmán határvidéken betöltött kulcsszerepét. Az erdélyi rendek 1658 elején a tolmács Majtényi Andrászt küldték Budára.¹⁴⁵ Minden bizonnyal nem véletlen, hogy ezúttal tolmácsot indítottak a Hódoltság központjába, feltehetően Hüszejn Habsburgokat szolgáló kémtevékenységének próbálták így elejét venni. A renegátnak azonban így is sikerült az erdélyiek leveleihez hozzáférnie, ráadásul Majtényi egyik levelét le is másolta és továbbította Bécsbe, egyúttal hozzáfűzte, hogy további leveleket is kész rendelkezésre bocsátani, amennyiben megkapja jussát. Ezenkívül azt is elárulta, hogy Kenán pasa rosszul bánt az erdélyiekkel.¹⁴⁶ Az a tény, hogy tavasszal a Haditanácsban egy Budára delegálandó ágens gondolata is felmerült,¹⁴⁷ arról árulkodik, hogy egyrészt a részükről Hüszejn felé mutatott bizalom egyáltalán nem volt töretlen, másrészt számolhattak azzal, hogy az események alakulása – egy esetleges Erdély ellen vezetett hadjárat – következtében a renegátnak távoznia kell majd a hódoltság központjából.

Rákóczi a fejedelmi hatalom visszavétele után természetesen minden lehetséges módon megpróbálta kiengesztelni a Portát, ezért mind a budai pasának, mind más oszmán tisztviselőknek pénzt kínált, mert még mindig abban reménykedett, hogy Köprülü Mehmed már nem sokáig marad a posztján. A nagyvezír azonban még hosszú ideig megmaradt tisztségében és minden nehézség ellenére azon volt, hogy megbüntesse a fejedelmet.¹⁴⁸ Éppen ezért felajánlotta a bécsi udvarnak, hogy nem vezet a jövőben szárazföldi hadjáratot Velence ellen, Lipóttól pedig elvárta az erdélyi ügyektől való távolmaradását. Ezzel egyidőben elűzték a Rákóczi által támogatott moldvai és havasalföldi vajdákat, így Erdélyt egyszerre három irányból fenyegették. A budai vezírt nyáron Rákóczi ellen rendelték, de

¹⁴⁴ A történetekre összefoglalóan: *B. Szabó J.*: Erdély tragédiája i. m. 99–101.

¹⁴⁵ Majtényi Andrásról lásd *Kármán Gábor*: Translation at the 17th Century Transylvanian Embassy in Constantinople. In: *The Ottoman Orient and East Central Europe*. Eds. Robert Born – Andreas Puth. Stuttgart 2014. 263–265. Vö. *Bethlen Imre*: Második Rákóczi György ideje. Nagyenyed 1829. 169–172. Az erdélyi rendek Kenán pasának. H. é. n. [1658].

¹⁴⁶ *Szabados János*: Erdélyi vonatkozású levélmásolatok i. m. 268–270., 275–276. Illetve ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 129. fol. 204., 206., 208. Hans Caspar jelentése Johann Rudolf Schmidnek. H. n. [Buda], 1658. márc. 8.

¹⁴⁷ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 1658. Anw. Exp. fol. 105 r–v Nr. 59. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok jelentése a jelenlévő Haditanácsnak. Bécs, 1658. márc. 16.

¹⁴⁸ *B. Szabó J. – Sudár B.*: „Independens fejedelem...” II. i. m. 981–988.

a fejedelem katonasága július 6-án Pálülésénél képes volt visszászorítani a pasa seregének támadását.¹⁴⁹

Hüszajn tevékenységére 1658 tavaszán találhatunk ismét utalásokat a forrásokban. Rákóczi tavasszal Balogh Mátét küldte a budai pasához, aki késznek mutatkozott a megegyezésre, legalábbis Rákóczitól személyes megjelenést kérve hajlandó volt tárgyalni, amit a követ titkon tudott meg, feltehetően Hüszejntől.¹⁵⁰ Valószínűleg őrá utalhatott Rákóczi Nádasdy Ferenc országbírónak egy márciusban írt levelében is, ahol „török barátunk”-ként említette.¹⁵¹ A renegátnak később tolmácsként feltehetően követnie kellett felettesét a táborral. A Haditanács által a Magyar Királyság területére vezényelt csapatokat irányító Annibale Gonzaga herceg¹⁵² még az említett pálülési csata előtt Johann Friedrich Metzger küldte Kenán pasához. A Habsburg diplomata szintén ott találkozott a renegáttal, és tudósításában említett beszélgetésük meglehetősen informatívnak bizonyult, hiszen Hüszajn információkat bocsátott Metzger rendelkezésre, sőt még Rákóczi egyik levelét is átadta a diplomatának másolatkészítés céljából. Hüszajn a titkos audiencián is jelen volt, de természetesen Michael de Paulo császári futár jelenlétében, aki ellenőrizhette az átadott információk helyességét. Ezentúl pedig Hüszajn még zsarolni is próbálta Metzger, mondván, hogy régóta nem kapott Bécsből fizetséget, Rákóczi pedig ezer tallért ígért neki, amit ő állítása szerint nem akart elfogadni. A renegát például a budai pasához küldött erdélyi követek fogságban tartásáról is tájékoztatta a Habsburgok diplomatáját.¹⁵³ Ez mind jól mutatja a Habsburg-diplomácia kiszolgáltatottságát a Hüszajn-féle tolmácsoknak, aminek minden bizonnyal a renegát is tudatában volt, különben nem használta volna zsarolásra Metzger látogatását. Mindezekkel természetesen Bécsben is tisztában voltak, éppen ezért a városban hagyott titkos és deputált tanácsosok javasolták az uralkodónak, hogy amint csak lehet, küldjenek a kémnek 18 tallért.¹⁵⁴

¹⁴⁹ B. Szabó János: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. Hadtörténelmi Közlemények 114. (2001) 231–278.; *Uő*: Erdély tragédiája i. m. 139–146.; *Szabados J.*: Adalékok az 1658. július 6-i pálülési i. m. 288–290., 294–296., 306–309.

¹⁵⁰ ÖStA HHStA Ungarische Akten, Specialia, Verschwörerakten, Kt. 309/310/311. Konv. B fol. 35. Mednyánszky Jónás levele Nádasdy Ferenchez. Beckó, 1658. máj. 25.

¹⁵¹ *Szabó András Péter*: Esterházy Pál nádor néhány erdélyi vonatkozású iratmásolata. Ismeretlen források az 1658–1659. esztendő történetéhez. *Lymbus* 6. (2008) 63–92., itt: 78.

¹⁵² A körülményekről lásd *Czigány István*: Amikor a török két háborúba kezd. Egy „lopakodó” háború anatómiája 1658–1661. In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. Szerk. Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor – Padányi József. Bp. 2017. 313–341., itt: 321–323.

¹⁵³ *Szabados J.*: Adalékok az 1658. július 6-i pálülési i. m. 293–294., 302., 309. Johann Friedrich Metzger jelentése Annibale Gonzagának. Keszegfalva, 1658. szept. 5.

¹⁵⁴ Uo. 314–319. Hátrahagyott titkos és deputált tanácsosok jelentése I. Lipótnak. Bécs, 1658. júl. 25.

Ezt követően, augusztus elején, Gonzaga a hajdani tolmáctanoncot és ekkor már tolmácsként dolgozó Heinrich Julius Wachint/Wogint küldte Belgrádba a nagyvezírhez, aki azonban csak Temesváron juthatott Köprülü Mehmed elé. Ott találkozott Hüszejnnel is, akit a budai pasa küldött üdvözlésére.¹⁵⁵ Nem sokkal ezután elképzelhető, hogy a renegátot Barcsay Ákoshoz küldték, mivel Barcsay egy Rákóczihoz írt levelében említést tett egy csaszról, aki arra biztatta, hogy jobb lenne, ha a fejedelem személyesen jelenne meg a nagyvezírnél,¹⁵⁶ különben Köprülü Mehmed őt, vagyis Barcsayt teszi fejedelemmé. Ugyanez a csasz közölte Barcsayval a sikerrel lezajlott császárválasztás hírért. Ez szintén megerősíti, hogy Hüszejn lehetett az illető, mert ez egybevág Wachin/Wogin jelentésével, hiszen ő vitte meg a hírt a budai pasának.¹⁵⁷ Később a jenői táborban látjuk viszont a renegátot, ahol a nagyvezír Barcsay Ákost tette meg fejedelemmé. Erről az eseményről két tudósítás is fennmaradt. Az egyik a szász Johann Lutsch naplója, a másik pedig egy eddig ismeretlen személy részletes feljegyzése. Hüszejnt csak a második forrás említi, mégpedig a temesvári pasa tolmácsaként, mint aki szeptember 4-én Barcsaynak és embereinek szemére vetette, hogy korábban kellett volna a nagyvezír elé járulniuk, mert már túl késő, csak veszteségek árán lehet helyrehozni a dolgokat.¹⁵⁸ Lehetséges, hogy a renegát Köprülü Mehmed és Barcsay Ákos tárgyalásán is részt vett, de erre nézve azon kívül, hogy egy magyarul beszélő tolmács segítségével zajlott az audiencia, nem rendelkezünk megfelelő mennyiségű információval.¹⁵⁹ Miután Barcsayt a nagyvezír megtette fejedelemnek,¹⁶⁰ nem sokkal utána megírta Rákóczinak, hogy 50 tallérért megvette Hüszejn csasz hűségét, és a hajdani fejedelem nyugodtan küldheti hozzá (tudniillik Hüszejnhez) az

¹⁵⁵ Szabados J.: Egy tolmács diplomáciai küldetésben i. m. 76. Heinrich Julius Wachin/Wogin jelentése Annibale Gonzagának. Keszegfalva, 1658. szept. 5.

¹⁵⁶ Rákóczi ugyanis a nagyvezírnél esedezett bocsánatért és még katonai segítséget is ígért Köprülü Mehmednek, de előtte a nagyvezír személyesen akarta őt látni. Vö. Uo. 83–84.

¹⁵⁷ A csasz magyarul is tudott és úgy tűnik, jól kiismerte magát az erdélyi politikában, ami szintén Hüszejn személye mellett szól. EOE XI. i. m. 418–419. Barcsay Ákos levele II. Rákóczi Györgynek. Tartarya, 1658. aug. 23. Hüszejn esetleges, említett távolléte szolgálhat magyarázatként arra is, miért nem említi őt Wachin/Wogin a továbbiakban a jelentésében. Vö. Szabados J.: Egy tolmács diplomáciai küldetésben i. m. 74. Heinrich Julius Wachin/Wogin jelentése Annibale Gonzagának. Keszegfalva, 1658. szept. 5.

¹⁵⁸ Németh István: „Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Ákos Fejedelemmé téteték.” Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay török követjárásáról. Keletkutatás 16. (1996) 1. sz. 57–80., itt: 69. Ismeretlen személy feljegyzése. H. é. n. [1658. szeptember].

¹⁵⁹ Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. Hrsg. József G. Kemény. Klausenburg 1839. Nr. VII. 277–336. Johannes Lutsch: Diarium., itt: 296. Hüszejn jelenléte azonban kérdéses, mivel a német anyanyelvű Johann Lutsch minden bizonnyal megemlítette volna naplójában, ha a tolmács német származású lett volna, de erre nem találtam utalást.

¹⁶⁰ Papp S.: Három török dokumentum i. m. 21–31.; Uő: Amikor a nagyvezír választott i. m. 120–133.

embereit.¹⁶¹ Ez szintén amellet szól, hogy a renegát jelen lehetett az új fejedelem kinevezésekor, és akár már korábról is ismerhette Barcsay Ákost.

Az utolsó évek Temesváron (1659–1660)

Ezt követően jó ideig hallgatnak a források Hans Casparról. Ekkortájt valószínűleg Temesváron tartózkodott, de nem világos, vajon ez idő tájt levelezésben állt-e Rákóczival vagy Barcsayval, mert eddig nem került elő erre vonatkozó adat. 1659-ből és 1660-ból csupán elszórt információkkal rendelkezünk tevékenységéről. 1659 elején a bécsi udvar Michael de Paulo futárt küldte Temesvárra. Ekkor írt neki Hüszejn egy levelet, amelyben egy aga által Bécsbe vitt ajándékokat említett, a levelet pedig a futár továbbította Bécsbe. A kém természetesen ezúttal is hangsúlyozta készségét a császár további szolgálatára.¹⁶² Ősszel is csak egyetlen utalást találunk egy bizonyos tolmácsra a temesvári pasa mellett, aki egy erdélyi urakkal való tárgyaláson fordított a résztvevőknek.¹⁶³ Úgy tűnik, Hans Caspar 1660-ban még életben volt, és még mindig Temesváron tartózkodott, mert Hans Georg Zemper említette temesvári küldetése kapcsán, hogy 18 tallért adott át a renegátnak egy iratmásolatért.¹⁶⁴ Minden bizonnyal nem véletlen, hogy ebben az időszakban folyamatosan olyan személyeket küldtek Temesvárra, akik tudtak törökül, ezzel is akadályozva – feltehetően a korábbi tapasztalatokból kiindulva –, hogy Hans Caspar hozzáférhessen az erdélyiek számára fontos információkhoz. 1660 után már csupán egyetlen adatunk van a renegátról. Ekkor már idős lehetett, tehát nagyon is elképzelhető, hogy 1661 elején meghalt. Simon Reniger 1660 év végén említett egy bizonyos Hüszejn csauzt, akinek 60 tallért adott, hogy rendezze az erdélyi ügyeket, de egyelőre nem áll rendelkezésre elegendő adat, hogy ez a Hüszejn azonos volt-e Hans Casparral, hiszen, ha Renigerrel találkozott, akkor el kellett hagynia Temesvárt. Csupán az erdélyi ügyekkel kapcsolatos több évtizedes tapasztalata és a neki adott összeg jelentős mértéke (60 tallér) szólhat amellet, hogy mégis őt sejtjük az ügy hátterében.

¹⁶¹ Erdély és az északkeleti háború II. i. m. 517. Barcsay Ákos levele II. Rákóczi Györgynek. Déva, 1658. szept. 28.

¹⁶² ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 131. Konv. 1. fol. 17. Michael de Paulo jelentése Johann Rudolf Schmidnek. Temesvár, 1659. febr. 6.; Uo. fol. 94–95. Hüszejn csauz levele Michael de Paulónak. Temesvár, dátum nélkül [1659. február].

¹⁶³ A tárgyalásáról készült beszámoló vonatkozó részletét lásd *Szabó A. P.*: Esterházy Pál nádor i. m. 87.

¹⁶⁴ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofffinanz Ungarn Kt. 477. (r. Nr. 207) fol. 430., 431., 433. Hans Georg Zemper jelentése Annibale Gonzagának. H. é. n. [Bécs, 1660. február és április között]. Minden bizonnyal ugyanarról a küldetésről készült Zemper keltezetlen jelentése is, habár abban nem említette Hüszejnt. Vö. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 132. Konv. 2. fol. 33–35. Hans Georg Zemper jelentése az Udvari Haditanácsnak. H. é. n. [Bécs?, 1660. március?].

Hüszejn élete utolsó éveiben is – bár a Bécshez közelebb eső Budát el kellett hagynia – láthatóan képes volt élni adottságaival. A Habsburgok azonban nehezen tudták ezt a távolságot áthidalni, és valószínűleg meghozták a döntést, hogy szolgálataira már nem – vagy csak sokkal ritkábban – tartanak igényt. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy Hans Caspar 1658-ban teljesen egyértelműen ki nyilvánította: Rákóczinak is kész szolgálni; ezzel pedig csak erősíthette a személye iránt már azelőtt is fennálló bizalmatlanságot.

Összegzés – egy renegátkarrier és a nagypolitika

Mint láthattuk, Hüszejn csasz meg lehetőszen hosszú ideig, mintegy három évtizeden keresztül volt részese – szemléelője, sőt kiszolgáltató információival olykor aktív alakítója – az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos politikának. Személye kiváló példa arra, hogy milyen boldogulási lehetőségek nyíltak a fogolyként a törökök kezére került és az iszlám hitre áttért keresztények számára. Az ő esetében különösen fontos a német anyanyelve, hiszen ez biztosította neki a könnyű kapcsolattartást a bécsi udvar képviselőivel. Az évek alatt elsajátított magyar nyelvtudása pedig további lehetőségeket kínált számára, hiszen így mind a Magyar Királyság, mind az Erdélyi Fejedelemség politikai elitjével kapcsolatot tudott építeni, és minden bizonnyal a mindenkori budai pasák is igényt tartottak szolgálataira. Természetesen mind a négy érintett fél tisztában volt azzal, hogy a renegát többfelé is szolgált információkat, azonban senkinek sem állt érdekében eltávolítani őt. Úgy tűnik, az általa közvetített értesülések a legfelsőbb döntéshozásba is rendszeresen beépültek, ami szintén jelentőségének egyik indikátoraként értelmezhető. Ami a két Rákóczi Györgyhez fűződő kapcsolatát illeti, láthattuk, hogy mindketten ismerték őt – I. Rákóczi György valószínűleg személyesen is találkozott vele –, és amikor érdekük úgy kívánta, éltek is szolgálataival, de úgy tűnik, hogy a Habsburgokkal ellentétben ők elsősorban a háborús időkben számítottak Hüszejn tudósításaira. Feltehetően tudatában voltak, hogy származásából eredően a bécsi udvar is igénybe vette szolgálatait, ez azonban nem riasztotta el őket Hüszejn alkalmazásától, sőt a renegát is készségesnek mutatkozott szolgálni őket (is). Ez a készség azonban a mindenkori politikai helyzet függvénye volt, így 1658-ban, feltehetően azután, hogy Budáról Temesvár környékére helyezték át, valamint a háborús helyzetből kifolyólag mutatkozott egyre nyitottabbnak az erdélyiek irányában. Sajnos nem tudjuk, mikor és hol vesztette életét, de könnyen lehet, hogy valamelyik Erdély területén zajló összecsapás során hunyt el. Halálával egyértelmű veszteség érte mind a Habsburg-, mind az erdélyi korabeli hírszerzést.

TRANSYLVANIA UNDER THE RÁKÓCZIS FROM THE
PERSPECTIVE OF THE ACTIVITIES OF A RENEGADE
INTERPRETER AND SPY OF BUDA, HANS CASPAR (1630–1660)

By János Szabados

SUMMARY

Scholars have so far paid scant attention to the diplomacy of the Principality of Transylvania from the perspective of Buda. For the reigns of the two György Rákóczi, an excellent opportunity to do so is provided by the information transmitted by the Viennese-born renegade spy (born Alexander Fischer, known by his Turkish name as Hüseyin chaush, alias Hans Caspar) as well as by his letter copies and reports. The intelligence assessment of the spy can be traced from the conspiracy of István Bethlen (1635–1636) to the death of György Rákóczi II (1660). Thus, the documents in question shed valuable light on the policies of the princes as well as on the attitudes of the Pashas of Buda about Transylvania. It can be proved that the renegade transmitted relevant information to both Transylvania and the Habsburgs, which were occasionally used at the highest levels of decision making.

Erdődy Gábor

A MODERN POLGÁRI NEMZETTÉ VÁLÁS ELTÉRŐ ÚTJAI

A magyar és a belga fejlődés
hasonlóságai és különbségei 1825–1848/49

A magyar reformkor, valamint az 1848–1849. évi polgári forradalom és szabadságharc – jelentős eltérései mellett is – számos hasonló vonást, tendenciát, olykor kifejezetten analógiát mutat fel az 1825–1848/49 közötti belga fejlődéssel.

A két folyamat összehasonlításának kiindulópontját jelentő 1815 utáni időszakban mindkét nép a szent szövetségi rendszer lényegéből adódó alávetettségben élt, miközben állami függetlenségük hiánya az európai status quo fontos alkotó elemét képezte. Helyzetüket a politikai elnyomás, az idegen abszolutizmus uralma, valamint a gazdasági kiszolgáltatottság hátrányai határozták meg. Ebből következik, hogy az 1830-as belga és az 1848-as magyar forradalom egyaránt a szabad nemzeti érdekeket érvényre juttató átalakulás feltételeinek megteremtése érdekében bontakozott ki, s célját (gyökeresen eltérő társadalmi és nemzetközi adottságok mellett) mindenekelőtt a nemzeti önrendelkezés kivívásában, az alkotmányos parlamentáris monarchia létrehozásában határozta meg, a liberális szabadságjogok érvényesülése alapján. Programjaik természetéből következett, hogy célkitűzéseik teljesülése automatikusan a fennálló európai rend mélyreható módosítását vonta maga után.

A forradalmi változások felé vezető utak

A forradalmat előkészítő periódus kezdeti időpontja mindkét esetben 1825-ben lejátszódó, döntő jelentőségű eseményekhez köthető. A pozsonyi rendi országgyűlésen a liberális nagybirtokos arisztokrácia kiemelkedő képviselője, Széchenyi István gróf új korszak hajnalát megelőlegező bejelentései, a Magyar Tudományos Akadémia létrejöttét megalapozó kezdeményezése adták meg a hamarosan beköszöntő reformkorszak alaphangját, miközben a hágai parlamentben Etienne Constantin de Gerlache¹ december 13-án elhangzott, a sajtó- és a vallásszabadság mellett kiálló történelmi jelentőségű beszéde alapozta meg az unionizmus megteremtése irányába mutató fordulatot. Míg azonban a magyar történelemben súlyos nehézségekkel és buktatókkal kikövezett több mint 20 további év vezetett

¹ *Théodore Juste*: Le baron de Gerlache. Bruxelles 1870. 13.; *Pierre de Gerlache*: Gerlache et la fondation de la Belgique indépendante. Bruxelles–Paris 1931. 46–47.; *G. Guyot de Mishaegen*: Le Parti Catholique Belge de 1830 à 1884. Bruxelles 1946. 48.; *Erdődy Gábor*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” A belga alkotmányos rendszer létrejötte és működése 1831–1848. Bp. 2006. 74–75.

el a forradalom sikeres megvívásához nélkülözhetetlen program és mozgalom kikristályosodásához, addig a belga folyamatok igazi repülőrajtot vettek és öt év alatt eljutottak a kiteljesedésig. Igaz, a gyors sikerhez a belga politikai elitet a külpolitikai helyzet olyan rendkívül kedvező alakulása is hozzásegítette, melyhez hasonlóról Közép-Európa esetében 1848 tavaszáig korántsem beszélhetünk.

A reformfolyamatok elindítóinak pályája ugyanakkor alapvetően másképpen alakult. Miközben ugyanis de Gerlache a későbbi években folyamatosan meghatározó konstruktív szerepet játszott a dél-németalföldi liberális-katolikus ellenzék programalkotásában és szerveződésében, a jeladás dicsőségével felruházott, s legfőbb riválisa által a „legnagyobb magyar”-nak nevezett Széchenyi a vagyontalan nemesi értelmiségi származású Kossuth Lajossal lefolytatott (a „mérésékelt”/konzervatív liberalizmus és a „haladó”/demokratikus irányultságú liberalizmus szétválását eredményező és dokumentáló) „Kelet népe”²-vitában az 1840-es évek elején szembekerült a magyar liberális ellenzék vezérkarával és derékhadával, majd folyamatosan elszigetelődött.

A „reformkori” folyamatok lényegéhez az is hozzátartozott, hogy mindkét esetben rendkívül fiatal és tehetséges, kiemelkedő képességekkel rendelkező és alaposan felkészült, széles külpolitikai látókörrel rendelkező új politikusi gárda ragadta magához az események irányítását. Működésük közös eszmei alapját a korabeli modern liberalizmus értékrendje határozta meg. Érvrendszerük megalkotása során gondolkodásukat a nemzeti történelmi tradícióik és a rendi tartományi/megyei hagyományok maximális figyelembevételével mellett elsősorban az 1790–1794/95 közötti időszak forradalmi öröksége,³ valamint a korabeli egyetemes hatások befolyásolták. Mindenekelőtt az ő érdemüknek tudható be

² A Széchenyi – Kossuth vitáról lásd *Lackó Mihály*: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977.; *Szabad György*: Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 48–57.; *Varga János*: Keresztútban a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–42-ben. Bp. 1983.; *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 2002. 276–310.; *Erdődy Gábor*: Lajos Kossuth (1802–1894). In: Europas vergessene Visionäre. Rückbesinnung in Zeiten akuter Krisen. Hrsg. Winfried Böttcher Nomos 2019. 291–300.

³ A brabanti forradalmi örökségről lásd *Henri Pirenne*: Histoire de Belgique des origines à nos jours. III. Bruxelles 1900. 250–254., 296–300.; *John Gilissen*: Die belgische Verfassung von 1831 – ihr Ursprung und ihr Einfluß. In: Beiträge zur deutschen und belgischen Verfassungsgeschichte im 19. Jahrhundert. Beiheft zur Zeitschrift Geschichte und Wissenschaft und Unterricht. Hrsg. Werner Conze. Stuttgart 1967. 40.; *Georges-Henri Dumont*: Histoire de la Belgique. Bruxelles 1977. 310–316.; *Hans Maier*: Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie. Freiburg–Basel–Wien 1988. 165.; *Marie-Thérèse Bitsch*: Histoire de la Belgique. Hatier 1992. 62–72.; *Janet Polasky*: Liberal Nationalism and Modern Regional Identity: Revolutionary Belgium, 1786–1830. In: Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalism and the Legacy of Empires. Ed. Iván Zoltán Dénes. Bp.–New York 2006. 75–90., itt: 78–81.; *Patrick Weber*: La grande histoire de la Belgique. Perrin 2013. 137–146.

A polgári átalakulás korai magyarországi előtörténetéről lásd *Boreczky Beatrix*: A magyar jakobinusok. Bp. 1977.; *Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának

a társadalmi összefogást és nemzeti egységet teremtő sajátos „érdekegyesítő” politika kidolgozása, annak gyakorlati kivitelezése, illetve folyamatos megújítása. Magyarország vonatkozásában az említett törekvések középpontjában a feudális társadalmi rendszer felszámolása, polgári átalakítása s annak előfeltételeként a jobbágyfelszabadítás lebonyolítása állt.⁴ A régóta polgári társadalmi és kapitalista gazdasági rendszerben élő Dél-Németalföld aktuális speciális politikai helyzetében az „érdekegyesítés” adekvát tartalmát és kereteit a liberális-katolikus unionizmus jelentette.⁵

A sikeres átalakulás mögött mindkét esetben a nemesség, a polgárság és az értelmiség osztályszövetsége húzódott meg, az eltérő fejlődés szerinti eltérő arányokkal és minőségekkel.

A polgári szabadságra és szolidaritásra épülő nemzeteszmény szellemében a magyarországi polgári átalakulás levezénylésére a polgárság gyengesége következtében egyedül képes liberális nemesség felismerte, hogy a megújulást egyetlen politikai erő sem hivatott egymaga megvalósítani. A politikai, szociális, nemzetiségi törésvonalak áthidalását ezért a kompromisszumokkal kibélelt s a fokozatosság elvét érvényesítő békés reformfolyamatban tartotta megvalósíthatónak.⁶ Az 1848–1849. évi magyarországi folyamatok alakulása szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt az a körülmény, hogy az uralkodó osztályoknak sikerült a felszabadított parasztságot a legreménytelenebb helyzetekben is kitartó szövetségesükké tenni. Belgiumban ugyanakkor az 1830–1831-ben és 1848–1849-ben egyaránt rendkívül kiélezett szociális feszültséget képesek voltak megfelelően kezelni, s ez által a különböző társadalmi osztályok közötti szolidaritást biztosítani. A belga és a magyar politikai elit hatalmas történelmi teljesítményeként értékelhető, hogy az érdekegyesítés működtetése eredményeként forradalmaikban széles társadalmi összefogásra alapozott, hatékony nemzeti egységet sikerült teremteniük, ami az alkotmányos-nemzeti átalakulás előfeltételét képezte.

magyarországi történetéből. Bp. 1978. 105–285.; *Poór János*: Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815. Bp. 1988. 175–225.

⁴ *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971.; *Szabad György*: Kossuth politikai pályája i. m. 116–117.

⁵ Az unionizmus tartalmáról lásd *Roger Aubert*: Kirche und Staat in Belgien im 19. Jahrhundert. In: Beiträge zur deutschen und belgischen Verfassungsgeschichte i. m. 5–25., itt: 11.; *Bitsch, M.-T.*: Histoire de la Belgique i. m. 80.; *André Cordeuiener*: Organisations politiques et milieux de presse en regime centenaire. L'expérience liégeoise de 1830 á 1848. Paris 1978. 69–72.; *Maier, H.*: Revolution und Kirche i. m. 305.; *Kurt Jürgensen*: Lamennais und die Gestaltung des belgischen Staates. Wiesbaden 1963. 125–149.; *Alois Simon*: L'Unionisme institutionel de Léopold Ier. Res Publica 1. (1959) 6–16., itt: 18–22.; *Erdődy Gábor*: A belga liberális-katolikus unionizmus (1825–1848). Egházttörténelmi Szemle 9. (2009) 1. sz. 100–112.

⁶ Polgárosodás és szabadság. Magyarország a 19. században. Szerk. Veliky János. Bp. 1999. 21.

Az 1830. évi belgiumi és az 1848. évi magyarországi forradalom kitörése, a forradalmi átalakulás kiteljesedése előtti közvetlen időszakot egyaránt az idegen abszolutizmus elkeseredett támadása és ellenoffenzíva beindítására irányuló próbálkozása jellemezte. Hága és Bécs a nemzeti önrendelkezés kivívását és az alkotmányos monarchia megteremtését céljaként megfogalmazó ellenzéki mozgalom visszaszorítására/elfojtására úgy tett kísérletet, hogy politikájával a hivatalosan érvényben levő, törvényekben rögzített alkotmányos jogokat korlátozta, számolta fel. A kálvinista I. Vilmos 1825. június 14-én, majd július 17-én kibocsátott, a felvilágosult abszolutizmus II. József-i szellemében fogant provokációsintű antiklerikális rendeletei a katolikus egyház átfogó nacionalizálására törekedtek, amikor a leuveni szeminárium bezárásával a klérus képzését kizárólag holland kézbe utalták, s a püspöki kollégiumot a kormány felügyelete alá helyezték.⁷ A reformkonzervatív kurzus jegyében 1844-ben Magyarországon bevezetett adminisztrátori rendszer a bécsi abszolutizmussal szembeni alkotmányos önvédelem pozícióit kívánta szétzúzni a megyék élére kinevezett udvarhoz hű főispánok és komisszárok beiktatásával, a sok száz éve működő tradicionális önkormányzati mechanizmusok felfüggesztésével/megbénításával. Az idegen abszolutizmus támadása azonban mindkét országban az ellenzéki mozgalom további megerősödéséhez, a társadalmi-politikai érdekegyesítésben testet öltött nemzeti összetartozás érzésének felerősödéséhez vezetett.⁸

A liberális katolicizmus bázisán 1831–1849 között kibontakozó belga fejlődés⁹ lényege a klasszikus mérsékelt korai liberalizmusból az erős szociális érzékenységgel társuló liberális-demokratikus alternatíva kimunkálásáig és kipróbálásáig vezető útban határozható meg. A reformkortól az 1849. július 28-ai szegedi nemzetiségi és zsidóemancipációs törvények elfogadásáig ívelő magyar fejlődési pályát szintén a vormärzi mérsékelt liberális alapot demokratikus irányban meghaladó próbálkozások jellemezték.¹⁰

Különösen fontos évet jelentett a két ország politikatörténetében 1846, illetve 1847. A brüsszeli *Liberális Kongresszust* (1846. június), valamint a pesti *Ellenzéki*

⁷ *Jürgensen, K.*: Lamennais und die Gestaltung des belgischen State i. m. 81–82.; *Aubert, R.*: Kirche und Staat in Belgien i. m. 18.; *Handbuch der Kirchengeschichte, VI/I.* Hrsg. Hubert Jedin. Freiburg 1971. 177.; *Bitsch, M. T.*: Histoire de la Belgique i. m. 79.; *Emiel Lamberts*: La démocratie chrétienne en Belgique et aux Pays-Bas. In: *Christliche Demokratie im zusammenwachsenden Europa.* Hrsg. Günter Buchstab – Rudolf Uertz. Freiburg 2004. 140–167.

⁸ *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 98–100.; *Polgárosodás és szabadság* i. m. 111–112.; *Kossáry D.*: Kossuth Lajos a reformkorban i. m. 348–352.

⁹ Vö. *Éliane Gubin – Jean-Pierre Nandrin*: La Belgique libéral et bourgeoise. In: *Els Witte – Éliane Gubin – Jean-Pierre Nandrin – Gita Deneckere*: Nouvelle Histoire de la Belgique I. 1830–1905. Bruxelles 2005.

¹⁰ A liberális alap demokratikus továbbfejlesztésére irányuló kísérletről lásd *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 157–163.; *Polgárosodás és szabadság* i. m. 129–130.; *Erdödy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 187–193., 229–231.

Konferenciát (1847. március 15.) az országos kiterjedtségű szervezett párttá alakulás és a programalkotás (lásd az Ellenzéki Nyilatkozat elfogadása – 1847. június) jegyében hívták össze. Míg azonban a belga liberális gyülekezet célját a politikai hatalom megragadása, illetve a demokratikus továbblépés stratégiájának kidolgozása jelentette,¹¹ addig a magyarországi tanácskozás az abszolutisztikus kormányzati rendszer és a feudalizmus felszámolását szolgáló s a lehető legszélesebb konszenzussal elfogadott liberális közös minimum kimunkálását tekintette haszthatatlan feladatának.¹²

Jelentős eltérés mutatkozott ugyanakkor a konzervatívok helyzetében is. Miközben ugyanis a belgiumi katolikus erők csupán évtizedekkel később követték riválisaik példáját, jelentős Habsburg-háttérrel és támogatással rendelkező magyar elvbarátaik már hónapokkal a liberálisok előtt, 1846 novemberében megszervezték pártjukat. 1848-ban az ellenzéki pozícióból politizáló, ám egyéni ambícióikat a haza érdekeinek alárendelni képes belga konzervatívok őszinte meggyőződésből csatlakoztak a nemzeti egységhez, miközben a magyar konzervatívok többsége aktívan, vagy csupán szívében, az idegen ellenforradalommal rokonszenvezett, azaz a belga nemzeti konzervativizmus példájával szemben a patrióta elkötelezettséget mellőző birodalmi konzervativizmus alternatíváját testesítette meg.¹³

A programadás és az ellenzéki mozgalom párttá szerveződése folyamatában kiemelkedő jelentőséggel bírt a modern polgári sajtó. 1824. április elején Paul Devaux, Joseph Lebeau, Charles Rogier aktív részvételével ifjú ügyvédek és professzorok Liège-ben liberális napilapot alapítottak *Journal politique, littéraire de l'industrie et commerce Mathieu Laensbergh* címmel, amely a későbbi években a liberális-katolikus unionizmus valódi olvasztókemencéjeként működő „liège-i műhely” fórumaként meghatározó szerepet játszott a hamarosan a dél-németalföldi tartományokat átfogó ellenzéki sajtóorgánumok szemléletének alakításában. 1827. március 21-én induló cikksorozatában – de Gerlache 1825-ös beszédének két legfontosabb követelését megismételve

¹¹ Paul Hymans: Frère-Orban I–II. Bruxelles 1905. I. VII–VIII.; *Mishaegen, de G. G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 à 1884 i. m. 86–87.; *Aubert, R.*: Kirche und Staat in Belgien i. m. 138.; *Corlewieners, A.*: Organisations politiques i. m. 343–347.; *Bitsch, M. T.*: Histoire de la Belgique i. m. 127.

¹² *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 100., 104.; *Dénes Iván Zoltán*: Közüggé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Bp. 1989. 137–150.; Polgárosodás és szabadság i. m. 113–115.; *Kosáry D.*: Kossuth Lajos a reformkorban i. m. 368–371.; *Dénes Iván Zoltán*: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. Bp. 2008. 192–205.

¹³ A belga konzervatív párt létrehozására irányuló törekvések felerősödéséről 1847-ben, Jules-Baptiste Malou szerepéről lásd *Mishaegen, de G. G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 à 1884 i. m. 101–102.; A magyar Konzervatív Párt 1846-ban történt megalakulásáról és programjáról lásd *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 98–99.; *Dénes I. Z.*: Közüggé emelt kiváltságőrzés i. m. 128–136.; 148–150., *Kosáry D.*: Kossuth Lajos a reformkorban i. m. 358–359.; *Dénes Iván Zoltán*: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz i. m. 179–191.

– Devaux országos kisugárzású impulzusokat generálva sürgette az alkotmányos szabadság kifejlesztését s a kieleződő egyházpolitikai vita pozitív lezárását.¹⁴ Az 1841. január másodikán Kossuth Lajos szerkesztésében útjára bocsátott *Pesti Hirlap* a formálódó liberális ellenzék fórumaként meghatározó szerepet játszott a polgári átalakulás és a nemzeti önrendelkezés, azaz a nemzeti polgárosodás programjának megfogalmazásában. A nemzet önmegismertetésére irányuló törekvés jegyében hetenként kétszer megjelenő, rövid idő alatt hatalmas népszerűsége szert tett orgánum a politikai sajtó megszületésével új fejezetet nyitott a magyar sajtó történetében. Az ártatlanul elszenvedett háromévi fogság után a nemzet nyomására kiszabadult, a liberális demokratikus politikai eszmerendszer alapvetését elvégző Kossuth Lajos az általa meghonosított vezércikkeiben a feudális társadalmi gazdasági rendszer anakronisztikus jellegére és tarthatatlanságára irányította olvasói figyelmét, s annak mielőbbi megváltoztatása érdekében mozgósította a magyar politikai közvéleményt.¹⁵

A forradalmi kibontakozás sikeréhez jelentős mértékben járult hozzá a radikálisok szerepvállalása, akik azonban az áttörés sikeres lebonyolítását követően mindkét országban jelentősen veszítettek befolyásukból. Miközben ugyanis az 1830-as belgiumi ideiglenes kormány erejét a liberális és radikális politikusok közös részvétele biztosította, s a magyar reformlendület kiteljesedését 1848 márciusában-áprilisában ugyancsak a liberális-radikális együttműködés tette lehetővé, a konszolidációs folyamat mindkét esetben liberális alapon, a radikálisok háttérbe szorításával zajlott le. Politikai jelentőségük leértékelődését látványosan demonstrálta az 1830. november 3-án, illetve 1848 júniusában lebonyolított parlamenti választások eredménye, a forradalmi időszak két kiemelkedő élharcosa, s a két nemzeti identitásban napjainkig kiemelkedő pozíciót elfoglaló Louis de Potter és Petőfi Sándor bukása. A voksolás a radikalizmus elutasítását, a forradalmat előkészítő időszak liberális politikusainak bizalmat szavazó választók rend és béke melletti állásfoglalását demonstrálta.¹⁶

¹⁴ *Théodore Juste: Histoire du Congrès National de Belgique, ou de la fondation de la monarchie belge.* Bruxelles 1850. 3.; *Pirenne, H.: Histoire de Belgique* i. m. III. 456.; *Gerlache, P. de: Gerlache et la fondation* i. m. 78.; *Mishaegen, de G. G.: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884* i. m. 47.; *Cordewiener, A.: Organisations politiques* i. m. 70–71.

¹⁵ „Liberalizmus és demokratizmus – a kossuthi ideológia”. In: *Varga J.: Keresztútban a Pesti Hirlap* i. m. 18–33. Vö. *Szabad Gy.: Kossuth politikai pályája* i. m. 48–57.; *Kosáry D.: Kossuth Lajos a reformkorban* i. m. 206–220.

¹⁶ *Juste, T.: Histoire du Congrès National de Belgique* i. m. 22., 41.; *Théodore Juste: Alexandre Gendebien.* Bruxelles 1874. 29.; *Pirenne, H.: Histoire de Belgique* i. m. III. 502.; *Georges-Henri Dumont: Histoire des belges.* I–III. Bruxelles 1956. III. 20–25. *Urbán Alaldár: „A korszerű Petőfi-kép és a költő helye az 1848–49-es eseményekben.” „Az 1848-as választások és Petőfi.”* In: *Uő. A nagy év sodrában.* Tanulmányok 1848-ról. Bp. 1981. 273–280., 304–321.

1830 forradalmi hónapjaiban a formálódó új hatalom irányításában a radikálisok jelentős pozíciókhoz jutottak. Kossuth és Batthyány 1848 márciusa-áprilisában szintén tudatosan támaszkodott a népforradalom erőire az ellenforradalmi mesterkedések közömbösítése érdekében, de egyben határozottan kész volt megakadályozni őket a túlkapasok fenyegetését magában hordozó, az átalakulás békés és törvényes jellegét veszélyeztető törekvéseikben. Őszintén tartottak a radikális mozgalomtól, de egyben támaszkodtak is rá az udvarral és a konzervatívokkal folytatott küzdelmükben.¹⁷

A későbbiekben az 1847. november 12-én megalakult és 1852-ig hivatalban maradó Rogier-kormányt a radikálisok külső támogatása erősítette, 1848 szeptemberét követően az önvédelmi háború vállalását eredményező magyarországi fordulatban pedig már a liberális-radikális kormányzati együttműködés öltött testet. A republikánusok azonban mindkét országban mindvégig marginális pozícióba kényszerültek.

A katolikus egyházak szerepe, a liberális katolicizmus rendszerváltoztató küldetése

A vallási és egyházpolitikai kérdések, valamint a katolikus egyház pozíciójának alakulása szempontjából meghatározó kiindulópontot jelentett, hogy Dél-Németalföld társadalmának elsöprő homogén többségét a római katolikus hívők alkották. Ezzel ellentétben a Magyar Királyságban a népesség mintegy 54%-a római katolikus, 6%-a görögkatolikus, 15%-a református, 9%-a evangélikus, 13,5%-a pedig görögkeleti vallású volt.¹⁸

A dél-németalföldi események alakulásában a katolikus egyház a külföldi kálvinista hatalommal szemben a nemzeti érdekek védelmében pozícionálta magát. A Magyar Királyság mindennapi életében viszont az idegen hatalom által megtestesített és támogatott katolikus államvallás/államegyház érvényesült, azaz a Bécs szövetségeseként működő katolikus egyház nem nemzeti érdekeket képviselt. A nemzetfenntartó, nemzetmegőrző funkciót történelmileg mindenekelőtt a református egyház vállalta fel. A magyar nemzeti identitásban napjainkig erősen jelen van a református egyház nemzeti egyházként való értelmezése. Ugyanakkor az interkonfesszionális tendenciák erős érvényesülésével, a kölcsönhatások eredményeként a protestantizmus (amint arra Antall József rámutatott) megtermékenyítő szerepet játszott a magyar katolicizmus megújulásában, saját egyházi

¹⁷ Szabad Gy.: Kossuth politikai pályája i. m. 115–117.; Erdődy G.: „Szabadságot mindenben és mindenkinék” i. m. 52–54.

¹⁸ Polgárosodás és szabadság i. m. 53. Vö. Katus László: A modern Magyarország megszületése. Magyarország története 1711–1914. Pécs 2009. 95–105.

szervezetén keresztül mutatva példát arra, hogy „mi a demokrácia, mit jelent a pluralista európai gondolkodás”.¹⁹

Az 1825-ös holland offenzíva a felvilágosult abszolutizmus utóélete jegyében indult, amit a liberális-katolikus közeledés ellensúlyozásának és a forradalmi erjedés megelőzésének szándékával az 1827. június 18-án Hágával megkötött konkordátummal közvetve a XII. Leó által irányított Szentszék is támogatótt.²⁰ Ferenc császár/király konzervatív kurzusa ugyanakkor mindenekelőtt a felvilágosult abszolutizmus jozefinista örökségének felszámolásában definiálta önmagát.²¹ Miközben a hivatalos Mecheleni Egyház a változások ihletőjének, sok esetben kezdeményezőjének és eltökélt támogatójának bizonyult, az Esztergomi Érsekség a fennálló feudális rend védelmezőjének szerepébe merevedett.

Az 1825–1848 közötti időszakban az események formálódását meghatározó mértékben befolyásolta a liberális katolicizmus térhódítása, amely a rendszerváltoztatás motorjának funkcióját öltötte magára. Belga és magyar vonatkozásban egyaránt jelentős tényezőnek bizonyult a francia hatás. A Dél-Németalföldön kibontakozó gyakorlat és a Lamennais-i filozófia érlelődési folyamata fokozatosan szervesülő, egymást serkentő kölcsönhatásban állt egymással,²² míg Magyarországon a folyamat egyértelműen egyirányúnak bizonyult, s azt a német közvetítő hatás is színesítette.²³

Miközben az ultramontán ideológiát és gyakorlatot Engelbert Sterckx bíboros hivatalos állásfoglalása egyértelműen elutasította és eredményesen visszaszorította,

¹⁹ *Antall József*: A pápai kollégium újjászületésénél. Idézi: *Erdődy Gábor*: Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófijája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága. Bp. 2011. 33.

²⁰ *Gerlache, P. de*: Gerlache et la fondation i. m. 70.; *Jürgensen, K.*: Lamennais und die Gestaltung i. m. 93.; *Aubert, R.*: Kirche und Staat in Belgien i. m. 10.; *Handbuch der Kirchengeschichte* i. m. 178., 325.

²¹ A ferenci konzervatív kurzusról lásd *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből I. Bp. 1886. 37–38., 321–326., 335–340.; *Ballagi Géza*: A nemzeti államalkotás kora 1815–1847. In: *A magyar nemzet története IX.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1897. 30–38., 307–316.; *Balogh Margit – Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. Bp. 2005. 29–32.; *Katus L.*: A modern Magyarország megszületése i. m. 105–107.

²² *Jürgensen, K.*: Lamennais und die Gestaltung i. m. 29.; *Maier, H.*: Revolution und Kirche i. m. 169–170., 173–175.; *Ludassy Mária*: „Isten és szabadság”. Lamennais a liberális katolicizmustól a szabadelvű szocializmusig. Bp. 1989. 10–15.

²³ A liberális katolicizmus németországi szerepéről lásd *Mishaegen, de G. G.*: Le Parti Catholique Belge de 1830 á 1884 i. m. 23.; *Handbuch der Kirchengeschichte* i. m. 268–271.; *Erdődy Gábor*: A 19. századi német liberalizmus. Bp. 1993. 16.; *Winfried Becker*: Christliche Demokratie in Deutschland. In: *Christliche Demokratie im zusammenwachsenden Europa.* Hrsg. Günter Buchstab – Rudolf Uertz. Freiburg 2004. 66–67.; *Jacques Gadille – Jean-Marie Mayeur*: Liberalismus, Industrialisierung, Expansion Europas (1830–1914). In: *Die Geschichte des Christentums. Religion – Politik – Kultur.* Band XI. Freiburg–Basel–Wien 1997. 300.

s a belga egyház a liberális-katolikus projekt élére állt,²⁴ a magyar katolikus kléruson belül a polgári átalakulással szembehelyezkedő korszerűtlen konzervatív gondolkodás rendszer-specifikus felfogásként érvényesült. Ami persze távolról sem jelentette azt, hogy a magyar klérusban ne lettek volna jelen (ha távolról sem többségben) a modern konzervativizmus képviselői (például Lonovics József csanádi püspök, 1848-ban egri érsek), a liberális katolicizmus képviselőit az egyházon belül azonban még kevesen vállalták fel (például Horváth Mihály, 1848-ban csanádi püspök). Utóbbi annál erőteljesebben, meghatározó tendenciaként alakította a liberális ellenzék gondolkodását és programalkotását, amelynek legbefolyásosabb vezéregyéniségei (Batthyány Lajos gróf, Deák Ferenc, Eötvös József báró, Széchenyi István gróf) az 1848. április 11-én hivatalba lépő Batthyány-kormány főszereplőiként biztosították a liberális-katolikus alapelvek érvényre jutását a polgári átalakulás minőségében.²⁵

A reformkori ellenzék két kiemelkedő alakja, az evangélikus Kossuth Lajos és a katolikus Deák Ferenc az amerikai modell híveiként fogalmazták meg álláspontjukat, de demokratikus nézeteiknek a korabeli hazai körülmények közötti kivitelezhetetlenségét felismerve a gyakorlatban átengedték a kezdeményezést és elfogadták a kényszer szülte kompromisszumokat. A magyar liberális politikai elit felfogásában többnyire, az 1848-as Batthyány-kormány politikájában pedig egyértelműen a Lamennais filozófiájától elhatárolódó, a Charles de Montalembert és Engelbert Sterckx által kidolgozott, Magyarországon mindezekelőtt Eötvös József²⁶ által képviselt mérsékelt liberális felfogás dominált. A radikalizálódó alsópapság körében, valamint Horváth Mihály (az 1849 májusában megalakult Szemere-kormány minisztere) programjában ugyanakkor erőteljesen artikulálódott a demokratikus katolicizmus értékrendje is.

²⁴ *Henri Haag*: Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789–1839). Louvain 1950. 152.; *Aloïs Simon*: Le cardinal Sterckx et son temps (1792–1867) I–II. Wetteren 1950.; *Aloïs Simon*: Le Parti Catholique Belge 1850–1945. Bruxelles 1958. 41.; *Kurt Jürgensen*: Der Einfluß des französischen Abbé Félicité de Lamennais auf die Gründung des belgischen Königreichs. In: L’Eglise et l’Etat à l’époque contemporaine. Mélanges dédiés à la mémoire de Mgr. Aloïs Simon. Publie sous la Direction de Gaston Braive et Jacques Lory. Bruxelles 1975. 315–336.; *Cordewiener, A.*: Organisations politiques i. m. 86.

²⁵ *Révész Imre*: Lamennais és a magyarok. (A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei 4.) Bp. 1954.; *Fazekas Csaba*: Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban. Bp. 2008.; *Erdődy Gábor*: Horváth Mihály (1809–1878). In: *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Bp. 2015. VII–XXVI.

²⁶ Eötvös József báró liberális egyházpolitikai nézeteiről lásd *Concha Győző*: Eötvös és Montalembert. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez. Bp. 1918.; *Schlett István*: Eötvös József. Bp. 1987. 73.; *Fenyő István*: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. 190–194.; *Gámgó Gábor*: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. Bp. 2006. 133–144.

Az 1831-es alkotmányos rendezés rendkívüli jelentőségű, speciális megoldást alkotó elemét az egyház és az állam szétválasztásának módja képezte. Brüsszelben az erőszakos megoldást, az ellenséges szétválasztást („separazione ostile”), valamint a jóindulatú társbérletet megvalósító („separazione pure”) angolszász modellt egyaránt elutasítva a két szuverén entitás kölcsönös érdekekre és előnyökre alapozott, szoros együttműködésének a modelljét („separazione et collaborazione”) alkották meg, amelyben az állam inkompetensnek deklarálta magát az egyházi kérdésekben, az egyházat szuverén privát társaságnak tekintette, de nem ismerte el egyetlen korábbi privilégiumát sem. A dokumentum nem ismert államvallást, másfelől viszont a katolikus egyház teljes függetlenségét biztosította. A vallási egyesületek számára szinte korlátlan szabadságot, gyakorlatilag teljes függetlenséget eredményező szabályozás a korabeli európai katolicizmus ideálját alkotta meg.²⁷

Az 1848. áprilisi törvények hatalmas rést ütöttek a katolikus egyház feudális előjogainak és rendi kiváltságainak falán. A polgári forradalom egyházpolitikai jogalkotása felszámolta az államvallás kedvezményeit, a főkegyúri jogon alapuló intézmények jelentős részét a miniszteri ellenjegyzés érvényesítésével parlamenti ellenőrzés alá vonta. Liberális alapon megújította egyház és állam kapcsolatát, valamint a vallási felekezetek egymáshoz való viszonyát, korszakalkotó előrelépést hozott a vallás- és lelkiismereti szabadság megvalósításában. A kialakult helyzet ugyanakkor továbbértette a katolikus egyház hatalmas gazdasági fölényét s az oktatásban betöltött domináns pozícióját. A zömében konzervatív meggyőződésű katolikus főpapság tudomásul vette a történelmi fordulat tényét, a liberális reformokat, s a békés kibontakozásban érdekelt félként kereste a beilleszkedést az új polgári társadalomba. Az áprilisi alap demokratikus továbbfejlesztését azonban elutasította. A magyarországi felekezetek liberális papjai és lelkészei ugyanakkor rendkívül fontos szerepet vállaltak magukra országszerte abban, hogy a polgári átalakulást széles tömegekkel megismertessék, az új kormányt elfogadtassák, a közrend megszilárduljon. Az 1848 őszen megindult ellenforradalmi támadással szemben a katolikus püspöki kar pozitívan viszonyult az önvédelmi háború ügyéhez, a függetlenségi nyilatkozatot azonban kevés kivételtől eltekintve nem támogatta.²⁸

²⁷ *Giacomo Martina*: Storia della chiesa da Lutero ai nostri giorni. III. L'età del liberalismo. Brescia 1995. 78–79., 82–85.; *Gadille, J. – Mayeur, J. M.*: Liberalismus, Industrialisierung, Expansion Europas i. m.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 130.

²⁸ *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848–1849-ben I–IV. Pest 1871–1872. II. 30–39.; *Csizmadia Andor*: Az állam és az egyház kapcsolatai 1848–49-ben. Világosság 22. (1981) 499–510.; *Csorba László*: Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben. In: A magyar országgyűlés 1848–1849-ben. Szerk. Szabad György. Bp. 1998. 260.; *Uő*: A vallásalap „jogi természet”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782–1918. Bp. 1999. 51.; Állam és egyház a polgári átalakulás korában

A forradalmi átalakulást megalapozó alkotmányok

A belgiumi és a magyarországi forradalmi átalakulás megalapozására az 1831. február 7-én elfogadott *alkotmány*, illetve az 1848. április 11-én szentesített *törvénykönyv* bevezetésével került sor. Miközben azonban a Belgium első, alkotmányozó parlamentjeként működő Nemzeti Kongresszus a parlamentáris monarchia prototípusaként funkcionáló valódi chartával ajándékozta meg nemzetét, a pozsonyi országgyűlés – az angliai fejlődéssel rokonságba hozható módon – charta megfogalmazása helyett a régi rendi alkotmányosság továbbfejlesztésével hozta létre a magyar polgári államszervezetet. A magyar politika nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a modern Magyarország megteremtése, a király és a nemzet kettős szuverenitásának helyreállítása alkotmányos úton történt. Jelképes üzenete is volt annak, hogy a törvényes forradalmat szentesítő törvényeket az utolsó rendi országgyűlés iktatta törvénybe.²⁹

Mindkét dokumentum megfogalmazására rendkívül rövid idő állt rendelkezésre, mégsem nevezhetjük őket elhamarkodott vagy kiérleltlen munkáknak. Megalkotásukra ugyanis a korábbi években/évtizedekben alaposan átgondolt, megérlelt tervezetek kibontásával és a konkrét helyzet által kínálkozó aktualizálásával került sor, miközben szerzőik és szerkesztőik az egyetemes történelem által rendelkezésre bocsátott példákat is maximálisan, nem ritkán teljes szövegrészek szó szerinti átvételével hasznosították. A belga alkotmányt kidolgozó bizottmány munkálatai közben folyamatosan szem előtt tartották az 1815-ös *holland alaptörvényt* és az 1830-as *francia chartát*. Az említett két mintán kívül más alkotmányos szöveg közvetlen érvényesítésének nincs nyoma. Az elfogadott változatban 40% a holland, 35% pedig a francia dokumentum szinte szó szerinti átvételének bizonyult. Utóbbi önmagában is garanciát jelentett arra, hogy az elvégzett munka gyorsasága mögött távolról sem szakszerűtlenség, hanem mindenekelőtt belülről megérlelt minták tudatos követése húzódott.³⁰

Az 1831. évi belga alkotmány az európai liberalizmus történetének az 1830. júliusi párizsi forradalommal és az 1832-ben hozott angliai választójogi törvényvel egyenértékű sarkköve, amely Belgiumot az európai szisztéma integráns részévé, az európai békerendszer stabilizáló faktorává emelte. A modern Belgium

Magyarországon 1848–1849. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Bp. 2001. 66–67.; Erdődy G.: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 72.

²⁹ *Gergeley András*: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből. Bp. 2001. 94.; Erdődy G.: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 71.

³⁰ *Juste, T.*: Histoire du Congrès National de Belgique i. m. I. 42–44.; *Gilissen, J.*: Die belgische Verfassung von 1831. i. m. 60.; *Mezey Barna – Szenté Zoltán*: Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet. Bp. 2003. 283.

politikai és intézményes alapjait lefektetve a szabadságot túlkapások nélkül, a rendet abszolutisztikus mozzanatok nélkül érvényesítő alkotmányos keretrendszert hozott létre. Ebbe az összeurópai folyamatba illeszkedett az 1830-ban útjára induló magyar reformkor, amely a kontinentális modernizáció szerves részét képezte, s Közép-Európa legjobban szervezett ellenzéki mozgalmát létrehozva, továbbá legkiérleltebb modernizációs programját megfogalmazva a régió alkotmányos-nemzeti átalakításának motorjaként bontakozott ki. A katolikusok és a liberálisok, az állam és az egyház, a flamandok és a vallonok kölcsönös engedményein alapuló rendkívül kiegyensúlyozott együttműködés rendszerét megalakító, a liberális-katolicizmus remekműveként s a modern kereszténydemokrácia előfutáraként az európai alkotmánytörténet új korszakát megnyitó belga alkotmányt a liberális parlamentáris szisztéma 19. századi modelljeként, Európa legdemokratikusabb alaptörvényeként tartották számon. Az „áprilisi alkotmány” 1848 Közép-Európájának legprogresszívebb alternatíváját vázolta fel.

A brüsszeli Nemzeti Kongresszus gyakorlatilag külső kényszerhatásoktól függetlenül alkothatta meg a képviselők által optimálisnak tartott változatot, a pozsonyi rendi országgyűlés viszont folyamatosan súlyos engedményekre kényszerült a Habsburg-hatalommal vívott küzdelemben. Mindkét végleges szövegváltozat az együttműködésben részvevő hatalmi csoportok érdekei ütköztetésének nyomait magán viselő belső kompromisszumok produktuma volt, s bár az így megtalált közös nevező magyar esetben a liberális elvek rovására kényszerből tett komoly elvi engedményeket is magában foglalt, összességében a jövő szilárd alapjait teremtette meg. A 31 cikkelyből álló áprilisi törvénykönyv az érdekegyesítés működtetése jegyében, a polgári jogegyenlősítés rovására több irányban (az udvar, a nemesség, a városi polgárság, a katolikus egyház) kötött kompromisszumok nyomát viselte magán: elmaradt a zsidóemancipáció és a céhek felszámolásának kihirdetése, az uralkodó megtartotta a katonai hivatalokra történő kinevezés és a magyar hadseregnek az ország határain kívül való felhasználásának, továbbá a külügyek egységes birodalmi intézésének korlátlan jogát. De megtörtént a feudalizmust felszámoló polgári társadalom és az abszolutizmust felváltó alkotmányos-parlamentáris rendszer szilárd alapjainak lefektetése. Mindamellet a parasztság számára messzemenően a legkedvezőbb feltételek mellett szabályozta a jobbágy-felszabadítást, a szabad paraszti földtulajdon megteremtését.³¹

A belga és a magyar alaptörvény egyaránt csupán az általa létrehozott új rendszer alapelemeit, a mechanizmus lényegét és minőségét meghatározó kereteket

³¹ Az áprilisi törvényekről lásd *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 117–128.; *Deák István*: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 117–120.; Polgárosodás és szabadság i. m. 123–125.

teremtette meg, melyek tartalommal történő megtöltését a későbbiekben megválasztásra kerülő népképviseleti parlamentek által kidolgozandó „organikus törvények” útján képzelték el. „Nem minden ez, mi az egész nemzet jövőjét magában foglalná, hanem alapja jövőnk kifejlődésének” – hangsúlyozta Kossuth Szentkirályi Móriccral közös április 16-ai, utolsó követjelentésében³² –, a belga megoldásra is érvényes megállapítással.

A csaknem két évtizeden átívelő reformkori munkálatokat magas szinten szintetizáló 1848. áprilisi törvénykönyv tudatosan épített az európai, illetve észak-amerikai tapasztalatokra, és számos részletkérdésben jól hasznosította az angol (szerves haladás), a francia (hatalmak szétválasztása), amerikai (erős központi, alkotmányos kormány), a német (eltérő fejlettségű régiók összefogása) és különösen a belga tapasztalatokat. Külön érdeme, hogy a demokrácia irányában a francia forradalomtól eltérően nem az erőszakos jogfosztás, hanem a jogkiterjesztés útján kívánt haladni. Alapvető kérdésekben és a legtöbb összefüggésben a leghaladóbb nyugati mintákat adaptálta, azt a sajátos hazai viszonyokhoz alkalmazva olyan szintezist alkotott, amely nyitottságával és az érdekegyesítő politika dinamikájával megőrizte annak lehetőségét, hogy a körülmények kedvező alakulása esetén a későbbiekben sor kerülhessen a rendezés továbbfejlesztésére és az abban kényszerből vállalt kompromisszumok feloldására.³³

Különösen nagy hatással volt a belga alkotmány a reformkori magyar liberális ellenzék képviselőinek gondolkodására.³⁴ Az általuk számos összefüggésében modellértékűnek tekintett dokumentum rendkívüli segítséget jelentett számukra az 1848. áprilisi pozsonyi törvénykezési munkálatok sikeres lezárásához. A felelős miniszteri kormányzás alapjait lefektető 1848. évi III. cikkely az áprilisi törvények egyik legkorszerűbb elemét képezte. A belga alapszöveg egyes részleteinek szó szerinti átvétele nyolc paragrafus esetében szövegszerűen is kimutatható. Ugyancsak kifejezetten belga ihletésre került becikkelyezésre az országgyűlésnek az előző évi zárszámadás és a következő évi költségvetés elfogadása előtti feloszlását tiltó paragrafus.³⁵

Az 1831–1848-ban kidolgozott, a népképviseleti alapon nyugvó belga és magyar kormányzati rendszer alapját a miniszteri felelősség intézménye képezte. Az 1831-es szabályozásban a hatalmi ágak rugalmas szétválasztása és

³² Idézi *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 117.

³³ Polgárosodás és szabadság i. m. 124.

³⁴ *Erdődy Gábor*: Az 1830-as forradalom utáni belgiumi helyzet a Pesti Hírlap tükrében (1841–1848). *Századok* 154. (2020) 245–280.

³⁵ *Nagy Miklós*: Ghyczy Kálmán, mint nádori ítélmester. *Budapesti Szemle* 1930. 219. kötet 635. szám 1–28. 635.; *Albert Kaas*: Az alkotmányfejlődés tényezői. Bp. 1926.; *Gergely A.*: 1848-ban hogy is volt? i. m. 111.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 124.

egyensúlyának megteremtése mellett összességében a valamennyi hatalom attribútumaival felruházott nemzet túlsúlya érvényesült. Az uralkodói jogkörnek más európai országokhoz képest erősebb korlátozása az abszolutizmus visszatérésének alkotmányos akadályaként funkcionált. A szuverenitásától megfosztott király a pártok és az osztályok felett álló össznemzeti, osztársadalmi neutralitásként létezett, Benjamin Constant-i értelemben.³⁶

Az áprilisi törvények tartalmát markánsan formálta a Habsburgokkal kötött kényszerkompromisszum, amely valójában a békés és alkotmányos átalakuláshoz nélkülözhetetlen uralkodói szentesítés árát/feltételét jelentette, s amelynek eredményeként az uralkodó több abszolutisztikus színezetű felségjogát megőrizhette. Létrejött a monarchikus elv és a népszuverenitás közötti sajátos egyensúlyhelyzet, amely azonban elkerülhetetlenül felbomlott 1848 szeptemberében, az V. Ferdinánd által szentesített áprilisi törvények egy részének eltörlését követelő Habsburg fellépés által kikényszerített önvédelmi háború következtében. A Magyar Királyság létét megsemmisítő 1849. március 4-ei oktrojált olmützi birodalmi alkotmányra adott válaszáként, a Lajtán túli örökös tartományok népeinek s a környező nemzeteknek békét ajánló, a nyugat-európai státusuktól támogatást kérő Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetésével (1849. április 19.) pedig megtörtént a népszuverenitás primátusának deklarálása.³⁷

A kor legmodernebb igényeit a nemzeti tradíciókkal hatékonyan ötvöző két alkotmány megalkotói különös jelentőséget tulajdonítottak a folyamatosság és a fokozatosság (magyar vonatkozásban meghatározó hangsúllyal a folyamatos jogkiterjesztés) elvére építkező, az új rendszerben a történelmi tradíciók minél több elemét megőrző szerves fejlődés érvényre juttatásának. A középkori charták tradícióját maximálisan érvényesítő belga modell, miközben messzemenően tiszteletben tartotta a központi állami szervek kompetenciáját, széles teret biztosított a tartományok és községek befolyásának, s a tartományi, illetve regionális alapjogok érvényre juttatásával, valódi hatalommal ruházta fel azokat. A fékek és ellensúlyok speciális, összetett mechanizmusában kiteljesedő decentralizált unitárius államszerkezetben létrehozta a hatalmi ágak negyedik oszlopát, a helyi és regionális autonómiák rendszerét. A három kör (állam – tartomány – község)

³⁶ Dieter Langewiesche: *Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849*. München 1985. 42.; Bitsch, M. T.: *Histoire de la Belgique* i. m. 123–124.; Mezey Barna – Szenté Zoltán: *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet* i. m. 283.

³⁷ Polgárosodás és szabadság i. m. 128. Vö. Szabad Gy.: *Kossuth politikai pályája* i. m. 139–140., 156., Erdődy G.: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 174., Urbán Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Bp. 2007. 299–300.

elméletét a gyakorlatba átültetve az önkormányzati testekben nem csupán az állam területi, közigazgatási alegységei jelentek meg.³⁸

Az amerikai modellt szem előtt tartva, s a francia kontinentális liberalizmus magyar követőiként fellépő centralistákkal, valamint a konzervatívokkal vívott csatározásában Kossuth a sok száz éve működő alkotmányőrző megyerendszernek a népszuverenitás elvére alapozott demokratikus átalakításával tervezte megteremteni a polgári alkotmányosság önkormányzati bázisát. Nem utolsó sorban éppen a népképviselői rendszer érvényesítésével végrehajtott reform útján kívánt a nemzetiségek számára fórumot teremteni törekvéseik alkotmányos kifejtésére. Az utolsó rendi országgyűlés képviselőinek nemzeti félelmei és nacionalista fenntartásai következtében a megszületett törvény azonban továbbra is biztosította a nemesek személyes megjelenésének jogát a megyei közgyűléseken, feudális maradványokat éltetve tovább a polgári államszerkezetben.³⁹

Az átalakulás menetét jogfosztás helyett a jogkiterjesztésre alapozó érdekegyesítő politika logikája alakította a magyar nyelv ismeretét a választhatóság feltételként előíró s a nyílt szavazás intézményét átmentő magyar választójogi törvényt, amely tovább élte a szavazati jogot valamennyi nemes és a szabad királyi városok polgárai számára, miközben a lakosság kb. 7%-át (a felnőtt férfi lakosság egynegyedét) beemelte a politikai hatalom gyakorlásába. Ez az arány nyugat-európai mércével mérve is kifejezetten progresszívnek bizonyult, mivel az 1830-as francia, a 1831-es belga és a 1832-es brit modellnél is demokratikusabb megoldást körvonalazott. Egyszerre érvényesült tehát a liberális elvek rovására kényszerből kötött kompromisszum és a korszerű alapvetés, s az ebből fakadó hiányosságok nem akadályozták a polgári szabadságjogok kiteljesedését, valamint a népszuverenitás elvét a gyakorlatba magas színvonalon átültető törvényhozó hatalom és a felelős kormányzati rendszer megszületését.⁴⁰

A nemzetiségi kérdés

A belgiumi és a magyar királyság lakosságát egyaránt különböző etnikai közösségek alkották. Országaik eltérő történelmi öröksége és adottságai alapján a győztes forradalmak vezetői azonban eltérő módon kezelték a soknemzetiségű helyzetből adódó jelenségeket. A holland abszolutizmus és a francia fenyegetés a vallonokat és a flamandokat (a csekély német lakosságot is beleértve) közös táborba terelte,

³⁸ *Bitsch, M. T.*: Histoire de la Belgique i. m. 125.; *André Alen – Rusen Ergeç*: A belga államszövetség az 1993. évi negyedik államreform után. Bp. 1994. 10.

³⁹ *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 121.; *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 209.

⁴⁰ Polgárosodás és szabadság i. m. 124–125.; *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 120.

miközben a belső frankofon dominanciát a hagyományok és további aktuális gazdasági-politikai összetevők még viszonylag hosszú ideig természetessé, illetve elfogadhatóvá tették valamennyi szereplő számára, ez által is biztosítva a békés együttélés feltételeit. A Belgium megszületésével létrejött új etnikai helyzetben a lakosság 55%-át flamandok, 40%-át vallonok képezték, és jelentősebb számban éltek németek Kelet-Luxemburgban, akiknek nagy részét 1839-ben csatolták el Belgiumtól a nagyhercegség megalkotásához.⁴¹

A soknemzetiségű Magyar Királyságban az Erdély nélkül 8 millió főt számoló lakosságból a magyar mindössze 42%-ot, a horvátok és a szerbek 18,5%-ot, a szlovákok 14, a románok 10, a németek 9,2%-ot tettek ki. „A nemzeti ébredés ideológiája többnyire erősen historizáló, egymással rivalizáló teóriák összességként formalizálódott (dákorumán elmélet, illírismus, szláv rokonság, hunmagyar származási legenda)”, a polgári ambícióktól is motivált „mozgalmak elitjei között kifejlődő ellentétek szinte elkerülhetetlenek voltak”.⁴² A Habsburg-udvar és a mindenkori bécsi kormány tudatosan megosztotta, és egymással szemben ki játszotta a birodalom nemzetiségeit. Igaz, helyzetét sokban megkönnyítette, hogy a nacionalizmussal társuló magyar dominanciát a felheccelt és sokoldalúan támogatott érintettek egyáltalán nem kívánták elfogadni, s a kínálkozó lehetőséget megragadva inkább a polgárháborúba torkolló lázadás útjára léptek. Miközben ugyanis a sajátos vallon–flamand kapcsolat alapvetően organikus fejlődés eredményeként alakult ki, addig az osztrákok és a magyarok, illetve a magyarok és a nemzetiségek közötti ellentétek történelmileg erőszakos eszközökkel létrehozott és fenntartott, sokszorosan hierarchikus alá-fölérendeltségi viszonyban jelentek meg, és nagy robbanást kiváltó, ráadásul könnyen manipulálható ellentéteket halmoztak fel.

Az 1831-es alkotmány, akárcsak az 1848. április törvények, nem tett külön említést nemzetiségekről. Előbbiben a *belga nép*, a *belga állampolgár* kifejezés szerepelt, két nemzeti kultúra létezésének rögzítése mellett. Mindössze homályos utalás történt arra, hogy a lakosság nem homogén, hanem más nemzetek mintájára összeolvadt. A nyelvkérdés szabályozása során ugyanakkor kimondta, hogy „a Belgiumban divatozó nyelvek szabadon használhatók, ami csak törvény által, és csupán a közigazgatási, valamint az igazságszolgáltatási eljárás területén szabályozható”.⁴³ A magyar felfogás kifejezetten tagadta a különböző nemzetiségek létezését, s a „különböző ajkú” polgárok létjogosultságát csupán az *egyetlen magyar*

⁴¹ Alen, A. – Ergec, R.: A belga államszövetség i. m. 11.

⁴² Polgárosodás és szabadság i. m. 52–53.

⁴³ Max Lamberty: Die flämische Frage. In: Beiträge zur deutschen und belgischen Verfassungsgeschichte i. m. 170–180. Vö. Patrick Weber: La grande histoire de la Belgique. Perrin 2013. 200–201.

politikai nemzet tagjaiként respektálta.⁴⁴ A vázolt utakat követve alakult ki végül az egyedül hivatalos francia, illetve magyar nyelv dominanciája.

A belga forradalom proklamálta a nyelvhasználat szabadságát, de ezzel egyidőben a franciát tette meg az ország fő nyelvéné. Az Ideiglenes Kormány 1830. november 16-án kibocsátott rendelete szerint a törvények és a rendeletek hivatalos nyelvét kizárólag a francia képezte. November 27-én rögzítették, hogy a dekrétumokat a végrehajtó hatalom flamand és német nyelvű fordítással látja el azon közösségek számára, ahol ezeket a nyelveket beszélik. A hivatalos közlöny azonban csak kétnyelvű lehetett, bár a törvények és a rendeletek holland szövege csupán törvényerő nélküli fordításnak minősült. Az alkotmányozó munkálatok eredményeként az alkotmányos monarchia egyetlen hivatalos nyelvét végül egyetemesen a franciában határozták meg.⁴⁵

Az egyéni polgári szabadságjogok általános kiterjesztését szorgalmazó magyar liberális nacionalizmusnak a közélet nyelvének magyarrá tételére irányuló reformkori törekvései komoly konfliktusokat generáltak a nemzetiségek körében. A magyar államnyelv törvénybe iktatására – a rendi országgyűléseknek a bécsi udvarral szemben évtizedeken keresztül folytatott kitartó harca eredményeként – az 1844. évi II. törvénycikkben került sor, melynek értelmében magyar lett a törvényhozás és a hatóságok nyelve, továbbá bevezették a magyar tanítási nyelvet (Horvátországban a horvátot) a közép- és felsőoktatásban. Az alsófokú anyanyelvi oktatást és a privát szféra szentségét a szabályozás azonban nem érintette, tiszteletben tartotta.⁴⁶

Az 1848. áprilisi törvények legnagyobb hiányosságát a nemzetiségi kérdés figyelmen kívül hagyása, teljes negligálása jelentette. A magyar politikai elit ez idő tájt ugyanis még osztotta azt a korai európai liberalizmust jellemző utópiát, miszerint a polgári szabadságjogok általános, a nemzetiségekhez való tartozástól független bevezetése mintegy automatikusan fel fogja oldani az ellentéteket, és őszintén bízott az alkotmányos szabadság egyesítő erejében. Az „egy politikai nemzet” filozófiáját képviselve elutasította az önálló nemzetiségek létezésének elismerését és felruházásukat az autonómia jogával.⁴⁷

A Habsburg Birodalom kereteinek megváltoztatása hiányában a kibékíthetetlen nemzetiségi ellentétek korábbi több évtizedes történelmi fejlődés

⁴⁴ A magyar liberális nacionalizmus nemzetfelfogásáról lásd *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp. 1982. 25–40.

⁴⁵ *Alen, A. – Ergec, R.*: A belga államszövetség i. m. 11.

⁴⁶ A más ajkúak asszimilálására irányuló törekvésekről lásd *Varga J.*: Keresztútban a Pesti Hírlap i. m. 54–63.

⁴⁷ *Horváth M.*: Magyarország függetlenségi harcának története i. m. I. 109.; *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 124–126.

eredményeként halmozódtak egymásra. Programjának megfogalmazása során a polgári nemzetállam megalkotására vállalkozó reformkori magyar liberális ellenzék az egymást kölcsönösen feltételező haladás és nemzet szimbiózisán alapul s a polgári jogegyenlőség követelményét is magába foglaló nemzetteremtés feladatával szembesült. Az európai progresszió értékrendjével összhangban megvalósuló vállalkozása során stratégiai jelentőséggel bírt a magyarság viszonyának meghatározása a vele közös királyságban élő úgynevezett „más ajkú” népekhez. A magyar liberális nacionalizmus a folyamatos jogkiterjesztés útján, „az alkotmány kifejlesztésével” kívánta a hon valamennyi polgárát integrálni a szabadság közösségébe – tekintet nélkül etnikai, vallási, továbbá osztályhoz való hovatartozására. A szabadság közösségének mindennapi működtetése, a szabadságjogok széles társadalmi rétegekre történő kiterjesztése ugyanakkor megkövetelte a latin kiiktatását a közéletből, annak élő nyelvvel való felváltását. A csupán egyetlen államnnyelvet elismerő magyar liberális nacionalizmus visszautasította a különböző etnikumok nemzeti-politikai létének gondolatát. Mindez elkerülhetetlenül súlyos konfliktusok kialakulását hordozta magában a nemzetteremtés fázisában – a magyarsághoz viszonyítva bizonyos fáziskéséssel – ugyancsak elérkező nemzetiségekkel, amelyek fokozódó türelmetlenséggel és növekvő öntudattal utasították vissza az államalkotó „egy politikai nemzet” magyar felfogását. S e folyamatosan elmélyülő konfliktusban „a magyar liberalizmus a történelemnek Magyarországon kikerülhetetlen csapdájába került”, amikor a magyarországi társadalom etnikai összetételéből következően „olyan jogfosztott tömegnek kívánt polgári szabadságot juttatni, amelynek valamivel több mint a fele más ajkú etnikumokhoz tartozott, s ennek folytán e szabadsággal elvileg inkább e más ajkú népesség súlya-jelentősége növekedhetett”. Az ellentmondást s annak veszélyeit pontosan érzékelő, a súlyos dilemmában a nemzet jövőjét sokban fenyegetve érző magyar liberális elit a csapdahelyzetből a jogkiterjesztés felgyorsításával kívánt kimenekülni, gyakran kétkedésektől és szorongásoktól gyötörve, másfelől a közös szabadság egyesítő erejében bízva, „a realitás illúziójával keveredő” önáltató reménykedéssel a végső sikerben.⁴⁸

A magyar forradalom és szabadságharc kiemelkedő eredményeként a magyar politikai elit a polgárháború kegyetlen történelmi tapasztalatainak hatására eljutott a liberális alapot meghaladó, a különböző etnikumokat kollektív politikai és kulturális jogokkal felruházott entitásként elismerő felfogásig. 1849. július 28-án a zsidóemancipáció ikertestvéreként Szegeden elfogadott nemzetiségi törvény „Svájcon kívül elsőként emelte alapelvvé minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése biztosításának demokratikus követelményét”. Első alkalommal tett kísérletet

⁴⁸ Varga J.: Helyét kereső Magyarország i. m. 42–43.

a nyelvi jogok általános szabályozására, s a községi és megyei szintű nyelvi-kulturális autonómia keretei között többnyelvűvé alakította át az állami adminisztrációt. S ha közvetlenül nem is mondta ki, konkrét intézkedéseivel gyakorlatilag feladta az egységes magyar politikai nemzet eszményét, amikor az érintett nemzetiségek számára megteremtette a nemzetként létezés nélkülözhetetlen kereteit.⁴⁹

A teljes nemzeti függetlenség kérdése

Az 1830. évi belgiumi forradalom kezdeti eredményeinek hosszú távú konszolidálásában hatalmas jelentőséggel bírt a sikeres uralkodócsere, az, hogy az újonnan megválasztott Coburgi-dinasztia, Szászország–Koburg–Gotha hercege élére állt a nemzeti mozgalomnak. A felmerülő problémák kezelésében és megoldásában meghatározó szerepet játszott az európai identitás és az elkötelezett patriotizmus érényeit szintézisben megjelenítő uralkodó, a komoly nemzetközi elismertséggel rendelkező I. Lipót, aki megfontolt és higgadt magatartásával, a nemzeti érdekek következetes szem előtt tartásával képes volt valódi nemzeti frontban maga mögött felsorakoztatni a politikai közvélemény és a társadalom meghatározó szereplőit és tömegeit.⁵⁰

Magyarország királya, a rendkívül szerény képességű V. Ferdinánd azonban éppenséggel az 1848. áprilisi forradalmi vívmányok felszámolására készülő, Zsófia főhercegnő irányítása alatt működő s a magyar politikával elégedetlen nemzetiségeket fellázítva polgárháborús helyzetet provokáló Habsburg ellenforradalmi központ (kamarilla) kiszolgáltatót bábjaként asszisztált a törtenésekhez. Utódja, az 1848. december 2-án – a Ferdinánd által szentesített áprilisi törvényeket, valamint a magyar alkotmányos rendet durván megsértő államcsínnel – trónra ültetett⁵¹ Ferenc József pedig nyíltan a magyar nemzeti önrendelkezés és a liberális alkotmányos kormányzati rend megsemmisítésének programjával kezdte meg uralkodását. S bár a kedvezőtlen helyzet megváltoztatása érdekében a magyar kormány kísérletet tett az uralkodás rendjét a tiszta perszónalunióban, illetve az uralkodóház közösségében meghatározó megoldás elfogadtatására, majd reménytelenné váló helyzetében a trónfosztáshoz

⁴⁹ Lásd *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 162–163. Vö. *Horváth M.*: Magyarország függetlenségi harcának története i. m. III. 356.; *Egyed Ákos*: Erdély 1848–1849. Csíkszereda 1998. II. 281.; *Csorba László*: Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása i. m. 280.

⁵⁰ *Théodore Juste*: Paul Deveau. Bruxelles 1881. 12.; *Jules Garson*: Les relations extérieures de la Belgique (1839–1914). Bruxelles 1946. 19–20.; *Dumont, G.-H.*: Histoire des belges i. m. III. 39.; *Bitsch, M. T.*: Histoire de la Belgique i. m. 144.

⁵¹ Az 1848. december 2-ai dinasztikus államcsínyról lásd *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 153.; *Spina György*: Polgári forradalom 1848–1849. In: Magyarország története VI. 1848–1890. Szerk. Katus László. Bp. 1979. 283.

kapcsolódva – többek között éppen a sikeres belga példa ihletéseként – új külföldi dinasztia meghívására,⁵² az elgondolások kivitelezésére a nemzetközi helyzet alakulása nem adott esélyt.

A forradalmak belga és magyar előkészítői nem törekedtek eleve a teljes nemzeti függetlenség megteremtésére, az idegen uralkodóház elűzésére. Az elszakadást, a trónfosztást mindkét esetben az abszolutisztikus külső hatalom magatartása kényszerítette ki, még ha a végső megoldáshoz egymástól eltérő pályán jutottak is el. A teljes elkülönülés a Dél-Németalföldön nem volt történelmileg elkerülhetetlen szükségszerűség, a forradalmat megelőző időszakban s annak első napjaiban még élénken jelen volt a perszonalunió továbbéltetésének alternatívája is, Hollandia és Belgium teljes közigazgatási szétválasztása mellett. Az orániai megoldás iránti fogadókészség nem csupán a legitimisták és a nemesek nem jelentéktelen része felől nyilvánult meg, de aktívan mellette érvelt Gent felsőpolgársága, Liège jogászainak és professzorainak, valamint Antwerpenben gazdag kereskedőinek befolyásos csoportja is. A legjelentősebb oranzsista családok hangsúlyos helyet foglaltak el a belgiumi elitben, melyek erős ellenzéki profillal átítatott tradicionális gyökereiket arisztokrata dominanciájú házasságkötéseikkel igyekeztek megőrizni, megerősíteni. Hívei jelen voltak a közszolgálat és a hadsereg soraiban egyaránt.⁵³

1848 tavaszán a birodalmon belül kibontakozó forradalmi megmozdulások szorításában vergődő Habsburg-udvar kénytelen volt lényegbevágó engedményeket tenni, és a saját túlélését biztosító kompromisszumokat megkötni. A folyamatban István főherceg nádor a liberális magyar ellenzékkel együttműködve a létrejövő kompromisszum egyik fő alakítójává vált.⁵⁴ Vele ellentétben Frigyes trónörökös a holland abszolutizmus tehetségtelen, vereségre ítélt eszközének bizonyult. Hágában ugyanis, az érdemi belső forradalmi fenyegetés hiányában, az egyébként London számára sem elfogadhatatlan holland uralkodó túlságosan erősnek ítélte meg pozícióját, és erejét rosszul mérve fel merrev, konfrontációt gerjesztő intranzigens magatartásával, barbár elemeket is felvonultató katonai fellépésével (például Antwerpen bombázása) eltorlaszolta

⁵² A magyar korona cári dinasztíának, Konstantin nagyhercegnek történő felajánlásáról lásd *Horváth M.*: Magyarország függetlenségi harcának története i. m. III. 37.; *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története I–II. Bp. 1994. I. 92.; *Hermann Róbert*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Bp. 2001. 386.

⁵³ *Juste, T.*: Histoire du Congrès National de Belgique i. m. I. 122.; *Dumont, G.-H.*: Histoire des belges i. m. III. 30., 37–39.; *Pirenne, H.*: Histoire de Belgique i. m. IV. 18.; *Els Witte*: Le Royaume perdu. Les orangistes belges contre la révolution 1828–1850. Bruxelles 2016. 275–297.; *Erdődy Gábor*: Az 1830-as forradalom utáni belgiumi helyzet i. m. 245–280.

⁵⁴ István főherceg nádor 1848-ban játszott szerepéről lásd *Gergely Andriás*: Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Bp. 1989. 45–130.; *Urbán A.*: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége i. m. 15–20.

a legalitás ösvényét és gyakorlatilag kiprovokálta a szakításhoz vezető szabadságharc azonnali megvívását.⁵⁵

1830. szeptember 7-én I. Vilmos fegyveres megtorlással fenyegetődzve üvöltözött a belga forradalom küldöttségének Hágába látogató tagjaival. A pozsonyi országgyűlés 1848. március 15-én Bécsbe látogató küldöttsége egy megszeppent uralkodóval, valamint megrettent és engedményekre kényszerülő főhercegekkel találkozott a Burgban.⁵⁶ Magyarországon alkotmányos és vértelen forradalmi átalakulás zajlott le, s a folyamatok időben lényegesen hosszabb pályát befutva értek csak el a katonai konfrontációhoz, valamint a detronizációhoz.

Az áprilisi törvények megfogalmazása során különösen problematikus kérdést jelentett az Ausztriához fűződő viszony meghatározása. A birodalmi kapcsolatok értelmezésében a törvényalkotók a Habsburg Birodalom egységét deklaráló, 1723-ban elfogadott Pragmatica Sanctio, illetve a birodalmon belüli magyar önrendelkezést (függetlenséget) megerősítő 1791. évi X. törvény cikk szellemiségét követték, s azt az aktuális európai erőviszonyok alapján konkretizálták: a Magyar Királyság teljes körű önállóságát (birodalmon belüli különállását) legfőbb vonalaiban a perszonálunió formájában biztosították. A közjogi kapcsolat dimenzióit azonban szűkítette az uralkodó bizonyos felségjogainak (például püspökök és magas rangú katonatisztek kinevezése) továbbéltetése, természetesen miniszteri ellenjegyzés mellett. Lazább államjogi megoldást körvonalazott ugyanakkor a nádor (István főherceg) kibővített jogköre, amely az uralkodó – egyébként alaphelyzetnek tekinthető – távollétében teljhatalmat biztosított számára a végrehajtó hatalom terén, s ezzel a politikacsinálás esélyét is felkínálta. A nádori jogkör definiálása ugyanakkor nem csupán az államjogi viszony szabályozását szolgálta, hanem a Bécsből való kormányzás törvényes lehetőségét is kiiktatta.⁵⁷ Rendkívüli jelentőséggel bírt továbbá a sajtótörvény I. fejezetének 3. §-a, amely Kossuth javaslatára a következőképpen határozta meg a közjogi köteleket: sajtóvétséget követ el többek között az, aki „a sanctio pragmaticánál fogva megállapított, s az uralkodó ház közösségében létező birodalmi kapcsolatok tetteleges felbontására izgat”. E megállapítás nyitva hagyta az utat egy secundogenitura alapítása irányában, azaz a tiszta perszonáluniónál lazább kapcsolat alkotmányos megteremtése előtt, és gyakorlatias megfontolásoktól vezérelve kialakította annak

⁵⁵ *Pirenne, H.*: Histoire de Belgique i. m. III. 428–429.; *Bitsch, M. T.*: Histoire de la Belgique i. m. 91.

⁵⁶ *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 115–116.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinék” i. m. 46–48.

⁵⁷ *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 128.; Polgárosodás és szabadság i. m. 124–125.; *Gergely A.*: 1848-ban hogy is volt? i. m. 101–104.

törvényes közjogi lehetőségét, hogy adott helyzetben a Habsburg-dinasztia más tagja legyen Ausztria császára és Magyarország királya.⁵⁸

A belga és a magyar forradalmi átalakulás mozgásterét egyaránt messzemenően meghatározta a kompromisszumok kényszere. Függetlenségi törekvéseik támogatása előfeltételeként, s egyben azok ellenértékeként, a belgákat a nagyhatalmak – mintegy szuverenitásuk áráként – jelentős területi s az ezzel járó etnikai áldozatokra kényszerítették, azaz rájuk erőszakolták a megoldást. A kibontakozáshoz elengedhetetlenül szükség volt az elkerülhetetlen áldozatok pozitív alternatívájának hiányát felismerő, s annak népszerűtlen következményeit a hevesen tiltakozókkal elfogadtatni képes, bölcsen gondolkodó és hatékonyan érvelő, illetve cselekvő politikusokra, mindenekelőtt Joseph Lebeau, Paul Devaux, Sylvain Van de Weyer, valamint I. Lipót egyszerre határozott és pragmatikus fellépésére is. A nemzeti önállóság külpolitikai feltételeinek megteremtésében álló feladatok távolról sem volt egyszerű, s annak sikeres elvégzéséhez végül a nemzetközi környezet rendkívül kedvező alakulása mellett is további kilenc évre volt szükségük.⁵⁹

A magyarok 1848 tavaszán megkötötték az akkor lehetséges és elengedhetetlen kompromisszumokat, amelyekbe a szemben álló Habsburg-fél éppúgy nem volt hajlandó beletörődni, mint azt 1839-ig az Orániaiak tették. Bécsben is csupán kényszerből vették tudomásul a változásokat, s a jobb jövőben bízva azokat átmenetinek tekintették. A magyar forradalom fejlődési trendjét azonban – a belgától eltérően – az első hónapok pozitív történéseit követően mindenekelőtt a külpolitikai pozíciók fokozatos romlása határozta meg, s az így kialakult kényszerhelyzetben a pesti kormány augusztus végén újabb, immár egyoldalú engedményeket magába foglaló javaslatokat (Horvátország teljesen független államiségének biztosítása, a birodalmi államadósság egy része esetleges kifizetésének átvállalása – utóbbit a belgáknak a nagyhatalmak egyszerűen előírták) fogalmazott meg.⁶⁰ A magyar nemzet azonban nem rendelkezett a pozitív kibontakozás feltételeit meghatározó, szuverenitását garantáló erős támogatókkal, így kénytelen volt a megoldást egyedül keresni s a kivitelezéssel magára maradva próbálkozni.

Miközben azonban a nyugati hatalmak rákényszerítették Hollandiát (s magát Belgiumot is) a rendezést szolgáló többirányú kompromisszumos békefeltételek elfogadására, addig Bécs egyszerűen és könnyen elutasíthatta a magukra maradó magyarok próbálkozásait. A holland intervenciót Anglia és

⁵⁸ Szabad Gy.: Kossuth politikai pályája i. m. 129.; Gergely A.: 1848-ban hogy is volt? i. m. 120.

⁵⁹ Juste, T.: Histoire du Congrès National de Belgique i. m. I. 124–125.; Haag, H.: Les origines du catholicisme libéral en Belgique i. m. 244., 251.; Dumont, G.-H.: Histoire des belges i. m. III. 32., 69–70.; Bitsch, M. T.: Histoire de la Belgique i. m. 95., 98., 125.

⁶⁰ Horváth M.: Magyarország függetlenségi harcának története i. m. I. 427.; Urbán A.: Batthyány Lajos miniszterelnöksége i. m. 460–462.

Franciaország kész volt aktív diplomáciai, szükség esetén katonai beavatkozással is visszaszorítani. A Habsburg-ellenforradalom azonban nem csupán katonai fellépéséhez, hanem a cári orosz segélynyújtás zavartalan felhasználáshoz is szabad kezet kapott. A magyarok önkorlátozó gesztusai megfelelő nemzetközi támogatottság hiányában mindössze elszigetelt, kudarcra ítélt próbálkozásnak minősültek.

Az 1847–1848. évi történelmi jelentőségű országgyűlések, 1848–1849. alaptendenciái

1847–1848 fordulóján Belgiumban és Magyarországon egyaránt történelmi jelentőségű országgyűlések tanácskoztak. Az ülészak a belga parlamentarizmus kivételesen sikeres periódusának bizonyult, amikor a kor bonyolult kihívásaira, a kiéleződő komplex válságszituációra merész, egyetemes érvényű reformokkal válaszolt. A nemzeti egység, a politikai-társadalmi konszenzus megerősítését szolgáló demokratikus kormányzati kezdeményezések már a párizsi véres események hírének megérkezése előtt napirendre kerültek, majd az új helyzetre való tekintettel a képviselők február végén elsöprő többséggel döntöttek a fontos reformtervezetek gyorsított elfogadtatásáról. Március 12-én törvényerőre emelkedett az 1831-ben bevezetett rendszer aránytalanságait korrigáló választójogi reform, megtörtént a községi választásokon érvényes census jelentős csökkentése, és hatályon kívül helyezték a liberálisok által sokat bírált 1842. évi kommunális törvényt. A probléma kezelése az angol fejlődésre jellemző békés eszközökkel, az 1831-es liberális alap demokratikus továbbfejlesztésével valósult meg, így a nemzeti egység jellegét öltő szolidaritásnak köszönhetően a március elején helyenként tapasztalható forradalmi fenyegetés nem ingatta meg a belga alkotmányos rendszert.⁶¹

A 1847–1848-ban Pozsonyban ülésező történelmi jelentőségű diéta, a magyar história utolsó rendi országgyűlése ugyancsak a párizsi forradalom hatására radikalizálódó hangulatban hozott forradalmi tartalmú döntéseket, amikor a feudális abszolútizmust felszámolta. A siker előfeltételét a nemzeti összetartozás érvényesülése biztosította, melynek megteremtése és működtetése Batthyány és Kossuth egységet teremtő politikáját dicséri. Az átalakulást a feudális privilégiumait elveszítő (azokról szorongatott helyzetében önként lemondó) katolikus

⁶¹ *Hymans, P.*: Frère-Orban i. m. 197–198., 205–209.; *Garsou, J.*: Les relations extérieures de la Belgique i. m. 16.; *Dumont, G.-H.*: Histoire des belges i. m. III. 78.; *Cordewiner, A.*: Organisations politiques i. m. 60., 367.; *Jean Stengers – Élian Gubin*: Le grand siècle de la nation belge. De 1830 à 1918. In: Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Bruxelles 2002. 35–39.

egyház is tudomásul vette, s az áprilisi törvények alapján késznek mutatkozott a Batthyány-kormánnyal való együttműködésre.⁶²

A belgiumi siker kivívásában meghatározó szerepet vállalt magára az 1847 végi választáson győztes, majd az 1848. június 13-ai választáson újabb megerősítést elnyert progresszív liberális pártból alakult kormány, amely különös veszélyek közepette tetterős patriotizmusával egyszerre szilárdította meg a nemzeti függetlenséget és a polgári szabadságot. Az események kulcsfigurájának az a Charles Rogier miniszterelnök bizonyult, aki szinte egy személyben testesítette meg és teljes komplexitásában integrálta az 1830–1849 közötti belga fejlődést.⁶³ Batthyány Lajos gróf ugyancsak a különböző (mésékelt, haladó, centralista) liberális irányzatok koncentrációjával (s a konzervatív Esterházy Pál herceg részvételével) alakított koalíciós kormányt s teremtett stabil belpolitikai alapokat.⁶⁴

A belga nemzeti szuverenitás megőrzése, illetve a magyar önrendelkezés megvédése egyaránt összekapcsolódott a liberális alap érvényesítését demokratikus tartalommal dinamizáló törekvással, továbbá szociális tartalommal történő megújításával. Magyar vonatkozásban ez az 1848. áprilisi törvényekben lefektetett, a parasztság számára Közép- és Kelet-Európában (beleértve az osztrák örökös tartományokat is) kiemelkedően a legkedvezőbb megoldást kínáló jobbágyfelszabadítás több lépcsőben történt továbbfejlesztését, Kossuth 1849. április 19-ei kormányzóelnöki rendeletében a tulajdon szentségének határáig eljutó kiteljesítését jelentette.⁶⁵ A jelzett többdimenziójú folyamatot a belga modell egyetlen kormány, Charles Rogier minisztériuma irányításával, a szerves fejlődés keretei között realizálta. Az ezzel egyidejű magyar változatban Rogier szerepét Batthyány Lajos gróf, az első független és felelős magyar miniszterelnök töltötte be, a folytonosságot azonban az ellenforradalmi Habsburg katonai intervenció által kikényszerített törvényes önvédelmi háború és Batthyány október 2-ai végleges lemondása, 1849. január eleji letartóztatása, majd október 6-ai kivégzése megtörte. A folytatás levezénylése az 1848. október 6-án a kormányzati feladatokat ellátó

⁶² Batthyány és Kossuth szoros együttműködéséről lásd *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 108., 116–117.; *Urbán A.*: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége i. m. 8.; *Kosáry D.*: Kossuth Lajos a reformkorban i. m. 427.; *Erdődy Gábor – Hermann Róbert*: Batthyány – Szemere. Bp. 2002. 85., 91.

⁶³ *Juste, T.*: Histoire du Congrès National de Belgique i. m. I. 2.; *Garsou, J.*: Les relations extérieures de la Belgique i. m. 16.; *Langewiesche, D.*: Europa zwischen Restauration und Revolution i. m. 71.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 257.

⁶⁴ *Urbán A.*: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége i. m. 56–75.; *Erdődy G.*: „Szabadságot mindenben és mindenkinek” i. m. 71.

⁶⁵ A magyar jobbágyfelszabadítás értelmezéséről *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban i. m. 319–336.; *Szabad Gy.*: Kossuth politikai pályája i. m. 162.; *Orosz István*: A jobbágyfelszabadítás végrehajtásának szabályozása. In: *A magyar országgyűlés 1848–1849-ben*. Szerk. Szabad György. Bp. 1998. 214–219.

Országos Honvédelmi Bizottmány elnökévé, az 1849. április 14-én kimondott trónfosztást követően pedig a független Magyarország kormányzóelnökévé megválasztott Kossuth Lajos feladata lett.⁶⁶

A belgiumi társadalmi rend és belpolitikai stabilitás erősítésében stratégiai jelentőséggel bírt a kormány gazdaságpolitikája. Az 1848. április 4-én előterjesztett költségvetési tervzetben körvonalazott program kidolgozója és következetes képviselője a miniszterelnök támogatását és feltétlen bizalmát élvező Walthère Frère-Orban volt. A demokratikus patriotizmus szellemiségétől átítatott közmunkaügyi-, majd pénzügyminiszter sokban megelőzte korát, amikor valódi reformátorként meghirdette a költségvetési és adóreformot középpontba állító, a szegények tömegei számára alternatívát kínáló, radikális szociális reformot szolgáló átfogó koncepcióját.⁶⁷ 1848. november 23-án a parlamentben benyújtott, a modern polgári állami adóigazgatási szervezet felállítását és az országos adórendszer megreformálását kezdeményező határozati javaslatában a magyar szabadságküzdelem irányítója, Kossuth Lajos ugyancsak a progresszivitás követelményét tartotta szem előtt, amikor a legkisebb adófizetők érdekeinek érvényesítésére tett kísérletet. A felsőtábla negatív hozzáállása, majd a katonai események alakulása azonban megakadályozta a törvény megszületését.⁶⁸ A november-decemberben lezajlott brüsszeli költségvetési vitában ugyancsak leszavazták a demokratikus-szociális javaslatot.⁶⁹

A belgiumi és a magyarországi helyzet alakulásában 1848–1849-ben mutatkozó lényegbevágó különbségeket jól érzékelteti, hogy míg a különböző progresszív irányzatokat integrálni képes Rogier és a demokratikus továbblépés motorjaként működő Frère-Orban által megtestesített „kétszemélyes kormányzati tengely” belpolitikai nehézségei ellenére is meg tudta őrizni pozícióját, addig a sokban hasonló konstrukcióként értelmezhető Batthyány–Kossuth kettős 1848 szeptemberében bekövetkező felbomlását követően – nem elhanyagolható mértékben a külpolitikai folyamatok kényszerítő hatására – a korábban érvényesülő dinamikus egyensúly helyreállítására nem maradt lehetőség.

⁶⁶ Horváth M.: Magyarország függetlenségi harcának története i. m. I. 440.; Szabad Gy.: Kossuth politikai pályája i. m. 107., 145.; Spira György: Polgári forradalom 1848–1849. i. m. 267.; Urbán A.: Batthyány Lajos miniszterelnöksége i. m. 613.; Hermann R.: 1848–1849. i. m. 140.

⁶⁷ Hymans, P.: Frère-Orban i. m. II. 211–214., 367–369.; Garson, J.: Les relations extérieures de la Belgique i. m. 18., 23.; Cordewiener, A.: Organisations politiques i. m. 374., 402.; Frère-Orban et le libéralisme politique. Ed. Andrée Depsy-Meyer. Bruxelles 1996.; Éliane Gubin – Jean Puisant: Frère-Orban et la „question sociale”. La création des Conseils de l’Industrie et du Travail (1886–1887). In: Frère-Orban et le libéralisme politique i. m.

⁶⁸ Fónagy Zoltán: A törvényhozás pénzügyi és gazdaságpolitikai döntései. In: A magyar országgyűlés 1848–1849-ben i. m. 253–255. Vö. Kossuth 1848. augusztus 24-én előterjesztett pénzügyi csomagtervével Uo. 239–240.

⁶⁹ Hymans, P.: Frère-Orban i. m. II. 243–246.; Garson, J.: Les relations extérieures de la Belgique i. m. 21–22., 114.

A belga és a magyar külpolitika 1848–1849-ben

1848 tavaszán a fölerősödő francia fenyegetés árnyékában sikeresen bontakozott ki a Constant d’Hoffschmidt által irányított, és a nemzetközi közvélemény elismerését kiváltó pragmatikus belga külpolitika. Döntéseit az 1831-ben és 1839-ben megkötött szerződések, a belga függetlenség és semlegesség alapokmányai határozták meg, amelyek világosan kijelölték a királyság mozgásterét. A Rogier-kormány úgy ítélte, hogy Belgium Európa egyik neuralgikus pontján helyezkedik el, ezért önérdeke azt kívánja, hogy kívül maradjon az esetleges konfliktusokon, s a garantáló hatalmakkal együttműködve készüljön az esetleges agresszió elhárítására. London határozottan fellépett Párizsban a belga függetlenség megóvása mellett, mindeközben elzárkózott a cári orosz expanzió visszaszorítása érdekében az al-dunai szerepvállalását szorgalmazó magyar kérés teljesítésétől, mint ahogy Ausztriát sem kívánta megvédeni Lombardiában.⁷⁰ A bravúrosan működő belga diplomácia összetalálkozott a belpolitika demokratizálását megvalósító szándékkal, s e szintézis lehetővé tette a szükséges katonai intézkedések feltételeinek megteremtését. Belgium a nyugalom szigete, a politikai stabilitás oázisa maradt.⁷¹

A belga közvélemény az itáliai konfliktusban nyíltan az olaszokkal rokonszenvezett, Lombardia elszakadása mellett érvelt. A kontinens fejlődése szempontjából különösen kényes probléma nemzetközi diplomáciai diskurzusának alakításából Lipót is kivette részét. Az Észak-Itáliát elérő forradalmi hullám kedvező angliai visszhangját megtapasztalva maga is ebben az irányban próbálta erősíteni Viktória királynő gondolkodását, a hozzá baráti szálakkal kötődő Habsburg János főhercegnek pedig azt ajánlotta, hogy egyezzenek ki Károly Alberttel, Piemont királyával. A kompromisszumos megoldás előmozdítására irányuló közvetítési törekvéseit – Palmerstonnal közös platformra helyezkedve – Radetzky Custozza mellett aratott 1848. július 24-ei győzelmét követően sem adta fel, s az októberi bécsi forradalom hatására immár komolyan számolt a Habsburg Birodalom végleges felbomlásával. A belga uralkodó fanatikus elszántsággal próbálkozott egy, az Ausztria jövőjéről tárgyaló, Brüsszelben összeülő nemzetközi kongresszus megszervezésével. A lipóti diplomácia kiteljesedését jelentő elképzelésének megvalósulása többek között azzal is kecsegtetett, hogy a konzultáció a magyar

⁷⁰ *Jean-Joseph Thonissen*: La neutralité belge dans le système européen. In: *Patria Belgica* II. Bruxelles 1873. 380.; *Andrée de Ridder*: La crise de la neutralité belge de 1848. Le dossier diplomatique. Bruxelles 1928.; *Georges-Henri Dumont*: Le miracle de 1848. Bruxelles 1948. 35–38.; *Horst Lademacher*: Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik 1830–1914. Bonn 1971. 132–148.; *Erdődy G.*: A belga külpolitika 1848-ban i. m.

⁷¹ *Vö. Dumont, G.-H.*: Le miracle de 1848. i. m.; Le test de 1848. In: *Weber, P.*: La grande histoire de la Belgique i. m. 195–198.

kérdésnek nemzetközi dimenziókat kölcsönözne. A sokáig időnyerésre játszó, a Habsburg Birodalom integritásának megkérdőjelezését határozottan elutasító bécsi diplomácia azonban az 1849. március 20–24 között lezajló s az osztrákok győzelmével végződő novarai csatát követően meghíúsította az elképzelést.⁷²

A kormányzást 1848 tavaszán megragadó s a nemzetközi folyamatok kölcsönhatás-rendszerét következetesen szem előtt tartó magyar liberális politikai elit külpolitikai gondolkodásának középpontjában a cári orosz fenyegetés állt.⁷³ Az „éjszaki kolosszus” al-dunai terjeszkedésével szemben támaszt keresve a Batthyány-kormány Londonnak címzett április 12-ei tájékoztatójában arra hívta fel a figyelmet, hogy az orosz térnyerés Anglia érdekeit is sértő láncreakciót indíthat el, mellyel szemben egyenesen európai érdekek állította be a magyar pozíciók megerősítését. A brit külügyminiszter, lord Palmerston meggyőzésére irányuló értékelés Magyarországot a Habsburg Birodalom, sőt az egész térség stabilitását egyedül biztosítani képes tényezőként mutatta be, miközben kiemelten hangsúlyozta az áprilisi fordulat békés, törvényes jellegét. Kossuthék lépéseit a Habsburg Birodalom fennmaradását igénylő nagyhatalmi politika elvárásához való igazodás határozta meg, s az angol politikusok rokonszenvét, mindenekelőtt támogatását Magyarország birodalom-fenntartó funkciójának középpontba állításával kívánták elnyerni. Az angol kormány felhivatalos pesti képviselőjének, Joseph Andrew Blackwellnek Batthyány azonban azt is jelezte, hogy amennyiben Anglia haboznék elismerni Magyarország Habsburg Birodalmon belüli teljes örendelkezését, azaz különállását Ausztriától, úgy kénytelen lesz politikáját „a német konföderációhoz igazítani”.⁷⁴

Az 1848. május közepén lejátszódó alapvető változások a magyar külpolitikai doktrína újrafogalmazását eredményezték. A május 15-én kirobbant újabb bécsi forradalom elől az uralkodó menekülni kényszerült a saját fővárosából, miközben Észak-Itáliának immár az osztrák kormány által is kész tényként kezelt elszakadása és a birodalmi szláv népek radikalizálódása eredményeként a birodalom felbomlási folyamata felgyorsult. Az európai közvélemény komolyan számolt a Monarchia szétesésével. 1848 tavaszán és nyarán Bécsben is a nagynémet hangulat dominált, és több mérvadó osztrák politikus, maga János főherceg is számolt az örökös tartományok csatlakozásával a német egységhez. Május 18-án a Majna menti Frankfurtban megkezdte munkáját a német nemzeti egységparlament,

⁷² *Egon Cäsar Corti*: Leopold I. von Belgien. Wien–Leipzig–München 1922. 183–186.; *Dumont, G.-H.*: Le miracle de 1848. i. m. 134–135.

⁷³ *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957. 67–80.; *Erdödy Gábor*: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. Bp. 1988. 29–34., 71–75.

⁷⁴ *Hajnal I.*: A Batthyány-kormány külpolitikája i. m. 35–36.; *Erdödy G.*: A magyar kormányzat európai látóköre i. m. 35–38.

s miután Batthyány londoni kezdeményezésére nem érkezett pozitív válasz, Magyarország vezető politikusai immár Németországban keresték stratégiai szövetségüket.⁷⁵

A cári orosz fenyegetést, Anglia távolságtartó magatartását, a Habsburg Birodalom felbomlását, az Ausztriát is integráló új Németország megszületését, az olasz és a lengyel nemzeti törekvéseket is magában foglaló közép-európai nemzeti átrendeződési folyamatra reagálva a magyar politikusok a Buda-központú Habsburg Birodalom programját hirdették meg. A tervezet kapcsán Karl von Hummelauer, az osztrák kormány Londonban tárgyaló jogi szakértője megállapította: „Az a hit él Ausztriában, hogy új birodalmat kell alapítani, melynek első időkben a feladata, hogy dicsőséggé tegye régi nevét, s éppen ezért Magyarországot teszi az új állam magjává, és ha szükséges, még fővárosát is oda helyezi.”⁷⁶ Az új formációtól Kossuthék azt várták, hogy a közép-európai nemzetek demokratikus összefogásának élére állva (a lengyelekkel, olaszokkal, románokkal s mindenekelőtt a németekkel szövetségben) Magyarország képes lesz betölteni a felbomlásra ítélt Habsburg Birodalom pozícióját. A július végén Észak-Itáliában felülkerekedő Habsburg-ellenforradalom azonban hadat üzent a magyar önrendelkezés V. Ferdinánd által szentesített alaptörvényeinek, amikor az osztrák kormány augusztus 27-ei emlékiratában követelte az önálló magyar pénz- és hadügyek felszámolását. A behódolást elutasító magyar politikai elit az ultimátumra az önvédelmi háború vállalásával válaszolt.⁷⁷

A magyarországi események mindenekelőtt Ausztria jövőjével összefüggésben keltezték fel a belga külpolitika érdeklődését. A bécsi követség magyarellenes jelentéseiből tájékozódó brüsszeli diplomácia pragmatikus semlegességgel kezelte a magyarok erőfeszítéseit.⁷⁸ I. Lipót és minisztereinek többsége úgy ítélte meg, hogy Magyarország csakis az európai egyensúly fenntartásában nélkülöz-

⁷⁵ „Akkoriban az látszott volna fantasztikusnak, ha valaki azt jósolta volna, hogy két év múlva az osztrák birodalom teljes deszpotikus egységében fog állni” – állapította meg Hajnal István (A Batthyány-kormány külpolitikája. i. m. 16.); Erdődy G.: A magyar kormányzat európai látóköre i. m. 38–41.; Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. Bp. 1999. 13–17.; Gergely A.: 1848-ban hogy is volt? i. m. 319–359.; Lothar Höbelt: 1848. Österreich und die deutsche Revolution. Wien 1998.

⁷⁶ Idézi Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. I. Bp. 1964. 204. Vö. Hajnal I.: A Batthyány-kormány külpolitikája i. m. 44., 83., 107.; Diószegi István: Hazánk és Európa. Bp. 1970. 60.; Erdődy G.: A magyar kormányzat európai látóköre i. m. 58–63.; Kosáry D.: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. 18–21.

⁷⁷ Horváth M.: Magyarország függetlenségi harcának története i. m. I. 340.; Hajnal I.: A Batthyány-kormány külpolitikája i. m. 117.; Kosáry D.: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. 29–30.; Erdődy G.: „Szabadságot mindenben és mindenkinek i. m. 117.

⁷⁸ Belgium bécsi követe, O’Sullivan de Grass 1848–1849. évi jelentéseiről lásd Erdődy Gábor: A demokrácia katonái. A magyarországi polgári-alkotmányos átalakulás és szabadságharc belga megítélése 1848–1849-ben. Bp. 2010. 21–130.

hetetlennek tekintett Habsburg-monarchia keretei között lehet képes a kontinens szempontjából is hasznos politikai aktivitásra, integritása megőrzésére. A magyarok elkülönülési törekvéseivel nem rokonszenveztek, mivel azokat a birodalom létét alapjaiban fenyegető kockázatként értelmezték. A belga uralkodó nem utasította el a magyar önállóság elfojtására indított orosz intervenciót, a régi formákat megőrző kibékülés mellett érvelve helytelenítette ugyanakkor a Habsburg abszolutisztikus centralizáció bevezetését, mivel annak alkalmazása szerinte „se nem szükséges, se nem hasznos”.⁷⁹

A magyar kérdés kezelésében a hivatalos belga külpolitikát nem érzelmek vezérelték, megnyilvánulásaiban a rokon-, illetve ellenszenv nem játszott szerepet. Hivatalos állásfoglalás a magyar ügygel kapcsolatosan nem született, magyarok melletti demonstrációkra nem került sor. A távolságtartó magatartás alaphangját I. Lipót egyoldalú Habsburg-párti vélekedése adta meg, melyet Emánuel Félix Chazal tábornok nyilvános szereplése is megerősített. A parlament költségvetési vitájában a belga hadügyminiszter hangot adott a Habsburg hadsereg iránti rokonszenvének, s mindenekelőtt a rendet Prágában és Bécsben helyreállító, a „magyar lázadás” felszámolására vállalkozó Alfred Windisch-Graetz tábornok szerepét méltatta az őszinte csodálat hangján.⁸⁰ Charles Rogier és Constant d’Hoffschmidt a színpalak mögött azonban nem titkolta a magyarok iránti szimpátiáját, ami ki is váltotta Edward Woyna herceg felháborodását.⁸¹ Az Ausztria brüsszeli követe által kifogásolt pozitív reakciók a gyakorlatban azonban nem befolyásolták a miniszterelnök és a külügyminiszter által is fegyelmezetten képviselt kormányzati külpolitika állásfoglalásait.

A belga és a magyar forradalmi kísérlet végkifejlete

Az 1830–1831. évi belga és az 1848–1849. évi magyar forradalom közötti legnagyobb különbség mindenekelőtt a két kísérlet végeredményében mutatkozik. A belgák sikerét leginkább az alapozta meg, hogy el tudták fogadtatni a nagyhatalmakkal, hogy a független Belgium létrejötte összeegyeztethető a kontinens stabilitásával, s a térségben keletkező vákuumot kitöltve az új állam az eredeti

⁷⁹ A magyar 1848–1849. belgumi visszhangjáról lásd *Erdődy G.*: A demokrácia katonái i. m.; I. Lipót levele Anton Schmerlingnek, 1849. jan. 8. – idézi *Corti, E. C.*: Leopold I. von Belgien i. m. 179.

⁸⁰ A belgumi sajtó Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalásairól lásd *Erdődy G.*: A demokrácia katonái i. m. 137–360.; *Garab Tibor Zoltán*: La Belgique en face de la révolution de 1848 et de la guerre d’indépendance nationale hongroise. Doktori (PhD) értekezés. Université Catholique de Louvain. 1960. 348–349., 357–358., 365.

⁸¹ Edward Woyna herceg Felix Schwarzenberg hercegnek. Brüsszel, 1849. ápr. 22. Közli: *Garab Tibor Zoltán*: La Belgique en face de la révolution i. m. 361–362.; *Erdődy G.*: A belga külpolitika 1848-ban i. m.

alapcélok szolgálatában kedvezően tudja befolyásolni az európai konszolidáció folyamatát. Mindaddig, amíg Magyarország a bomladozó Habsburg Birodalom stabilizáló faktora, azaz a módosulások esetén keletkező esetleges vákuumot kitölteni képes pozitív alternatíva szerepében tudott feltűnni, a nyugati kormányok és a közvélemény kedvezően fogadta megjelenését, és óvatos fenntartásaitak jóindulatú kivárással társítva, olykor alapvető kérdésekben is támogatóan reagáltak kezdeményezéseire. Amint azonban az önmagát abszolutisztikus-militarista eszközökkel konszolidálni képes Habsburg Birodalommal szembeni törvényes önvédelmi háborújával az eredeti status quo helyreállítását akadályozó s a „stabilitást aláásó tényező” szerepébe került, nyomban szembe fordultak vele.

Döntő módon befolyásolta a két forradalmi kísérlet kimenetelét az orosz szerep eltérő alakulása. Belgium hatalmas szerencséjére ugyanis az interveniálásra készülő cár tervét az 1830-ban kirobbant lengyel felkelés keresztülhúzta, miközben Magyarország esetében zavartalan zöld jelzést kapott Szentpétervár. Sorsdöntő különbség mutatkozott Anglia hozzáállásában is. 1831-ben és 1848-ban London a konfrontáció kockázatát is felvállalva, diplomáciai gépezetét és katonai egységeit egyaránt mozgósítva, határozottan fellépett Belgium védelmében. Magyarország érdekében azonban túlságosan későn kezdett el közvetíteni, miközben – rendkívül tanulságos módon, Ausztria ellenére – nem kis energiával lobbizott az észak-itáliai területi/nemzeti átrendeződés mellett.

A belga külpolitika tervezését és kivitelezését jelentős mértékben megkönnyítette a számára folyamatosan egyre kedvezőbbé váló nemzetközi klíma, amelyet nagyszerű taktikai érzékkel mesterien kihasználta és alakított. Magyar szempontból azonban lényegesen kedvezőtlenebbül alakultak a nemzetközi folyamatok, s azok drámai romlása beszűkítette, majd fel is számolta 1848 tavaszának és nyarának alternatíváit, és érdemi mozgásterét megszüntetve sajátos kényszerpályát alakított ki 1849-re.⁸² A magyarországi negatív fordulat egyben a kora újkori belga történelmet idéző: az alkotmányos jogaiban az abszolutisztikus eszközöket alkalmazó idegen hatalom által megtámadott, törvényes önvédelemre kényszerített nemzeti ellenállás erőszakos felszámolására emlékeztetett, majd az azt követő megtorlás részeként Batthyány Lajos gróf miniszterelnök, „a magyar Egmont”⁸³ tragikus történetét felidéző analógiát is megteremtette.

1848–1849-ben Belgium és Magyarország egyaránt egyedülálló teljesítményével jelentős mértékben befolyásolta a kontinentális folyamatok alakulását. Miközben a radikális és a forradalmi törekvésektől elhatárolódó belga politikai vezetés országának – nemzeti egységre támaszkodó – politikai-társadalmi

⁸² Erdődy Gábor: Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben. Bp. 1998.

⁸³ Urbán Aladár: „A magyar Egmont.” In: *Uő: A nagy év sodrában* i. m. 439–460.

stabilitásával járult hozzá a nyugat-európai konszolidáció kibontakozásához, az érdekegyesítő politika demokratikus továbbfejlesztésének bázisán politizáló magyar vezérkar a közép-európai térségben egyedül volt képes az alkotmányos kormányzás megőrzése mellett folyamatosan szilárd belpolitikai helyzetet teremteni, s a Habsburg-katonai intervencióval szemben – a korabeli Európában példanélküli módon – sikeres ellenállás kifejtésére alkalmas tömeghadsereget megszervezni, melyet végül csupán a Habsburg–Romanov közös katonai fellépés tudott térdre kényszeríteni.

THE DIFFERENT PATHS TO MODERN NATIONHOOD

The Similarities and Differences between the Hungarian and Belgian Evolution 1825–1848/49

By Gábor Erdődy

SUMMARY

The Hungarian reform era and the revolution and war of independence of 1848–1849 feature numerous similarities with the development of Belgium between 1825 and 1849. After 1815 both nations lived in subjection, the absence of their independent statehood being a constituent part of the European status quo. Their situation was determined by the rule of foreign absolutism. Amid radically different social and international conditions, both the Belgian revolution of 1830 and its Hungarian counterpart of 1848 regarded as its goal the establishment of national independence and a constitutional parliamentary monarchy, and the accomplishment of these aims necessarily foreshadowed the profound modification of the European political order. In 1848–1849 Belgium and Hungary considerably influenced the development of the continental processes. By detaching itself from the revolutionary movement and creating stability in the country, the Brussels government contributed to the European consolidation. By democratically increasing its social basis, the Hungarian leadership became the only one in Europe to maintain a constitutional government and internal consolidation, and thereby to organise a mass army against Habsburg aggression that could only eventually be defeated by Russian military intervention.

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS AZ AHHOZ VEZETŐ ÚT AZ ORSZÁGOS RENDEZŐ IRODA TÖRTÉNETÉBEN

A Kádár-rendszer kulturális életét át- meg átszötte a különböző fokú hatalmi koncentráció fölött rendelkező monopolisztikus intézmények hálózata, és nem volt ez másként a könnyűzenei szcénával sem. Ide tartozott egyebek mellett a beat, a pop, a rock és a diszkó minden válfaján felül az operett, a magyar nóta, a cigánymuzsika, a sanzon vagy éppen a kommunista indulókat is magába foglaló tömegdalok széles választéka, így tehát a populáris zene meghatározása alá besorolt műfajok köre akkor a mainál sokkal szélesebb volt.¹ Ezt a kulturális területet számos, alapvetően hivatalként működő cég uralta, szinte mindegyikük a komolyzenével is foglalkozott, legtöbbjük esetében a könnyűzenénél hangsúlyosabban. Ebbe a körbe sorolható többek között a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat, a Nemzetközi Koncert Igazgatóság, a Magyar Rádió és Televízió (1974-től különválva), a Zeneműkiadó Vállalat, az Országos Szórakoztatózenei Központ, a Szerzői Jogvédő Hivatal, illetve a cenzúrát gyakorló Tánctal- és Sanzonbizottság, valamint a Magyar Nóta- és Műdalbizottság. Az Országos Rendező Iroda (a továbbiakban: ORI) is ezek számát gyarapította, ennek a sokösszetevős koordináta-rendszernek volt az egyik fő eleme, annyi megszorítással, hogy a komolyzenei hangversenyek szervezése nem tartozott a kompetenciái közé, mert azt az Országos Filharmónia gyakorolta. Az ORI a legnagyobb energiáit arra fordította, hogy a hazai könnyűzenei élet szereplőinek fellépési lehetőséget biztosítson, amit az indokolt, hogy bár a pártállam fennen hangoztatta, hogy nem az anyagi érdekesség a legfontosabb a művészetek megítélésében, azért mégis a bevételek realizálását tartották ezek az intézmények, így az ORI is az egyik legfontosabb szempontnak, amit pedig a populáris zenével lehetett a legkönnyebben produkálni. Ezenkívül az esztrádműsorok keretein belül többi között színművészeket, bűvészeket, táncosokat, artistákat, divatbemutatókon pedig manökeneket is alkalmazott az ORI megbízási szerződéssel, de ezek a produkciók is rendre kiegészültek a könnyűzenei műfajjal. Mindemellett azonban a szervezetről az volt a legkevésbé elmondható, hogy a muzikusok és zeneszerzőik, szövegíróik érdekeit tartotta volna szem előtt. Furcsamód az ideológiai megfelelési kényszer és profitorientáltság egyszerre jelentkezett a működésében, ennél fogva munkatársai azokat

¹ Többek között a zeneesztéták és a muzikológusok populáris zenei életre való komplex hatását, illetve a hatalmi apparátus előbbiekre gyakorolt befolyását elemzi *Ignác Ádám: Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon*. Bp. 2020.

az előadókat foglalkoztatták, akik megfeleltek a szocialista erkölcs képlékeny fogalmi elvárásainak, miközben bevételt is termeltek. Így eleinte a zeneileg kevésbé progresszív, de népszerű irányzatokat – mindenekelőtt a tánczenét és a számos műfajt magába foglaló esztrád jellegű műsorokat – karolták fel, mondván: azokból lehet a legkevesebb problémájuk a felső vezetés vélt vagy valós elvárásai miatt. A játéktér az idő előrehaladtával bővült, illetve „pulzáló mozgást” végzett, ideértve azt a köztudomású jelenséget is, ami a Kádár-rendszer teljes időszakáról elmondható, hogy az újabb és újabb divatirányzatoknak a nyugati megjelenési időpontokhoz képest a pártállami felügyelet mindenképpen csak több évnyi késéssel engedett teret a hazai könnyűzenei életben.²

Az Állami Hangverseny- és Műsorigazgatóságról 1958-ban leválasztott³ ORI azonban a fent említett impresszálási feladatain kívül a pártállam szempontjából sokkal fontosabb tevékenységet is folytatott, cenzurális hatalmat gyakorolt, még pontosabban a műsorok fölötti bábáskodást összekapcsolta az ideológiai kontrollal. Így, ha egy produkció megütötte a zeneesztétikai mértéket, ám nem volt kellőképpen körülbástyázva mértéktartó szövegekkel – erre tartották a beat-, majd a rockzenekarok a „slágercéh” jól bejáratott embereit, többek között S. Nagy Istvánt⁴ –, akkor nem kapott működési engedélyt. Ennek kiállításá ugyanis szintén az ORI hatáskörébe tartozott, egy általa szervezett vizsgát követően. Az ORI ezeken a megmértetéseken még nem feltétlenül állt az útjába azon zenekaroknak, amelyek zeneileg jók, ám szövegük színvonalát illetően gyengék voltak – számos együttes még nagylemezt is készíthetett megmosolyogatóan naív vagy erőltetett dalversekkel –, inkább arra akadt ekkoriban példa, hogy a nem kellőképpen képzett zenészeknek mutattak piros lámpát. A sikeres vizsga – ahol egyúttal meghatározták a fellépti díj mértékét is – azonban még csak a lehetőségét adta meg a profik világába való belépésnek. Önálló koncerteket vagy turnékat jól bevált szokás szerint csak azoknak szerveztek, akik megálltak a maguk lábán, azaz egész estét betöltő programmal rendelkeztek, aminek pedig a legkézenfekvőbb fokmérője a nagylemezhez jutás volt.⁵

² A folyamatos „fáziskésésről”: *Sebők János*: Rock a vasfüggöny mögött. Bp. 2002.; *Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János*: A magyarrock története 1. Bp. 2005.

³ Az ORI az 1958. január 3-án napvilágot látott 3/1958 (I. 3.) számú törvényerejű rendelettel jött létre. Magyar Közlöny, 1958. január 3. 17. Teljes önállóságot az 1964. december 31-én kelt 2035/1964. számú művelődésügyi miniszteri rendelettel nyerte el, amikor feloszlatták az Állami Hangverseny- és Műsorigazgatóságot. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-I-4-c Művelődésügyi Minisztérium Ellenőrzési Főosztály iratai. 131. d. ORI-iratok.

⁴ S. Nagy István megkerülhetetlen alakjáról és a könnyű műfajban betöltött szerepéről szubjektív, de részletes képet nyújt *Csongrádi Kata*: Férjem, S. Nagy István. A slágergyáros. Bp. 2015.

⁵ A szerző interjúja Benkő Lászlóval, az Omega együttes billentyűsével 2015. szeptember 13-án. (A felvétel a szerző birtokában.)

A könnyűzenei szcéna szereplői közül csak a kiválasztottaknak adatott meg, hogy az ORI bizonyos időközönként, de rendszeresen foglalkoztassa őket, a többség ritkán vagy semmilyen formában nem jutott ilyen lehetőséghez, így ők kénytelen-kelletlen, féllegális módon, maguk szervezték meg a koncertjeiket.⁶ Erre persze az ORI-nak annyiban mégis volt ráhatása, hogy ellenőrizték a helyi szinten, a tanácsok közigazgatási szakszervei és a rendőrkapitányságok által előzetesen jóváhagyott koncertek fellépti díjait, hiszen nem lehetett különbség egy a zenekar saját szervezésben tartott vagy az ORI által lebonyolított koncertjeinek anyagi megbecsültsége között. Sőt, valójában a kis falvak művelődési házaiban rendezett fellépések is az ORI engedélyével zajlottak, annyi különbséggel, hogy a monopolszervezet a gyakorlatban nem tett a lebonyolítás érdekében semmit, mindössze megadta a hivatalos hozzájárulását. Nem elhanyagolható bevételt termelt mindezzel együtt az ORI a pártállam Kulturális Alapja számára, amiből a „magas művészeteket” támogatták, így több szempontból is kulcsfontosságú szerepre tett szert a kádári-aczéli kulturális életben.⁷

Tanulmányomban az ORI történetének egyik legizgalmasabb, időbeli közelsége okán pedig a legkézzelfoghatóbb és a legjobban dokumentált, ugyanakkor talán a legellentmondásosabban megítélt időszakának, a tágabb értelemben vett rendszer-váltás körüli éveknek az eseményeire, jelenségeire és azok összefüggéseire igyekszem felhívni a figyelmet. A könnyűzenei életben bizonyos értelemben már jó néhány esztendővel a fordulat éveit megelőzően megkezdődött a Kádár-rendszer lebontása,⁸ ami az ORI esetében egyet jelentett monopóliumának elvesztésével. A szervezet ugyanis már 1982-ben megkapta – igaz, felemás módon, felülről jött kezdeményezés nyomán és a KISZ KB által végrehajtva – az első vetélytársát az Ifjúsági Rendező Iroda (a továbbiakban: IRI) képében.⁹ Egy 1986-ban, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és

⁶ A szerző interjúja Sárvári Vilmossal, a P. Mobil együttes szólógitárosával 2004. április 18-án. (A felvétel a szerző birtokában.)

⁷ Aczél György köztudomásúan nem szerette a populáris zenét, a könnyűzenészek jelentős részének az volt a véleménye, hogy ha tehetne volna, fel is számolja a tevékenységüket. Éppen a gazdasági megfontolás mondatta vele mégis azt, hogy maradjanak fenn, mert így az általa kedvelt művészeti ágaknak is több jutott a költségvetésből. Erről részletesen lásd *Csatári Bence: Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben.* Bp. 2016. 252–262. Aczél György 1980-as évek közepi kultúrpolitikai megfontolásairól lásd *Aczél György: Művelődéspolitikánk időszerű kérdései.* Bp. 1985.; *Uő: Szocializmus, nemzet, kultúra. Írások a kultúráról.* Bp. 1985. Az állampárt általános kultúrpolitikájáról lásd *Tóth István: A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikájának tartalma és alapelvei.* Bp. 1986.

⁸ Erről mondja el véleményét Kóbor János a vele készített interjúban. *Csatári Bence – Poós Zoltán: Azok a régi csibészek.* Bp. 2016.

⁹ Az IRI 1982. június 15-én jött létre a KISZ KB Expressz Ifjúsági és Diák Utazási Irodájának szervezeti keretein belül, önálló gazdasági egységként, országos hatáskörrel. Központjuk a Budapest VI. kerületi Székely Mihály utcában volt, a könnyűzenei csoportjuk pedig a 32-esek terén működött. Saját bemutatkozásuk szerint a szervezet a tevékenységét „elsősorban az ifjúság szórakozási igényeinek felmérésében és kielégítésében fejt ki. [...] Célja, hogy a tömegpolitikai rendezvényekhez, országos és megyei kulturális találkozókhoz színvonalas programot szerkesszen és valósítson meg. Az ifjúsági táborok,

Kulturális Osztálya (a továbbiakban: TKKO) által megfogalmazott és az Agitációs és Propaganda Bizottsághoz eljuttatott, a Politikai Bizottság utasítására készített referátum is egyértelművé tette, hogy az ORI-t 1983-ban érte a legelementárisabb változás, amikor végképp elvesztette monopóliumát, és ezzel együtt cenzurális hatalmát is: „A könnyűzene tisztán piac-elvű szabályozásban működik. Az 1983-tól bevezetett újítások egyik fő vonása, hogy a belső igények impresszáálásában a monopóliumhelyzet megszűnt.¹⁰ Ma már sok szervezet működhet. (Üzleti vállalkozásként bejegyzett magáncégre nincs szükség.) A sok új rendező szerv között kialakult verseny jelenleg igen éles és szabályozási zavarok miatt a hagyományos állami impresszááló szervnek (ORI) nem kedvez, mert a gazdasági szabályozás itt »keményebb«, mint másoknál, így a verseny-feltételek nem egyformák.”¹¹ Az idézet utal a pártállami monopóliumhelyzet megdőlésére, ha úgy tetszik, a rendszerváltás kezdetére az ORI esetében. Szabadabbá vált ugyanis a műsorrendezés joga a 19/1983 /VI. 15./ MT számú rendelet¹² 47. §-ának 1. bekezdése alapján, amely hatályon kívül helyezte a korábbi megkötéseket, azaz a 17/1968/IV. 14./ kormányrendelet¹³ 156. §-ának c. és d. pontjait. Ezzel lehetőséget kaptak a rendező szerv alkalmazásában nem álló személyek, hogy külön díjazás ellenében műsoros előadásokat szervezhessenek. De feltehetően még ők sem gondolták, hogy alig néhány éven belül a teljes viszonyítási rendszer összeomlik majd. A folyamatok feltárása érdekében érdemes megvizsgálni, hogy mi történt az ORI esetében a hazai koncertszervezés terén a 1980-as évtized utolsó éveiben.

A Művelődési Minisztérium felügyelete alatt

A hétköznapi szintjén erőteljesen érzékelhető és egyre mélyülő gazdasági válság miatt eresztékeiben is recsegő-ropogó Kádár-rendszer pártállami apparátusa még 1987-ben¹⁴ is – az utolsó évben, amikor még konkrét, nagy horderejű

építőtáborok és az ifjúsági klubok programjainak szervezésében segítséget kívánunk adni mindenkinek, akik igénylik munkánkat.” Bemutatkozásukkor azt is tisztázták, hogy a budapesti nemzetközi country fesztivált ők szervezik. Mint írták, „folytatni kívánjuk azokat a szórakozási formákat, melyek évek alatt jól beváltak, de konkrét terveink is vannak új rendezvények, eseménysorozatok beindítására is.” – Nemzetközi Country Találkozó. Műsorfüzet. Bp. 1982. augusztus 21. 41.

¹⁰ A könnyűzenei együttesekkel kapcsolatban a TKKO bizonyos szempontból 1981-ben különösen liberális hangot ütött meg, amikor azt javasolta, hogy olyan polgári társaságokat alakíthassanak, amelyek menedzseléssel is foglalkoznak, fizetésüket pedig a társaság tagjai szabhatják meg. MNL OL M-KS 288. f. 36/1981 Az MSZMP KB TKKO iratai. 11. ő. e. 171–199.

¹¹ MNL OL M-KS 288. f. 41/1986 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága iratai. 462. ő. e. 94.

¹² Magyar Közlöny, 1983. június 15. 371–378.

¹³ Magyar Közlöny, 1968. április 14. 350–354.

¹⁴ Az 1987-es esztendő könnyűzenei aktualitásairól nyújt részletes képet: Popperiszköp '87. Szerk. Czippán György. Bp. 1987.

politikai változások nem történtek Magyarországon – rajta tartotta óvó szemét az ORI-n, mintha a politikai hatalom ugyanolyan szilárd lenne, mint egy évtizeddel korábban. A szocialista termelő egységekhez, üzemekhez és vállalatokhoz hasonlóan – a könnyűzenei szcénában a trendek folyamatos változásai miatt gyakorlatilag kivitelezhetetlen és éppen emiatt életszerűtlen – öt éves tervekben tevékenykedő¹⁵ ORI 1986-os főbb foglalkoztatási adatairól munkavédelmi beszámolót küldött a Művelődési Minisztériumnak. Ebben Bali György igazgató és Vasné László Krisztina szakszervezeti bizalmi titkár azt írta 1987. január 12-én Szalkai Péternek, a tárca munkavédelmi vezetőjének, hogy 1986-ban az ORI-ban összesen 78-an dolgoztak, ebből 11-en nyugdíjasként, 18 éven aluliakat pedig nem alkalmaztak. Az előző évben összesen 5440 előadást tartottak, mindet bal- esetmentesen, a nézők száma pedig 1 651 733 fő volt.¹⁶ Ezekből az adatokból is könnyen belátható, hogy 78 ember nemigen tudta kézben tartani Magyarország csaknem 3200 településén az összes koncert szervezését, s ez a magyarázata annak is, hogy történetének kezdetétől az ORI lényegében folyamatosan szemet hunyt a magánszervezésű fellépések felett. Mivel azonban ezekhez is kellett az ORI hozzájárulása, így a hivatalos statisztikákban utóbbiak is az ORI által engedélyezett koncertekként jelentek meg.¹⁷

¹⁵ A könnyűzenei élet változékonysága miatt féléves terveket is küldtek a Művelődési Minisztériumnak. Bulányi László ORI-osztályvezető ekkoriban is rendszeresen továbbította a vállalat féléves játsszai és pénzügyi tervét a Művelődési Minisztériumnak, így tett 1987. május 27-én is, amikor azt Kormos Sándor közművelődési főosztályvezető kapta meg a tárcánál. MNL OL XXVI–I–67 ORI-iratok (a továbbiakban: XXVI–I–67) 5. d. 3039.

¹⁶ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 275. Az ORI költségei a fellépti díjak, a szállítási költségek és a szerzői jogdíjak kifizetéséből álltak. Erről a felettes szervnek, a Művelődési Minisztériumnak kötelezően küldtek elszámolást, amelyet az ORI gazdasági igazgatója írt meg. MNL OL XXVI–I–67 4. d. 329. A Művelődési Minisztérium személyzeti és oktatási főosztályára azt a tájékoztatást adta Csanádi Lajos, hogy Bali György igazgató 1986. decemberi bére 13 100 forint volt, viszont ha figyelembe vették a jutalmait is, akkor 1986-ban az egy hónapra eső fizetése 18 157 forint volt. Ezek az adatok Bulányi Lászlónál 12 000/16 833, Jenőfi Jánosnál 12 100/17 100 forinttal alakultak. MNL OL XXVI–I–67 7. d. 6062.

¹⁷ Akadtak azért kivételek is. Az R-GO zenekart vezető Szikora Róbert édesapját, a szintén hivatásos zenész és a Kádár-rendszerben koncertszervezésre szakosodott Szikora Jenőt (1930–2003) nyolc hónapra tiltotta el a színpadtól az ORI 1975-ben tiltott koncertszervezésért, mert esetében bebizonyosodott a menedzselés – szocialista tevékenységektől idegen – vádja. Egy Kulturális Minisztériumban keletkezett levél úgy állította be őt, mint aki pusztán a szervezésért, munka nélkül szerezte a pénzt, mert nem lépett fel. Ennek alátámasztására hozta a tárca a csanádpalotai Kelemen László Művelődési Ház, a környei művelődési ház, a mezőkovácsházi és orosházi járási hivatal és a szentesi városi tanács művelődésügyi osztályának igazolásait. A menedzseltek között szerepelt Máté Péter és Ambrus Kyri, akik vallomásaikkal szintén megerősítették a fenti tényeket. Szikora egyébként a hatalom szemében „visszaesőnek” számított, mert az 5714/1971. számú művelődésügyi minisztériumi iratra hivatkozva megemlítette a tárca szakembere, hogy már volt eltiltása ilyen jellegű tevékenységért. Annál kevésbé érthető ezek után, hogy miért kapott az eredeti, egy éves eltiltás helyett enyhített időtartamú, nyolchnapos moratóriumot. MNL OL XIX-I-7-g Kulturális Minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztály iratai. 10. d. 5. t. 17353/1975.

A legnagyobb problémát az ORI számára a gazdasági helyzet romlása és az ezzel együtt járó állami támogatás csökkenése jelentette. Erről az 1987 júliusában kinevezett új megbízott igazgató, Bulányi László is panaszkodott Simon Lászlónak, a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége titkárának 1987. december 28-án. Mint írta, a koncertjegyek árát egyre nagyobb arányban emelniük kellett, miközben az értékeket létrehozó szakmai műhelyek működési költségei is rohamosan emelkedtek. Mindehhez járult szerinte egyfajta „művészeti dekadencia” is, aminek kézzelfogható jele volt a lakodalmas rock óriási sikere. Az ORI vezetője éppen ezért az „igazi értékek”, azaz az MSZMP ideológiai irányelveinek megóvására intett. (Ebben az időben éppen kidolgozás alatt állt egy új ideológiai csomag, aminek megvalósítására azonban már a rendszerváltás miatt nem került sor.) Érezhette Bulányi László a változások előszelét is, mert modellértékűnek nevezte a könnyűzenészek szakszervezeti alapszervezetének megalakulását,¹⁸ miközben tartott attól, hogy ezen a szakszervezeti egységen kívül is alakulnak majd újabb mozgalmak, ami egyáltalán nem kívánatos.¹⁹

Bulányi 1987. szeptember 30-án, október 1-jei hatállyal belső szerkezetátalakítást rendelt el a hatékonyabb költségvetés megvalósítása érdekében – nyilvánvalóan művelődési minisztériumi utasításra –, s erről a felügyeletet ellátó tárcának is beszámolt. Ennek keretében a párhuzamosságok felszámolása érdekében megszüntették a Dramaturgiai Osztályt, így véleménye szerint a fődramaturg feladatai jobban meghatározhatók lettek.²⁰ Emellett Reklám- és Vendéglátóműsor Osztályt alapítottak, amelynek feladata az igazgatói utasítás szerint az új partnerkapcsolatok ápolása és az innováció végrehajtása lett. Az osztály élén álló vezetőnek feladata volt egyebek mellett az is, hogy részt vegyen az úgynevezett elfogadó főpróbákon, bemutató előadásokon, és a műsorokat az intézmény nevében jóváhagyja. Feladatkörébe tartozott továbbá a kiemelt kapcsolattartás a keretszerződéses partnerekkel és a társszervekkel. A módosítás a Központi Műsorszerkesztési

¹⁸ Ennek kézzelfogható nyoma a tatai rocktanácskozáson mutatkozott meg 1981. március 23–25-én, amikor a pártállami hivatalnokok egyeztettek a pop-rockzenészekkel a szakma sorsáról, jövőjéről. Könnyűműfaj '81 – Popzene és környéke egy tanácskozás tükrében. Szerk. Boros Lajos – Czippán György – Földes Péter – Sebők János. (A KISZ Budapesti Bizottságának Politikai Képzési Központja kiadványa) Bp. 1981.; *Csatári Bence: Üvöltöző miniszterhelyettes Tatán. A párt és a rock katonái.* III. Múlt-kor [3] (2012) 2. sz. [Nyár] 86–91.

¹⁹ MNL OL XXVI–I–67 7. d. 7019. 1–3.

²⁰ A vendégrendezőikkel is dolgozó Dramaturgiai Osztály volt felelős az egyes produkciók forgatókönyveiért, színpadképeiért, ami az esztrádműsorok esetében jogos volt, de a könnyűzenei koncerteknek erre semmi szükségük nem volt a műfaj sajátosságai és a spontaneitás miatt. (A kezdeti időkben még szigorúan vették a zeneszámok közötti összekötő szövegek esetenkénti leírását is.) Így ennek az osztálynak a léte is okafogyottá vált. Ugyanakkor a fődramaturg azáltal, hogy nem tartozott egy adott osztályhoz, elviekben a tervek szerint szabadabban ki tudta volna teljesíteni tevékenységét a művészek között, jobban bele tudott volna szólni az egyes produkciókba, ám ez a rendszerváltás előtti évek enyhülő kultúrpolitikája miatt nem valósult meg.

Osztály feladatait változatlanul hagyta.²¹ Az átalakítások sem mentették meg azonban az ORI-t attól, hogy hídfőállásait idejekorán elhagyni kényszerüljön. A változások szelét jelzi, hogy a Magyar Úttörők Szövetségével is összeütközésbe került, amikor egy 1987. novemberi telefonbeszélgetés során „véletlenszerűen” tudta meg az ORI-igazgató, hogy a szokásos parlamenti fenyőfaünnepség megszervezésével 1987-ben nem őket bízta meg. Ezt „a régi jó kapcsolatukra való tekintettel” sérelmesnek tartotta, emiatt visszatartották az akkor velük exkluzív szerződésben álló Z’Zi Labor együttest a parlamenti fellépéstől, amit jogilag meg is tehettek.²²

A gazdasági nehézségek leküzdése érdekében Bulányi László 1987. augusztus 5-én írt Kormos Sándornak, a Művelődési Minisztérium közművelődési főosztály-vezetőjének és arra kérte, hogy az ORI 1988-as költségvetési előirányzatát emeljék fel. Mindezt azzal indokolta, hogy az ORI maradványérdekeltsgű önfenntartó költségvetési intézmény, amely kiadásait bevételeiből fedezi, és utóbbiak rendszerint felülmúlják kiadásait. Az előadások számát alig tudják már emelni, és a munkatársaik sem eléggé motiváltak, ami fékezően hat a bevételek alakulására. A nehézségek között említette, hogy az alkalmi foglalkoztatottak bére az elmúlt időben tovább emelkedett, az energiaárak úgyszintén, és az 1988-as „ár- és adóreform” is hátrányosan érintette őket. Emiatt azt kérte, hogy az előirányzatban alkalmazottak bruttó bérének 12%-át prémiumként tervezhessék, ami jobban érdekeltté tenné őket a munkavégzésben. A 12%-ból 8-at negyedévenként fizettek volna ki az eleve betervezett munka elvégzése után, míg a maradék 4%-ot az egyéni teljesítmény ösztönzésére használták volna fel. Ezáltal szerinte igazságosabb és differenciáltabb lehetett volna az ORI-n belül a jövedelemelosztás.²³

A bevétel növelése érdekében az ORI 1987. augusztus 10-én pályázatot írt ki munkatársainak, amelyben arra bízta őket, hogy találjanak olyan módszereket, amelyek sikeresek lehetnek a cég üzletpolitikájában. Többek között az alábbiakra kért javaslatokat az ORI vezetősége: miként lehetne bővíteni a külföldi kapcsolataikat akár az export, akár az import területén; egyéb takarékosági ötletek, például helyiségeik egyéb célszerű felhasználása; reklámszolgáltatásaik terjesztésére szolgáló új módszerek, valamint új típusú műsorok felkutatása. Itt sem maradhatott el azonban az ideológiai lózung: az ORI ugyanis nem pusztán mint intézmény kérte munkatársait, hanem megemlítette, hogy a cég állami, párt és társadalmi vezetése is erre kéri a dolgozókat.²⁴ Az ORI a nagy pénzforgalmára (évente

²¹ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5232.

²² MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6606.

²³ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 4129.

²⁴ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 4278.

80 millió forint készpénz 4 000 ügyféllel) hivatkozva, a kor technikai fejlődését követve kérte a Művelődési Minisztérium Terv és Költségvetési Főosztályától, hogy 1 200 000 forintot folyósítsanak két számítógép vásárlására. Hivatkoztak arra is, hogy 1988-tól bevezetik a személyi jövedelemadót, ami többletfeladatokat ró majd rájuk.²⁵ A kérelem sikerrel járhatott, mert Baranyai Zoltánt 1987. október 27-én azzal bízták meg, hogy szervezze meg és indítsa be az intézményi ügyvitel gépesítését, amiért 4 000 forintot kapott.²⁶

Utazások, útiköltségek

A pártállami monopolisztikus koncertszervezésben a fellépti díjakon felül útiköltség-térítést is kaptak a művészek, ami egyfajta kiskaput jelentett számukra többletbevétel szerzésére, ha megfelelő hivatalnoknál és megfelelő papírokkal kopogtattak. Ez a módszer a rendszerváltáshoz közeledve egyre merészebb formákat öltött. Extrém esetben az is előfordulhatott, hogy a relatíve szerény gázsi kiegészítésére olyan módon számították ki az utazási költségeket, hogy ugyanazon a napon, ugyanarra a viszonylatra kétszer számolták ki a megfelelő összeget, holott értelemszerűen csak egyszer utazott el a zenekar az adott helyszínre, igaz, ott egymás után két koncertet is adott. Hogy ez akkoriban mennyire „bevett eljárás” lehetett, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy például a szentesi Móricz Zsigmond Művelődési Központ 1986. november 25-én levélben érdeklődött az ORI-nál több költségtétel iránt, amire Csanádi Lajos jogi és közigazgatási osztályvezető azt válaszolta december 2-án, hogy az útiköltségtérítés nem számolható el kétszer, ha ugyanabban a városban kétszer egymás után lépett fel egy zenekar.²⁷ Ugyanezt kérdezte, és azonos tartalmú választ kapott a szombathelyi megyei művelődési központ 1986. december 12-én.²⁸

Másik kategóriába estek, de szintén az utazások tárgykörébe tartoztak az ORI-alkalmazottak hivatalos belföldi és külföldi kiküldetései, amire a felügyeleti szervtől mindig engedélyt kellett kérni. Ezt tette Bulányi László is, amikor az NSZK-beli ötnapos utazásához kérte a hozzájárulást Kormos Sándortól. Kiutazásának az volt a célja, hogy a Pannonia Szálloda és Vendéglátó Vállalat vezetőivel együtt ellenőrizze a Maxim Varieté műsorszolgáltatását, valamint az 1988-as fellépésekről tárgyaljanak az ottani Europarkkal (a várost nem nevezte meg közelebbről).²⁹ Az engedélyt végül megkapta, azt 1987. augusztus 7-én

²⁵ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5556.

²⁶ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5790.

²⁷ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6015.

²⁸ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6233.

²⁹ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 4121.

küldte el neki Müller Pál minisztériumi tanácsos.³⁰ A MIDEM Fesztiválra,³¹ az 1988. január 24–30. közötti időszakra hasonlóképpen megkérte Bulányi a kiutazási engedélyt Kormostól, s – értelemszerűen a pozitív elbírálásban bízva – felvette is, hogy a minisztérium illetékese is utazzon ki vele. Az engedélyt attól függetlenül meg kellett igényelni, hogy a kiutazási költséget maga az ORI viselte. Jellemző az ORI-vezetés hozzáállására, hogy nem egyfajta menedzserirodaként tekintett magára, hanem úgy, mintha a vezetők mindössze tapasztalatokat gyűjteni mentek volna.³² A közvetlenül a szétesés előtt álló politikai rendszerben is kötelessége volt az ORI-nak, hogy a Közlekedési Minisztériumtól engedélyt kérjen arra, hogy produkcióikkal átléphessék autóbusszokkal a határt, ezenkívül az utazó személyek költségeivel is el kellett számolniuk.³³

Az ORI részvétele a nemzetközi koncertszervezésben

Noha a Kádár-rendszerben a könnyűzene (és a komolyzene) exportja és importja az NKI monopóliuma volt, a KGST-piacot védő kötött devizagazdálkodás miatt számos alkalommal együtt kellett működnie társintézményével, az ORI-val, nem egyszer bevonva ebbe a körbe a Népstadion és Intézményeit (a továbbiakban: NSI) is, hogy az éves költségvetésükben meghatározott szerény devizakeretükből közös erővel könnyebben ki tudják fizetni az 1980-as évek második felében az enyhülő kultúrpolitikai viszonyoknak köszönhetően egyre többször hazánkba látogató nyugati sztárzenekarok szocialista relációban kiugróan magas gázsiját. Bali György a minisztériumi felkérésre beszámolót készített Kormos Sándornak, amelyben megállapította, hogy megnőtt a devizavonzatú „import” pop-rock együttesek felléptetésének anyagi kockázata, ezért jobban meg kellett fontolni, kit léptetnek fel Magyarországon. Sajnálkozva említette meg, hogy nemcsak a nyugati, de a szocialista könnyűzenei együttesek gázsijáról sem rendelkeznek friss információkkal. Valószínűleg a tárca hiányolhatta a külföldi, a szocialista embertípusnak megfelelő zenekarok gyakoribb behozatalát, mert Bali azt írta, hogy ha gazdaságosan akarnak importálni zenekarokat, akkor előtte feltétlenül piackutatást kellene végezni

³⁰ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 4251.

³¹ Marché International du Disque et de l’Edition Musicale (Nemzetközi Zenei Kiállítás és Vásár), a korabeli európai könnyűzenei piac legfontosabb fóruma, 1967-től minden évben megrendezik.

³² MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6249.

³³ Így tettek 1987. április 14-én is, amikor az Erkel Táncegyüttes dortmundi fellépéséhez kértek engedélyt a tárca nemzetközi főosztályától, és ennek érdekében Jenőfi János ORI gazdasági igazgató meg is adta a sofőrök és a gépkocsi adatait. MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2262. Ugyanígy az LGT együttesnek és stábjának (összesen 26 fő plusz rekvizit) szállítását is kérelmezniük kellett 1987. április 21-én, ugyancsak Dortmundba. MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2323. Az LGT történetéről lásd *Szántó Péter*: És ilyen a boks. Az LGT-sztori. Bp. 1985.

külföldön. Az 1986-os esztendőt értékelve sikerként könyvelte el a siófoki, akkor először megrendezett popfesztivált, amelyen 13 külföldi előadó is részt vett, noha kritikusan azt is megjegyezte, hogy a román operettes vagy a szovjet „jazz-folkos” stílus nem feltétlenül illett a műsor repertoárjába. A fellépők között volt bolgár, cseh, szlovák (ezt külön írták két énekesnél), lengyel, NDK-beli, illetve a már említett szovjet és román előadó. Nagy sikerként említette Giorgia Fiorio olasz énekesnő karrierjének kezdetét, amely szerinte szintén Siófokon kezdett felfelé ívelni, ugyanis megnyerte a fesztivál nagydíját és három közönségdíjat is. Rajta kívül volt svájci, belga, holland és angol fellépő is. Sikeres volt – mint állította – Demis Roussos Budapest Sportcsarnok (a továbbiakban: BS)-beli koncertje, és a Gombay Dance Band fellépése az Erkel Színházban. Utóbbi zenekar a Színészek–Újságírók Rangadóján (a továbbiakban: SZÚR) és Nyíregyházán már gyengébben szerepelt, mert egyik szólólistájuk lebetegedett. A BS-ben szintén nagy sikerrel lépett fel a Bad Boys Blue és Falco is. Némileg talán szemrehányásnak is lehet értelmezni utólag azt a megjegyzését, hogy sem a szocialista, sem a tőkés országokba nem volt 1986-ban hivatalos útjuk, miközben az ORI egyre inkább igyekezett bekapcsolódni a nemzetközi vérkeringésbe.³⁴

A nemzetközi könnyűzenei kapcsolatokban még az 1980-as évek derekánvégén is a szocialista relációt kellett előnyben részesíteni. Ennek megfelelően Bali Györgyöt arról értesítette Drecin József művelődési államtitkár, hogy az MSZMP KB-val történt egyeztetés után 1987-ben továbbra is számítanak a Népek Barátsága elnevezésű (erősen az állampártot kiszolgáló, mások mellett a négytagú Che Guevara együttesből álló) produkció szerepléseire, az 1986-ossal azonos díjazással.³⁵ A Népek Barátsága fellépett laktanyákban, munkásör és belügyi klubokban, úttörőtáborokban, iskolákban, de a Kádár-rendszer egyik legfontosabb társadalmi szervezete – a másik két nagyon fontos a Hazafias Népfront és az Országos Béketanács volt –, a fejlődő országok szocialista átalakításában való közreműködés érdekében életre hívott Szolidaritási Bizottság koncertjein is, amelyeket például Nicaraguában, Laoszban, Vietnámban, Kambodzsában, Angolában és Afganisztánban rendeztek. 1987-ben összesen hárommillió forintos költségvetésből gazdálkodhattak, ebből 2 240 000 forint volt a gázsi, 200 000 a szállítási, rakodási költség, 100 000-et költhettek szerzői jogdíjra, 400 000-et rezsi-költségekre, és maradt még 60 000 forint egyéb költségekre. Jenőfi János azt is kérte az államtitkárságtól, hogy utalják át költségvetési számlájukra a hárommillió forintot, valamint engedélyezzék, hogy az 1986-os maradványukat 1987-ben

³⁴ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 6481.

³⁵ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 370.

felhasználhassák, arra hivatkozva, hogy minden évben el szoktak térni az adott év költségvetésétől 100-150 000 forinttal.³⁶

Nem minden koncertet bonyolítottak le azonban ilyen zökkenőmentesen, amiben szerepet játszott az is, hogy az ORI nem szerzett túl sok rutint a Kádár-rendszerben a nyugati zenészek impresszálásában, miközben az intézményt a rendszerváltás előestéjén a szorult gazdasági helyzet miatt szinte minden ilyen típusú akcióba bevonták. Az ORI és az NKI között számos pengeváltásra került sor: egy alkalommal például Pentz Zsoltnak, az NKI könnyűzenei osztályvezetőjének írt dorgálón Bulányi László, akkor még az ORI művészeti vezetőjeként arról, hogy elzárkóznak a Swingle Singers énekegyüttes felléptetésétől, mert ők már voltak két éve Magyarországon, amiről az NKI nem tájékoztatta az ORI-t, hanem ezt az információt csak egy harmadik szervtől tudták meg – véletlenül.³⁷ Az NKI-vel 1987 novemberében a Cliff Richard-koncerttel kapcsolatban működtek együtt, ekkor Németh Ferencné és Sármánci Pál ORI-osztályvezetők vették fel a kapcsolatot ez ügyben Rusz Ferencsel, az NKI főosztályvezetőjével.³⁸ Furcsamód az NKI-vel kellett együttműködniük akkor is, amikor Dobos Attila estjét szervezte meg az ORI, mivel a művész hivatalosan még külföldinek számított 1987-ben.³⁹ A Shakin Stevens-koncertet az eredeti elképzelésektől függetlenül, az ORI az NSI-vel közösen rendezte, a devizális költségeket pedig fele-fele arányban állták. Erről Németh Ferencné 1987. február 2-án értesítette Pentz Zsoltot.⁴⁰ Rusz Ferencnek azt írta Bulányi László 1987. február 4-én, hogy mivel intézményük devizakerete évek óta stagnál, nem tudnak részt venni a Genesis együttes koncertszervezésében. Beszámolt egyúttal arról is, hogy a C. C. Catch-koncertet 1987. március 12-én megrendezik, fele-fele arányban vállalva az NSI-vel a devizális költségeket.⁴¹ Több külföldi szólistát érdektelennek minősített Bulányi László azok közül, akiket Pentz Zsolt ajánlott neki, ugyanakkor a felsoroltak közül Ray Charles után érdeklődött, de mérsékelni szeretne volna az árakat, különben „nem bízhatunk a gazdasági szempontból is sikeres koncert megszervezésében”.⁴² Az alkudozás és a nadrágszíz meghúzása a rendszerváltás előtt az ORI történetének szerves részévé vált, ezért kellett lemondaniuk a Georgia zenekar felléptetéséről is, amivel Pentz Zsolt kereste meg őket az NKI részéről.⁴³ Ugyancsak nem tudtak volna eleget fizetni Gilbert Bécaud-nak. Bulányi

³⁶ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 371.

³⁷ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 309.

³⁸ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 650.

³⁹ Dobos Attila 1970-ben emigrált Mary Zsuzsával együtt. MNL OL XXVI-I-67 4. d. 869.

⁴⁰ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 708.

⁴¹ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 805.

⁴² MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2033.

⁴³ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6268.

Pentznek írt visszautasító levelét 1986. december 18-án ezen kívül még azzal is indokolta, hogy az említett művész legutóbb az egyhatodáért vállalta a fellépést Magyarországon.⁴⁴

Bulányi Pentznek címzett, 1987. május 8-ai levelében azt kérte, hogy inkább 1987 őszére adjanak az ORI-nak külföldi vendégzereplőkre ajánlatot, mert nyárra már e tekintetben túltelített a budapesti piac.⁴⁵ Az 1987. július 9-ei levélváltásból az derül ki, hogy az NKI által ajánlott művészeket (Rhoda Scott, Golden Gate Quartett, Chi Coltrane, Vital együttes) nem kívánták felléptetni, mert érvelésük szerint irántuk elsősorban az idősebb korosztály érdeklődött, ugyanakkor nem lehetett előre megjósolni azt sem, hogy hányan lennének kíváncsiak rájuk, amit leginkább a romló gazdasági helyzet következményének tudtak be.⁴⁶ Hasonló hangvételű volt az 1987. július 10-én szintén Pentz Zsoltnak írt levél, amelyben a latin-amerikai zenekarokat és a „másod-harmad vonalbeli” együtteseket utasították vissza,⁴⁷ valamint egy szintén ezen a napon kelt levélben Udo Lindenberg fellépését az idő rövidségére, Ray Charlest pedig a magas gázsira/fellépti díjra hivatkozva.⁴⁸ Az NKI által az ORI-nak adott elégtelennek tartott ajánlatokról panaszkodott Bulányi László Boros Róbertnek, a Művelődési Minisztérium Nemzetközi Propaganda és Szervezési Főosztálya vezetőjének, azokat inkurrensnek nevezve.⁴⁹

Az ORI az IRI-vel is megállapodást kötött, hogy a Thomas Anders-koncertre, amelyet az IRI szervezett, az ORI is segít jegyeket árusítani, 150 darab 210 forintos belépőt el is adtak, amit a jutalék levonása után átutaltak az IRI számlájára.⁵⁰

Az akkoriban feltörekvő heavy metal Running Wild együttes Hamburg–Budapest–Hamburg viszonylatban való utaztatását és elszállásolását is vállalta az ORI, napidíjat fizettek az együttesnek, amelyből az étkezésüket is megoldották, de a vízumot az NKI-nek kellett beszereznie.⁵¹ Az ORI feladata az volt, hogy egyeztessen a Petőfi Csarnokkal, amelynek terembérleti díjat fizettek a helyszín

⁴⁴ MNL OL XXVI–I–67 7. d. 6345.

⁴⁵ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2120. Konkurenciát jelentettek az ORI-nak ebben az időszakban az IRI mellett a helyi művelődési házak népművelő koncertszervezői is, akik sokszor igyekeztek felülcitálni a zenészek gázsiját, ami persze nem lehetett hivatalos, legfeljebb az útiköltség-térítés adott erre némi mozgásteret. Emiatt az ORI méltatlankodott, és e tárgyban levelet is írt a Baranya Megyei Tanács Művelődési Osztályának, amelyben leírták, hogy ki kell vizsgálni a magánszervezésű koncerteket, másrészt az ORI igyekszik azokkal a művelődési házakkal együttműködni – itt a siklósit említették meg –, amelyekkel eddig is jó volt a viszonyuk. A méltatlankodó levél egy a Dunántúli Napló 1987. augusztus 10-ei számában megjelent cikk nyomán született. MNL OL XXVI–I–67 6. d. 4255.

⁴⁶ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3430–3434.

⁴⁷ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3560.

⁴⁸ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3563.

⁴⁹ MNL OL XXVI–I–67 6. d. 4693.

⁵⁰ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3741.

⁵¹ MNL OL XXVI–I–67 6. d. 4437.

biztosításáért.⁵² Amikor kiderült, hogy jó idő lesz és nagy az érdeklődés, úgy döntöttek, szabadtéren rendezik meg a koncertet, aminek propagálására felkérték a Magyar Televízió (a továbbiakban: MTV) Műsorigazgatóságát⁵³ és az MTV Képűjság szerkesztőségét.⁵⁴ Az angol nyelvű tolmácsolást mások mellett Schuster Lóránttal, az akkor éppen működését szüneteltető P. Mobil együttes, valamint a változások hatására működési engedélyt kapó P. Mobil Kulturális Szolgáltató Kiszövetkezet vezetőjével oldották meg, aki naponta ezer (összesen ötezer) forintot kapott az ORI-tól. Emellett volt egy német nyelvű tolmács is ugyanekkora összegért, Boros Gyevi Katalin személyében.⁵⁵ A jelentős bevétel miatt a Petőfi Csarnok igazgatója, Lehel László a koncert után az eredetileg megállapított 70 000 forintos bérleti díjon felül további 35 880 forintot kért az ORI-tól, ezt azonban nem fizették ki. Legény Csabáné megbízott osztályvezető 1987. november 25-én kelt levelében azzal érvelt, hogy a szabadtéri rendezés nem okozott a Petőfi Csarnoknak többletköltséget, ráadásul nem is jelezték az ORI-nak a koncert előtt, hogy az intézményen belüli helyszínváltás miatt megemelik az ORI által fizetendő bérleti díjat.⁵⁶

Meglehetősen éles hangvételű, a személyeskedésektől sem mentes levelet írt az ORI-ból Legény Csabáné Pentz Zsoltnak a Black Sabbath 1987. december 1-2-*ra* tervezett koncertjeivel kapcsolatosan. Sérelmezte, hogy az NKI késlekedett a koncertek reklámozásával, és hiányolta, hogy az együttes honoráriumáról nem tájékoztatta az ORI-t. Nem hitték el az NKI érvelését, miszerint az együttes az ENSZ embargós listáján van, mert fellépett az Apartheid-rezsim által sújtott Dél-Afrikai Köztársaságban. Ebben a kérdésben azonban az NKI-nak volt igazsága, tényleg tiltólistán volt a Black Sabbath, emiatt magyarországi fellépéseinek tervezése a médiában nagy port kavart fel – és végül el is maradtak a koncertek. Az ORI eleinte azzal fenyegette meg az NKI-t, hogy a szerződés megkötésének halogatásából adódó kárait velük fizettetik meg.⁵⁷ November 30-án viszont már azt sérelmezték, hogy nem kaptak időben információt az együttes feketelistára kerüléséről, s emiatt kártérítést kértek az NKI-tól, mivel október 13. (ekkor kapták meg az úgynevezett blankettaszerződést a koncertszervezésre) és

⁵² MNL OL XXVI-I-67 6. d. 4449.

⁵³ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5276.

⁵⁴ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5277.

⁵⁵ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5189.

⁵⁶ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6387.

⁵⁷ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5796. 2. A koncert végül valóban elmaradt a fenti okok miatt, ennek nyomai tetten érhetők abban is, hogy az ORI lemondta a koncerthirdetéseket a különböző médiumokban. MNL OL XXVI-I-67 6. d. 6011–6015. A hard rock zenekar helyett az NKI meghívta a Tokyo Blade, a Paganini, a Mama's boys, a Sado és a Railway együtteseket. MNL OL XXVI-I-67 6. d. 6033–6034.; 6036.; 6051.; 6083–6085.; 6099.; 6110.

november 6. (ekkor kapták meg a hírt, hogy mégsem jön a zenekar) között propagandával és reklámmal készültek az együttes fogadására.⁵⁸

Jóval kimértebb és tartalmilag is visszafogottabb levelet írt az ORI Erdős Péternek⁵⁹ 1987. november 4-én a Neoton⁶⁰ jugoszláviai turnéja kapcsán. Ebben kiemelték az autóbusz és a teherautók szállítási költségeit, valamint azt, hogy – szintén a változó időket fémjelezve – a Studio System Gmk⁶¹ felajánlotta szolgáltatásait a világítóberendezések kezelésére. Tételesen felsorolta a dokumentum a technikai személyzet költségeit, sőt még azt is tisztázták, hogy a berendezések bérleti díján felül (napi 10 000 forint) 10%-os úgynevezett generálvállalkozói díjat is felszámított az ORI az Erdős Péter MHV-menedzser hitbizományának számító, de az MHV-n belül működő Pro Menedzser Irodának.⁶² A november 12–17. között lebonyolított turnén a hangtechnikai szolgáltatásért összesen 40 000 forintot fizettek Erdősék az ORI-nak,⁶³ míg az autóbust 18 forintos kilométerenkénti díjjal bocsátotta az ORI a Neoton-turné rendelkezésére.⁶⁴

Ha már ennyire bekapcsolódtak a nemzetközi koncertszervezésbe, a változások szelét megérezve mindenre kiterjedő, teljes zenei export-import jogot kért az ORI részére a Művelődési Minisztériumtól Bulányi László 1987. november 30-án Kormos Sándornak írt levelében úgy, hogy akár egyedüli céggként is szervezhesenek külföldi sztároknak koncerteket, ami szerinte alapvetően jár nekik, mivel intézményük évek óta nyereséget termel, s ez „a szórakoztató művészet területén egyre nehezedő feladat”.⁶⁵ Emlékeztetett arra is, hogy 1983-ban sok állami, társadalmi és szövetkezeti egység is kapott rendezési jogot, aminek következtében az

⁵⁸ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6479. 1–2.

⁵⁹ Erdős Péter számos vargabetűvel rendelkező pályafutásáról lásd *Acsay Judit*: *Hogyan készül a pop-menedzser?* Bp. 1990.

⁶⁰ A Neoton együttes történetéről lásd *Borzák Tibor*: *Családragény. A Neoton Família műhelyében.* Bp. 1989.; *Csepregi Éva*: *Amikor én még Csepi voltam.* Bp. 2009.

⁶¹ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1981. szeptember 9-én közzétett és 1982. január 1-jén életbe lépett 15. sz. törvényerejű rendelete tette lehetővé Magyarországon a gazdasági munkaközösségek (gmk) létrehozását. Ennek alapján kapott felhatalmazást a Minisztertanács arra, hogy a gmk-k létesítésére, szervezetére, gazdálkodására és megszűnésére vonatkozó rendelkezéseket a Polgári Törvénykönyvnek a polgári jogi társaságra irányadó szabályaitól eltérően állapítsa meg. Lásd Magyar Közlöny, 1981. szeptember 9. 729. Ennek értelmében a Minisztertanács ugyancsak 1981. szeptember 9-én kiadta a 28/1981. (IX. 9.) számú rendeletét a gazdasági munkaközösségekről. Ezt a jogi szabályozást a gazdasági élet pangásának megszüntetésére irányuló szándék hívta életre. Ahogy a rendelet fogalmaz: ezek a szervezetek kiegészítő gazdasági tevékenységek végzésére jöhetnek létre, minimum 2, maximum 30 taggal. A Minisztertanács elnöke, Lázár György jegyezte jogszabály kellő akkurátussággal járta körbe az alapítás és a munkavégzés körülményeit, ügyvitelét, és alapvetően gazdasági jellegű munkavégzésről szólt, de a kulturális szolgáltatást támogató gazdasági tevékenység is ideérthető volt. Lásd Magyar Közlöny, 1981. szeptember 9. 731–733.

⁶² MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5942.

⁶³ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6390.

⁶⁴ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6341.

⁶⁵ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6437. 1.

ORI-nak nehezebb dolga lett. Ezt azzal szerették volna kompenzálni, hogy ők is kapnak rendezési jogot külföldi vonatkozásban, ezzel azonban megtörték volna az NKI monopóliumhelyzetét. Bulányi azzal is érvelt, hogy a hazai szórakoztató művészet nemzetközi fejlődését nem segítette a fennálló állapot, mert kényszerpályás gyakorlatot vont maga után, és a megfelelően szabályozott versenyhelyzet az ORI vezetői szerint mindenkit jobb munkavégzésre és gazdálkodásra sarkallhatna. Másrészt hangsúlyozta: azzal, hogy ha az ORI megkapja a külföldi művészek magyarországi és a magyar művészek külföldi impresszálási jogát, a magyar állam érdekei sem sérülnek, mert ugyanúgy, ahogy eddig, ez utóbbi tevékenységük után is befizetnék a minisztériumnak a nettó bevételüket (amiben persze nem lett volna benne az ORI munkatársainak munkadíja és az intézmény rezsiköltsége). Összességében véve koncertekre, pódiumműsorokra, vendéglátó egységekben revükre, varieté programokra, valamint reklámokra, illetve a náluk regisztrált művészek kiközvetítésére kértek export-import jogot. Bulányi hangsúlyozta, hogy az ORI személyi és tárgyi feltételei adottak lennének ehhez a munkához, s az akkori állományból létrehoznának egy háromfős szakmai államközi osztályt, aminek így nem lenne plusz költségvonzata. Némileg indignálódva és kérésüket indokolva azt írták a minisztériumnak, hogy a Maxim Varieté műsoraikat ugyan ők állítják színpadra belföldön, azonban ha ez a társulat külföldre megy, a bevétel már a Magyar Cirkusz és Varieténél jelentkezik. Egy újabb – egyébként nem teljesen megalapozott – huszárvágást jelentett az NKI felé az a megjegyzés, hogy míg az ORI többek között a Neoton, a Z'Zi Labor, a Dolly Roll⁶⁶ és a Bikini⁶⁷ produkcióit gondozza, ezeknek a zenekaroknak a külföldi koncertjei után az Interkoncert kapta a jutalékot. Az ORI végül ezen a téren nem járt sikerrel, és nem szervezhetett kizárólagos joggal koncerteket magyar zenekaroknak külföldön.⁶⁸

Bulányi László 1987 végén beszámolt Kormos Sándornak nemzetközi forgalmukról. Kötelező dicshimnuszokat zengett a szovjet fellépőkről, így a Radar és a Leontyev együttesekről, megemlítette, hogy indiai művészeknek is biztosítottak öt koncertre fellépési helyszínt, és még a Művelődési Minisztérium felkéréseinek is igyekeztek eleget tenni. Megjegyezte, ők csak a helyszíneket biztosították, a koncertszervezés az NKI feladata volt. Külön örömmel konstataulta, hogy a Népek Barátsága együttes egy-egy hónapot Afganisztánban és Nicaraguában koncertezett, és fellépett a Szovjetunióban is. Említést tett ezenkívül a Korona Pódium⁶⁹

⁶⁶ A Dolly Roll együttes történetéről lásd *Dolly – Zoltán János*: Dollywood. Bp. 2001.

⁶⁷ A Bikini együttes történetéről lásd *Maróthy György*: Bikini. Bp. 1997.; *Trunkos András*: 20 év Bikiniben. Bp. 2002.

⁶⁸ MNL OL XXVI–I–67 7. d. 6437. 1–3.

⁶⁹ A már 1972 óta az ORI égisze alatt működő Korona Pódium – amely a budai Várban található Korona cukrászdáról kapta a nevét, mert kezdetben itt voltak a műsoraik, többek között Bessenyei

dortmundi szerepléséről, amelyért cserébe fellépett Magyarországon a nyugat-berlini Klimentkastén négytagú társulata. Megemlítette a székesfehérvári Videoton Interjazz Fesztivált is, amelyre szintén sikerült leszerződtenniük néhány külföldi előadót. Az ORI alkalmazottai ezen kívül kétszer jártak Lengyelországban, egyszer-egyszer pedig az NDK-ban és Franciaországban (ez utóbbi volt a cannes-i MIDEM Fesztivál), ahová mindegyik esetben egy-egy főt delegáltak.⁷⁰ Összességében tehát elmondható, hogy annak ellenére, hogy a kormányzattól nem kapta meg a külföldi zenekarok felléptetésére még egyedi esetekre sem a kizárólagos rendezői jogot, az ORI a rendszerváltás felé haladva – társintézményekkel összefogva – egyre nagyobb intenzitással kapcsolódott bele ebbe a munkába.

A cenzúra eszköze: az engedélyezési eljárások

Az ORI-nak kettős fegyver volt a kezében a cenzúra érvényesítésére a pártállami rendszerben, még annak legutolsó éveiben is, hogy ellenőrzése alá vonja a hatáskörébe tartozó előadóművészeket. Egyrészt anélkül senki nem léphetett színpadra, hogy ne felelt volna meg az ORI által szervezett vizsgán, ahol működési engedélyt adtak a megfelelteknek, másrészt, eredetileg minden egyes könnyűzenei műsor engedélyezése is hozzájuk tartozott. Ez utóbbi monopóliumát már az 1970-es évek közepén megtépázták, ugyanis 500 fő alatti rendezvényeken való fellépéshez az engedélyt az illetékes tanács szakigazgatási osztálya adta meg 1975. január 1-től a 3/1974. sz. kulturális minisztériumi rendelet alapján.⁷¹ Ezt persze felfoghatjuk a rendszer rugalmasabbá tételének is, hiszen helyi szinten dőlt el az, hogy az adott művelődési házban kik lépjenek fel. A helyi rendező szervek között mindenesetre jelentős volt a bizonytalanság, amelynek hangot is adtak az ORI-nak írt megkeresésekben, még az 1980-as évek végén is. Mindezt jól mutatja például az is, hogy az ORI nevében Tar Mihály szervezési és propaganda osztályvezetőnek kellett megnyugtatnia a szentendrei Petőfi Kulturális és Hagyományörző Egyesületet, hogy kisebb rendezvényeikhez nem kell ORI-engedélyt kérniük.⁷² Az 500 fő feletti koncerteket azonban még közvetlenül a rendszerváltás előtt is ORI-engedélyhez kötötték. Így például a Lord együttes⁷³ 1987. augusztus 9-ei

Ferenc, Mensáros László és Sinkovits Imre részvételével – szervezete végül a rendszerváltozóskor az ORI néhány korábbi alkalmazottjának műsorszervező magánvállalkozása lett, Mikes Lilla színművész nő és Poór Péter táncdalénekes felesége, Poór Pék Ilona alapította. A szerző interjúja Poór Péter táncdalénekeskel 2020. október 13-án. (A felvétel a szerző birtokában.)

⁷⁰ MNL OL XXVI–I–67 7. d. 7033.

⁷¹ Magyar Közlöny, 1974. december 14. 1017–1019. A rendeletet dr. Molnár Ferenc, kulturális minisztériumi államtitkár látta el kézjeggyével.

⁷² MNL OL XXVI–I–67 4. d. 53.

⁷³ A Lord együttes korai történetéhez lásd *Kozma Gábor*: Lord sztori. Szombathely 1983.

felléptetéséhez kért engedélyt az ORI-tól a keszthelyi Goldmark Károly Művelődési Központ 1987. április 21-én, amit április 24-én Tar Mihály aláírásával meg is kapott.⁷⁴ Ugyancsak a Lord 1987. augusztus 29-ei fellépéséhez adta meg az ORI az engedélyt – szintén Tar Mihály aláírásával – a tatabányai Bokányi Dezső Sport- és Szabadidő Központnak.⁷⁵

A tágabb értelemben vett cenzúra másik fontos eszközeként rendszeresített ORI-vizsga alapvetően határozta meg, ki lehet énekes vagy zenész és ki nem, sorsokról és karrieréről döntve ezzel. A pártállami kulturális irányításnak ez a módja azonban egyúttal komoly szakmai szűrést is jelentett, mintegy biztosítva azt, hogy bizonyos nívó alatt ne lehessen színpadra állni a könnyűzenei műfajban sem. Ennek a kettős tevékenységnek az egyik iskolapéldája Lipták Mária esete. A 42 éves munkásnő ügye egészen Köpeczi Béla művelődési miniszterig jutott, mert az érintett neki írta meg panaszát 1986. november 21-én, amiért nem kapott végleges ORI-engedélyt hét próbálkozás (!) után sem.⁷⁶ Valószínűleg nagyfokú kitartása miatt kapta meg mindössze egyetlen alkalommal az ideiglenes működési engedélyt, amit aztán nem véglegesítettek. A Művelődési Minisztérium kivizsgálhatta az ügyet az ORI-val – valószínűleg ebben szerepet játszott a jelölt munkásszármazása is –, a cég nevében pedig Csanádi Lajos írt Kormos Sándornak, melyben megindokolta, hogy a vizsgabizottság miatt nem tartotta színpadképesnek Lipták Mária produkcióját. Egyebek mellett azt írta, hogy nem pódiumra termett előadó, nem színpadi alkat, éneklése iskolás, ritmikai hibái vannak és előadásmódja érdektelen, sőt sokszor hamis, ráadásul kicsit korosnak is ítélte a jelöltet.⁷⁷ 1985. május 7-én mindezek ellenére megkapta az ideiglenes működési engedélyt azzal, hogy később újra vizsgáznia kell.⁷⁸ Alig hat nappal később, 1985. május 13-án azonban megint nem felelt meg a vizsgán, sőt a bizottság akkor azt is írta, hogy alkalmatlan a pályára és a hangokat rosszul képezi.⁷⁹ A vizsgázatók között olyan nevek szerepeltek, mint a rendkívül befolyásos, korábban a Magyar Rádió Zenei Osztályát vezető Tamássy Zdenkó zeneszerző, Juhász Előd, az MTV szerkesztő-műsorvezetője, Wilpert Imre, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (a továbbiakban: MHV) egyik főszerkesztője, Gonda János, a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola tanszékvezetője, a zongorakíséretet pedig Balassa Tamás adta, míg a jegyzőkönyvet Csanádi Lajos vezette.⁸⁰ Ezúttal

⁷⁴ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2317.

⁷⁵ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 4120.

⁷⁶ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6083.

⁷⁷ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6083. Melléklet 1.

⁷⁸ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6083. Melléklet 2.

⁷⁹ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6083. Melléklet 3.

⁸⁰ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6083. Melléklet 1.

ugyan nem, de többször is ebben a bizottságban foglalt helyet Vajda Tibor, a Művelődési Minisztérium könnyűzenei főelőadója.⁸¹ A vizsgákra minden évben január-februárban lehetett jelentkezni, s a jelentkezésnek a következő előfeltételei voltak: 18–35 éves életkor, büntetlen előélet, középiskolai végzettség vagy szakmunkásvizsga, a vizsgadíj befizetése (1986-ban 1000 forint, plusz sikeres vizsga esetén további 500 forint a működési engedélyre). Az ORI igény esetén adatlapot és a szakmai követelményeket tartalmazó tájékoztatót küldött a pályázóknak.⁸² A vizsgáztatás intézménye egészen a rendszerváltásig megmaradt.

ORI-vizsgákat általában a kialakult metódus alapján minden évben tavasszal és ősszel tartottak. 1987-ben május 11–26. között szokás szerint az V. kerület Vörösmarty tér 1. szám alatt található ORI-székház I. emelet 126-os termében rendezték a könnyűzenei engedélyszerző vizsgákat.⁸³ Kormos Sándort is meghívták a vizsgákra,⁸⁴ illetve a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége Zeneművészeti Szakszervezetének⁸⁵ és a Szabadfoglalkozású Előadóművészek KISZ Bizottságának⁸⁶ képviselőit is. A vizsgabizottság tagjai közül Faludi Rezső, a Magyar Rádió zenei főosztályvezetője napi 1000, a többiek napi 800 forint tiszteletdíjat kaptak.⁸⁷ A bizottságban foglalt helyet Victor Máté zeneszerző, Benkő László zenész, Béres Ferenc énekes, Muzsay András (a *Paff*, a *bűvös sárkány* és az *Ohio* című dalok magyarra fordítója), valamint Korda György énekes, Blum József zeneszerző és Illés Melinda énekes.⁸⁸ Ebben a vizsgaidőszakban, 1987. május 15-én kapott ORI-engedélyt Zámbó Imre néven Zámbó Jimmy is. A megfeleleknek szóló egyenszöveg így szólt: „Értesítjük, hogy Ön a folyó év (dátum) előadóművészi működési engedélyszerző vizsgán eredményesen szerepelt. Eredményes vizsgájához gratulálunk, előadóművészi munkásságához jó egészséget és sok sikert kívánunk. Egyidejűleg kérjük, hogy erkölcsi bizonyítványával vagy érvényes útlevelével együtt osztályunkon – előzetes telefonmegbeszélés

⁸¹ MNL OL XXVI–I–67 7. d. 6083. Melléklet 2.

⁸² MNL OL XXVI–I–67 7. d. 6204.

⁸³ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2376.

⁸⁴ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2493.

⁸⁵ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2494.

⁸⁶ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2495.; A könnyűzenészek KISZ-szervezetének első vezetője Szigeti Ferenc, a Karthago együttes vezetője és gitárosa volt, őt Muzsay András, a Városi Zenét Akarók társaságának tagja követte, akinek regnálása alatt ez a KISZ-alapszervezet a rendszerváltáshoz közeledve egyre jelentéktelenebbé vált. A szerző interjúja Szigeti Ferencsel, a Karthago együttes vezetőjével 2018. május 6-án. (A felvétel a szerző birtokában.)

⁸⁷ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2496–2500. A vizsgabizottság tagjai voltak továbbá: Balassa Tamás, Kiss Imre, a Magyar Rádió osztályvezetője, Péter Miklós és Vajda Tibor.

⁸⁸ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2501–2507. A vizsgáztatók ellátásáról az ORI gondoskodott, szerződést is kötött a Hotel Duna Intercontinental üzletvezető-helyettesével, Hernádi Lajosnéval, öt-öt főre elosztva alkalmanként 15 darab sajtos rudat, 25–25 apró sajtos pogácsát, illetve sajtos bouche-t, 10–10 üveg ásványvizet és üdítőt, illetve 12 adag feketekávét. MNL OL XXVI–I–67 4. d. 2577.

alapján (180-053) – mielőbb megjelenni szíveskedjék!” A dokumentumot ebben az időszakban Csanádi Lajos írta alá. Egy másik időpontban – 1987. november 24–25-én – vizsgáztatták a konferansziékat, műsorvezetőket, játékvezetőket és parodistákat az ORI-székházban lévő zeneművészek klubjában,⁸⁹ ahol a megmérettetéseket megelőzően a konferansziék által elmondandó összekötő szövegblokkokat is megkapták a bizottság tagjai.

Az 1987. májusi ORI-vizsgán megfelelt együttesek között volt az Exotic, a Fan-Fan és a Bancock, a Rókusfalvy Pál által vezetett Studium Dixieland, az Udvari Bolondok és a Rudán József (a későbbi Coda, majd Pokolgép és P. Mobil zenekarok énekese) által vezetett Candy együttes.⁹⁰ Ugyanakkor a „nem megfelelték” között említették a hamarosan nagy sikert elérő, ám még befutása előtt retorzióval sújtott⁹¹ Aurora punkzenekart.⁹² Az engedélyt nem adták meg azoknak, akiknek nem volt végleges letelepedési engedélyük. A korábban valószínűleg nem Magyarországon élt és onnan Sopronba hazatért Szilágyi Jánosnak 1987. július 28-án Csanádi Lajos azt írta, hogy számára csak akkor lehet kiadni az előadóművész engedélyt, ha véglegesen letelepedik.⁹³ Nem volt érvényes működési engedélye az akkor már feloszlott és még újjá nem alakult Beatricének sem, ezt közölte Csanádi Lajos 1987-ben a Szolnoki Művelődési Központ megkeresésére. Nagy Ferenc (Nagy Feró) énekes fellépti díját viszont elárulta: 1800 forintot kapott ekkor alkalmanként.⁹⁴

Az akkorra már megszilárdult és egészen a rendszerváltásig tartó szokásoknak megfelelően összesítést is küldött a vizsgaeredményekről az ORI igazgatója, Bali György Kormos Sándornak: az 1987. május 11–26. közötti vizsgaidőszakra 106 szólista, 92 együttes, 13 kisegyüttes (trió, duó) jelentkezett. Közülük három szólistát és egy kisegyüttest utasítottak vissza formai okokból, meghallgatás előtt visszalépett 29 szólista, 21 együttes és három kisegyüttes. Megfelelt a vizsgákon 13 szólista, 45 együttes és két kisegyüttes, ideiglenes engedélyt 14 szólista, 11 együttes és egy kisegyüttes kapott, míg a vizsgán nem felelt meg 41 szólista, 13 együttes és 5 kisegyüttes. A vizsgán nem jelent meg hét szólista, két együttes és egy kisegyüttes. A 24 táncdalénekesből 11-en nem feleltek meg, hatan

⁸⁹ MNL OL XXVI–I–67 6. d. 5482–5484.; 5487.; 5497. Az 5485–ös dokumentum hiányzik, minden bizonnyal az további vizsgabizottsági tag nevét tartalmazza.

⁹⁰ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3280–3281.

⁹¹ A nyíltan antikommunista zenekar fiatalkorú énekese, Demeter János 1984-ben felfüggesztett börtönt kapott, társai pedig rendőrhatósági figyelmeztetésben részesültek nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett közösség megsértése miatt, mert énekesük illetlenül viselkedett a közönség előtt. *Csatári Bence*. Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája. Bp. 2015. 210.; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V–164148. 98–104.

⁹² MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3321.

⁹³ MNL OL XXVI–I–67 6. d. 4045.

⁹⁴ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3781.

ideiglenes engedélyt kaptak, hárman nem jelentek meg, és csak négyen kaptak állandó működési engedélyt.⁹⁵ Ezek a számadatok a színvonalvédelmet és az esetlegesen ideológiailag nem megfelelő zenészek távoltartását az ORI-engedélytől egyaránt mutathatják. Utóbbira példa az Aurora együttes történetének korai szakasza, melynek során a punkzenekarok között hiába játszottak magas nívón, kommunistaellenességük miatt először egyáltalán nem kaptak állandó játszási engedélyt, később is csak ideigleneset. Ezt abból következtethetjük ki, hogy 1987. augusztus 25-én kelt levelében Csanádi Lajos azt írta a zenekarvezetőnek, hogy nem tudják meghosszabbítani ezt az engedélyüket, és felkérte őket, hogy 1988. január-februárban jelentkezzenek újabb vizsgára.⁹⁶ Tehát az esztétikai színvonal védelme és az ideológiai cenzúra még a rendszerváltás előestéjén is működött az ORI-vizsgákon, amit majd végérvényesen csak a politikai fordulat számolt fel.

Szerződészegések és fegyelmi ügyek

A vizsgáztatáson és a koncertek engedélyezésén túl egészen a rendszerváltásig az ORI fegyelmi eljárásokat is indíthatott, vagy figyelmeztetésben részesíthetett művészeket, ha úgy ítélte meg, hogy nem teljesítették a szerződésben foglaltakat. Urbán Erika például az 1986. évi ORI-szerződése alapján a neki előlegként kifizetett gázszi ellentételezéseként 11 fellépést vállalt, amit azonban elhalasztott, ezért „az előadások realizálására 1987. évben is igényt tartunk” – közölte Bulányi László művészeti vezető 1987. január 2-án a művésznővel,⁹⁷ miközben arra figyelmeztette, hogy ha nem teljesíti ezt a vállalását, visszafizettetik vele az összeget. Ugyanezt írta ugyanezen a napon hét előadás tekintetében Leblanc Győzőnek is,⁹⁸ míg Kovács Apollónia két,⁹⁹ Alfonso¹⁰⁰ és Rátonyi Róbert¹⁰¹ egy-egy, Pitti Katalin pedig három¹⁰² műsort nem teljesített.

Az is előfordult, hogy egy művész „elfelejtett” elmenni az előadására. Ez esett meg Paudits Béla színművésszel is, akit szolnoki botlásáért az ORI-t ért kár, 7287 forint – ez a megjelent közreműködők fellépti díját, illetve a szállítási költségeket tartalmazta – visszafizetésére köteleztek egy 1987. május 8-án kelt levelben, valamint felhívták a figyelmét arra, hogy ha nem fizeti vissza a pénzt,

⁹⁵ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3927.

⁹⁶ MNL OL XXVI–I–67 6. d. 4100. Ugyanígy járt, csak más okokból a Snétberger-duó is, amelyet szintén az 1988-as vizsgára jegyeztek elő. MNL OL XXVI–I–67 6. d. 4045.

⁹⁷ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 24.

⁹⁸ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 25.

⁹⁹ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 26.

¹⁰⁰ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 27.

¹⁰¹ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 28.

¹⁰² MNL OL XXVI–I–67 4. d. 29.

akkor követelésüket peres úton hajtják be.¹⁰³ A művész erre nem reagált, így újabb levelet írt neki Németh Ferencné osztályvezető 1987. június 3-án. Ebben arról is beszámoltak, hogy a szolnoki művelődési központnak is az ORI fizette meg a kárát, 4500 forintot, ami tartalmazta a szolnokiak propagandaköltségét, illetve azt, hogy hiába állítottak be pénztárost, ruhatárost, ügyelőt, jegyszedőket és technikusokat¹⁰⁴ arra a napra. Így a fent már említett 7287 forintos összegben felül ennek megtérítését is követelték tőle, valamint újra felvázolták előtte, hogy szükség esetén polgári peres útra terelik az ügyet.¹⁰⁵ Az ügy folytatódott, amikor az ORI 1987-ben megadta pontos lakcímét és ideiglenes lakhelyének címét a Pesti Központi Kerületi Bíróságnak, hogy az a fizetési meghagyást kézbesítse a művésznek. Az ügy végkifejletéről nem került elő dokumentum.¹⁰⁶

Fegyelmi ügy lett abból is, hogy az ORI műsoraiban fellépő Varga Viktória az 1987. december 31-ig vállalt szerződés ellenére az előadásokon nem jelent meg, ezért ideiglenes működési engedélyét is bevonták.¹⁰⁷ Bulányi László 1987. november 5-én közölte vele, hogy indokolatlan és igazolatlan távolmaradása miatt szerződészegés címén 25 ezer forintos kártérítésre kötelezték, amelynek egy részét, 6075 forintot a fellépti díjából visszatartották, a fennmaradó összeget pedig 1987. december 31-ig kellett visszafizetnie az ORI-nak, egyúttal a budapesti lakáshasználati költségterítését is megvonták tőle 1987. október 20-tól.¹⁰⁸ Nadas Györgyöt szintén előadáson való meg nem jelenés miatt hívták be az ORI igazgatási osztályára. Fegyelmi eljárást indítottak ellene, mert a *Köszönöm, hogy imádozt!* című műsorban 1987. november 23-án és 30-án nem lépett fel. Pártos Csillával viszont az volt a baj, hogy 1987. október 1-jén kötött szerződése értelmében kizárólag a Taverna Belvárosi Szálloda és Vendéglátó Vállalat „vendéglátó munkahelyein” közreműködhetett volna, de ennek ellenére máshol is fellépett, amiért figyelmeztetést kapott az ORI-tól 1987. október 14-én. A dorgáló hangnemű irat felszólította a művésznőt, hogy vagy kérjen hozzájárulást a Taverna Szállodától – és még akkor is kellett az ORI írásbeli engedélye –, vagy szüntesse meg a szerződését az ORI-val. Abban az esetben, ha Pártos Csilla nem válaszolt volna a figyelmeztetésre a kézhezvételtől számított öt munkanapon belül, akkor 15 napon belül

¹⁰³ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2593.

¹⁰⁴ A technikusok működéséről, akiket a szakszargon roadoknak hív, kötet is született. *Dám László: Rockszámla.* Bp. 1987.

¹⁰⁵ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3142.

¹⁰⁶ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 4397.

¹⁰⁷ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5705.

¹⁰⁸ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5967.

megszűnt volna az ORI-szerződése.¹⁰⁹ Ugyanilyen tartalmú levelet küldtek fellépő partnerének, Kátai Róbertnek is.¹¹⁰

Szintén fegyelmi tárgyaláshoz folyamodott az ORI, amikor a Voga–Turnovszky-duó tagjait, Turnovszky Tamást és Voga Jánost szeptember 22-re behívatta, amiért 1987. február 23-án Seregélyesen elmaradt a koncertjük. A nagy átfutási időből arra következtethetünk, hogy az ügyet nem vették túlságosan komolyan, retorzióknak nem is maradt nyoma, ami talán az enyhülő kultúrpolitikai légkörnek is betudható. Ugyancsak a diktatúra szorításának engedésére következtethetünk abból, hogy egy Nagy Bandó Andrásnak írt levelében Bulányi László figyelmeztetés helyett mindössze azt kérte a művésztől, hogy vidéki turnéján „még szigorúbb önkontrollal gazdagítsa társadalmi haladást szolgáló gondolatainak szuggesztív kisugárzását”.¹¹¹

Bújtatott fizetési módszerek

A fokozatosan lazuló állampárti diktatúra tette lehetővé, hogy a könnyűzenei szcéna legbefolyásosabb szereplői esetenként munkájuk értékének sokszorosát realizálhassák hivatalos papírokkal legalizálva, ám erkölcsileg meglehetősen megkérdőjelezhető módon. Erdős Péter az 1986. december 31-én a BS-ben tartott *Neoton szilveszter* elnevezésű koncert megszervezéséért 10 000 forintot (ez egy tanár akkori kéthavi keresete) kapott az ORI házipénztárából a jelképes, mondhatni, mondvacsinált szerkesztői és rendezői munkájáért.¹¹² A feladatai közé tartozott, hogy kiválassza a műsorban elhangzó számokat, leadja a műsortükröt december 15-ig, valamint levezesse a helyszínen a december 27-ei és 28-ai próbákat. Ezenkívül korrigálnia kellett volna a próbákon felmerült problémákat, és végül irányítania kellett volna az előadást – nyilvánvalóan ezeket a munkákat mind maga a zenekar végezte el. Erdősnek a Népstadion-beli SZÚR-on is biztosítottak technikai asszisztensi (ál)szerződést, melynek fejében 7000 forintot kapott az ORI-tól, 1987. május 24-én.¹¹³ Ezért a pénzért biztosítania kellett egyebek mellett a produkcióhoz egy kismalacot (!), 30 kakast, 6 futball-labdát és egy biciklit. Ezzel a megbízással nyilvánvalóan olyan jogcímekeket kerestek, amelyekre még pluszban fizethettek ki számára pénzt. Ugyanígy kapott 20 000 forintos szerződést a Neoton együttes 1987. július 1–31. közötti balatoni turnéjának szerkesztői

¹⁰⁹ MNL OL XXVI–I–67 6. d. 5529.

¹¹⁰ MNL OL XXVI–I–67 6. d. 5530.

¹¹¹ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 826.

¹¹² MNL OL XXVI–I–67 4. d. 30.

¹¹³ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2914.

és rendezői feladatának ellátására,¹¹⁴ valamint a Neoton 1987. november 21. és december 18. közötti, vidéki sportcsarnokokban tartott turnéjának szerkesztéséért és rendezéséért. Itt azonban már előadásokként 15 000 forint volt a tiszteletdíja.¹¹⁵

Hasonló fals szerződést kötöttek a *Szívdobbanás* című koncertre, egyszeri alkalomra Wilpert Imrével a műsor színpadra állítására, megszerkesztésére, műsortükör elkészítésére, a zenei próbák irányítására és az előadás „levezenylésére”. Mindezért 10 000 forintot fizettek ki neki. Novai Gáborral, a Dolly Roll gitárosával és szervezőjével is hasonló jellegű kontraktus született, melynek értelmében az 1987-es ORI-turnéjuk szerkesztésével bízták meg, amiért előadásokként 1000 forintot kapott. Nehéz elképzelni, hogy a zenekar többi tagjának ne lett volna arra nézve koncepciója, hogyan kell egy turnén az előadásokat megszerkeszteni, illetve hogy egy-egy koncerten mely számok kövessék egymást, mindenesetre ez jogcím volt a külön összeg fizetésre. Novai feladatai közé tartozott „a próbák levezetése” és a műsortükör elkészítése, holott valójában ez is kollektív tevékenység volt. Kicsit életszerűbb indoklás volt ennél, hogy a díszlet tervezésének és építésének figyelemmel kísérése is az ő felügyelete alá tartozott.¹¹⁶

Kirívóan, sőt irreálisan magas javadalmazású rendezői munkának számított, amelyet egyszer Verebes István végzett: egyetlen előadásért, amit 1986. december 19-én tartottak, 30 000 forintot kapott, ami akkoriban félévnyi átlagkeresetnek felelt meg.¹¹⁷ Sas Józsefet is megbízták rendezői feladattal, s nyolc *Józsí, hol vagy?* című, 1987. május–júniusban az Operettszínházban tartott előadásért 20 000 forintot vett fel. Mindezt „természetesen” a rendes, a művésznek járó gázsiján felül.¹¹⁸ Kabos László is kapott a fellépti díjon felül plusz pénzt az ORI-tól, így például 1987. május 29-én, amikor fellépett Rétságon, a díját kiegészítették egy szerződéssel úgy, hogy még a műsor szerkesztéséért is kaphasson pénzt, ez esetben 5 000 forintot.¹¹⁹

Az Omega 1986. november 19–28. közötti ORI-turnéjára a látványterv elkészítésével a zenekar három tagját, Mihály Tamást, Molnár Györgyöt és Debreczeni Ferencet kérték fel. A hét előadásért fejenként 18 767 forintot kaptak, és az ORI kikötötte, hogy a színpadkép nem lehet hasonló, mint az előző turnéjukon, valamint 15 számhoz új hangeffekteket kellett készíteniük.¹²⁰ Már a heavy metal zenekarokkal is megengedőbben bánt az ORI: 1987. december 2-án a BS-ben

¹¹⁴ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3947.

¹¹⁵ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6902.

¹¹⁶ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2305.

¹¹⁷ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2305.

¹¹⁸ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2413.

¹¹⁹ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2733.

¹²⁰ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 422.

rendezett Pokolgép-koncertet például mások mellett Pazdera György, az együttes basszusgitárosa hangosította 1200 forintért, amire a koncert előtt egy nappal az ORI-val kötött szerződést.¹²¹ Ugyanebben a munkálatban vett részt Gellért Tibor hangmérnök, az Edda Művek¹²² és a Rockwell korábbi gitárosa,¹²³ illetve Szolnoki Pál¹²⁴ és Fehér Attila, a Varga Miklós Band gitárosa.¹²⁵ Míg Pazdera Györgynek a szerződés szövege szerint kifejezetten a hangosítással kellett foglalkoznia, addig másik három társa és a Pokolgép együttes további tagjai Marshall-erősítőiket, hangfalaikat, valamint a dobos a saját dobfelszerelését kölcsönözte a fellépéshez, amiért fejenként 1200 forintot kaptak, a dobos pedig 2000-et.¹²⁶

Ehhez hasonló módszert alkalmaztak Dobos Attilával is, aki 1987. január-februári koncertjeire az ORI-nak kölcsönözte a saját mikrofonjait, a keverőasztalt, a végerősítőt és a visszhangosító berendezést, amiért előadásonként 4500 forintot kapott az ORI-tól.¹²⁷ Patkó Bélának, azaz Kikinek, az Első Emelet énekesének pedig az ORI 1986. december 27-ei szerződéssel előadásonként 2500 forintot fizetett az URH-mikrofonjáért, amit szintén a saját műsoraikban használt.¹²⁸ Galambos Lajos (művésznevén Lagzi Lajcsi) a fővárosi Nagyszombat utcai áruházban rendezett Skála-műsorainak hangosításáért 1500 forintot kapott előadásonként.¹²⁹ A felsorolt példák vég nélkül folytathatók, a könnyűzenei élvonal jelentős hányada részt vett ezeknek a kiskapuknak a használatában, és lényegében a gázsijuk kiegészítéseként tartották számon ezeket a lehetőségeket. A világ nagyot változott az 1960-as évek óta: amiért Németh Lehel még többhavi eltiltást kapott a színpadról – ő is kölcsönözte az ORI-nak saját produkcióihoz a saját mikrofonját –, az az 1980-as évek közepére bevett szokássá vált. Abban, hogy ki juthatott a zenészek közül efféle fizetéskiegészítéshez, nyilvánvalóan szerepet játszottak a személyes kapcsolatok az ORI vezető funkcionáriusaival, illetve természetesen az is, hogy ki mekkora név volt a szakmában. Mindezek a féllégális engedmények az ORI részéről viszont egyöntetűen arra vezethetők vissza, hogy a zenészek fix gázsija a koncertek összevételeihez képest eltörpült – noha abszolút értelemben jól kerestek –, s ez a majdnem három évtizedes gyakorlat olyannyira aláásta az ORI tekintélyét a zenészek szemében, hogy egész egyszerűen „benne volt a levegőben”: ezeket a lehetőségeket végül megadják

¹²¹ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6563.

¹²² Az Edda Művek történetéről lásd *Riskó Géza: Edda Művek*. Miskolc. Bp. 1984.; *Pataky Attila – Karizs Tamás: Edda Művek – „Mi vagyunk a rock...”* H. n. [Budajenő] 2016.

¹²³ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6564.

¹²⁴ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6565.

¹²⁵ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6566.

¹²⁶ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6567–6569.

¹²⁷ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 467.

¹²⁸ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6508.

¹²⁹ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2772. Az irat VIII. kerületet ír, ám Nagyszombat utca csak a III. és a XVIII. kerületben volt akkoriban.

nekik. A Kádár-rendszer ugyanis már az elejétől fogva végképp lekötelezettjévé vált a könnyűzenei társadalomnak: amellett, hogy 1956–1963 között elterelték a figyelmet a megtorlásról, mindvégig ők tartották el a „magas művészeteket”, s ezért járható egyfajta kompenzáció, ha úgy tetszik, „hálapénz”. Ma már nem titok azonban, hogy az így esetlegesen megtakarított pénzt a pop-rockzenészek arra is felhasználhatták, hogy korrumpáljanak bizonyos tisztségviselőket, hogy a nyugati sztárcsapatok előtt felléphessenek előzenekarként, hiszen ezzel nem kis mértékben nőtt az ázsíójuk.

A piacgazdaság első lépései: alvállalkozói megbízások

A Kádár-rendszer végóráiban a megszorítások egyik pozitív hozadéka lett, hogy a költséghatékonyság jegyében különböző feladatok végrehajtására nem vettek fel állandó munkaviszonnyal alkalmazottakat, hanem megoldották külső megbízásokkal, ezzel – akaratukon kívül – is segítve a magánkézben lévő kisvállalkozások megerősödését, s egyszersmind aláásva a pártállam tekintélyét. Az ORI osztályvezetője, Németh Ferencné például 1987. január 3-án azzal bízta meg Zimmermann Pált, hogy készítse el a Dolly Roll és a Z’Zi Labor együttesek koncertjeihez szükséges dobogókat január 27-ig, illetve február 28-ig. Kalkulációt kértek tőle, majd a közösen kialakított összegért dolgoztak a beszállítók az állami vállalatnak. Ez egyúttal részben a tervgazdálkodás megkérdőjelezését is jelentette, hiszen nem ORI-al alkalmazottak, hanem egy Gyömrői úton dolgozó kőbányai kisiparos teljesítette a feladatot,¹³⁰ de az ORI írógépeit és számológépeit is kisvállalkozók javították.¹³¹ Ugyancsak külsőssel, Papp György vállalkozóval készítették el 1987-ben egyebek mellett a Maxim Varieté műsorához a szárazjég tárolására alkalmas ládát, egy kardládát, illetve egy, a színpadképben szereplő medencét lefedő műanyag tetőszerkezetet.¹³² A Dolly Roll 1987-es koncertjeihez – a többihez hasonlóan – külső bedolgozókat kértek fel plakát és szórólap grafikai tervezésre is.¹³³ Érdekeség, hogy voltak külső szolgáltatók, akiket már nem „elvtársztak” a hivatalos levelekben sem, hanem „úr” volt a megszólításuk. Így bízta meg Pinchelyi Károly „urat” 1987-ben a balatoni nyári SZOT-üdülőkben tartott műsorok reklámtechnikai és kivitelezői feladatainak ellátásával, amiért a három nyári hónapra havonta 10 000 forintot fizettek neki.¹³⁴

¹³⁰ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 31.

¹³¹ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 54.

¹³² MNL OL XXVI–I–67 5. d. 2030.

¹³³ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 164.

¹³⁴ MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3225. Ugyanígy Balassa Tamást is „művész úr”-ként szólították az ORI-vizsgákra való felkérő levelekben. MNL OL XXVI–I–67 5. d. 3226.

Az ORI az idő előrehaladtával egyre többet fizetett kiszervezett munkákért különböző alvállalkozóknak, így egyebek mellett reklámszervezésért, lézerszolgáltatásért, hangosításért, plakátkészítésért. A fellépésekhez, például az Erkel Színházban rendezett 1986. december 31-ei *BÚÉK '87* című produkcióhoz is béreltek műszaki hangosító berendezéseket zeneipari vállalkozóktól.¹³⁵ Közülük az élen az Omega Gmk járt, amely 1 563 000 forintot keresett berendezéskölcsönzéssel 1986-ban az ORI adatközlő lapja szerint, amelyet az ORI a Pénzügyminisztérium Ellenőrző Főigazgatósága fővárosi igazgatóságának küldött meg 1987. január 7-én. Rajtuk kívül összesen 14 gmk, kisszövetkezet és egyéb társas vállalkozás állt szerződéses kapcsolatban az ORI-val.¹³⁶ Az Omega Gmk például 80 000 forintért vállalta az ORI-nak az 1986. szeptemberi Neoton koncert hang- és fénytechnikai eszközeinek biztosítását.¹³⁷ Az is előfordult, hogy a Z'Zi Labornak hirtelen lett szüksége 1986. november 11-én és 30-án az Omega Gmk hangosítási berendezéseire, ám az ORI nem tudta a gmk szolgáltatásaiért kért összeget utalni az Omegának, így a különbséget rendezése érdekében az Omega Gmk rendelkezésére bocsátottak „természetbeni szolgáltatásként” egy Suncraft típusú keverőpultot a gmk által hangosított Toto Cutugno-koncerthez 1986. december 4-re a BS-ben. Úgy tűnik, a gmk jól sáfárkodott technikai berendezéseivel, így az ORI leköteleződött nekik.¹³⁸ Az ORI azonban nemcsak hangtechnikát bérelt vállalkozásoktól, hanem több alkalommal őt is megbízták azzal, hogy hang- és fénytechnikai szolgáltatást nyújtson. Ez történt 1987-ben a június 5-ei Petőfi Csarnok-beli Edda Művek-koncerten is, amikor 10 000 forintot fizettek az ORI-nak azért, hogy az a hangtechnikát biztosítsa,¹³⁹ vagy a Kertészeti Egyetem Klubjában a *Roxinpad* című produkcióban, amikor a világitás biztosítására kérték fel őket.¹⁴⁰ Ezzel az egykorvult pártállami monopolszervezet a maga módján végképp belépett a kialakulóban lévő vállalkozói szférába.

Szponzorok az állami szférából

A pártállam válságával a gazdaságilag egyre szűkülő mozgástér ellensúlyozására az ORI különböző vállalatokkal kötött szponzorációs szerződést, ami már előrevetítette a piacgazdaság működési elvét. A Centrum Áruházakkal például úgy állapodtak meg, hogy azok évente 500 000 forintot fizetnek az ORI-nak azért,

¹³⁵ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 60.

¹³⁶ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 239.

¹³⁷ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6282.

¹³⁸ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6029.

¹³⁹ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3233.

¹⁴⁰ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3234.

ajánlattal keresték meg 1987. február 4-én a Vasedény Kereskedelmi Vállalatot is.¹⁵⁰ Egy másik, 1987. február 5-én kelt levelükben pedig már szponzorkutató tevékenységük eredményességére is fény derült, ugyanis megköszönték az Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalatnak, hogy támogatták a Korona Pódium produkcióit 250 000 forinttal. Azt írták, ebből a pénzből – egyebek mellett – biztosítani tudták a nyugat-berlini Kabarett Klimperkasten budapesti vendéjátékát.¹⁵¹ Ugyancsak megköszönték a 100 000 forintos támogatást az Országos Idegenforgalmi Hivatalnak 1987. február 5-én.¹⁵²

Az előadásokkal kapcsolatos hírek terjesztése külön szegmensét jelentette az ORI tevékenységének, és ez a tény annak fényében, hogy 1983 óta már nem rendelkezett teljes körű koncertszervezési monopóliummal, különös jelentőséggel bírt.¹⁵³ Egy 1987. január 15-én, a Magyar Hirdetőnek (a továbbiakban: MAHIR) írt levél azt sérelmezte, hogy más szervezők leragasztották az ORI-plakátokat. Ebben már a profitféltést fedezhetjük, fel hiszen a rosszabb propaganda kisebb nézőszámot produkálhatott. A Szent István körúton a Stúdió Nyelvstúdió „ragasztotta le” plakátjaikat, amely szintén profitorientált vállalkozás volt, a másik eset a Váci utca és a Deák Ferenc utca találkozásánál lévő építkezési táblán történt, ott a Kassák Művelődési Ház tette ugyanezt. Mindkét esetért az átragasztók elleni eljárás megindítását követelte Bulányi László és Tar Mihály, és közölték, hogy a leragasztott plakátjaikért nem fizetnek a MAHIR-nak ragasztási és térdíjat.¹⁵⁴ Az ORI szervezési és propaganda osztálya az egyes turnék előtt megkérhette a megyei napilapokat, hogy közöljék, megyéjükben az adott zenekarnak mikor lesznek koncertjeik. Tar Mihály 1987. január 19-én azzal kereste meg az érintett megyei napilapokat, hogy írjanak a Z’Zi Labor esedékes februári fellépéseiről. Ezt annak fényében kérte, hogy akkor, télen az időjárási viszonyok akadályozták az ORI-t a plakátolásban.¹⁵⁵ Ugyanígy tettek a Bikini 1987. május-júniusi turnéjával kapcsolatban is.¹⁵⁶

¹⁵⁰ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 771.

¹⁵¹ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 774.

¹⁵² MNL OL XXVI-I-67 4. d. 775.

¹⁵³ Az ORI és a szobi szörpgyár között az 1988-as évre vonatkozóan kötött szerződésből már határozottan kivehető a rendező intézmények közötti versenyhelyzet, ugyanis megállapodtak abban, hogy annak ellentételezéseként, hogy a szörpüzem kizárólag az ORI-t bízta meg a műsorrendezéssel, öt előadás megvalósítása után egy ingyenes alkalmat is rendeznek nekik. MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6870. 1–2.

¹⁵⁴ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 321.

¹⁵⁵ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 369.

¹⁵⁶ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2548.

Z'Zi Labor: egy sztár csapat késő szocialista menedzselése

Az ORI a változóban lévő kultúrpolitikai viszonyok közepette piaci részesedésének megőrzése és a nagyobb profittermelés érdekében értelemszerűen a legismertebb magyar sztárzenekarok minél intenzívebb koncertezettetésében volt érdekelt. 1987-ben egyik kiemelt projektje a Z'Zi Labor együttes országos turnéja volt, amelynek keretében a *Zizi bolygó titka* című gyermekműsor körútját tervezték az országban. Az egyik kulcsfontosságú szerepet ebben Mátis András csillagász töltötte be előadóként. Mivel nélküle a darab nem működött volna, Mátis behívójának megérkezése után az ORI azzal a kéréssel kereste meg a Pest megyei Hadkiegészítési és Területvédelmi Parancsnokság vezetőjét, hogy szereplőjük aktuális sorkatonai szolgálatának megkezdését halasszák el.¹⁵⁷ (Végül azonban nem volt szükség erre a kérésre, mert a turné az ORI által tervezett formában elmaradt.)

Nehézségek a Z'Zi Labor menedzselése során többször felmerültek, így például konfliktus alakult ki az ORI és a Pesti Vigadó között, amikor az exkluzív ORI-szerződés ellenére – amely meghatározott időre az ORI-hoz kötötte a zenekart, ezért máshol nem vállalhatott fellépést – a Vigadóhoz tartozó Erkel Színházban akarták felléptetni az együttest. Ezt Bulányi László az általa 1987. május 12-én Rigó Lászlónak, a Pesti Vigadó igazgatójának írt levele szerint véletlenül, egy hirdetőtábláról tudta meg, és felhívta a Vigadó vezetőjének figyelmét arra, hogy mivel hosszú távú terveik vannak az együttesel, nem tudják őket elengedni erre az egy koncertre sem. Janicsák István zenekarvezető az ORI megkeresésére azt válaszolta, hogy neki Zoltai Gusztáv, az ORI művészeti vezetője engedte meg a fellépést azzal, hogy Zoltai ezt már megbeszélte Bulányival. Utóbbi azonban ezt nem ismerte el, ezért megtiltotta a Vigadó-beli fellépést Janicsáékéknak.¹⁵⁸ 1987. május 18-án azonban Bulányi már arról írt Rigónak, miután megkapta Rigó május 14-én kelt levelét, hogy mégis engedélyezi a Z'Zi Labor fellépését, leginkább azt hangsúlyozva, hogy a békét a két intézmény és az érintett személyek között meg kell őrizni. Ezzel együtt kérte, hogy ne play backról énekeljen a Z'Zi Labor, mert az rontaná a zenekar hitelét.¹⁵⁹

Janicsák Istvánnak egy másik alkalommal az ORI megküldte a koncertjeik statisztikáját, melyben az állt, hogy 1986-ról 1987-re jelentősen, 27,5%-kal, 91%-ra csökkent koncertjeik látogatottsága (a valóságban ugyanis akkoriban még szabályos volt az az eljárás, hogy a hivatalos férőhelyeken felül is árusítottak plusz jegyeket, ami főleg a sportcsarnokok küzdőterén és a szabadtéri színpadok

¹⁵⁷ MNL OL XXVI-I-67 6. d. 5334.

¹⁵⁸ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2653.

¹⁵⁹ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2741.

esetében volt jellemző). Az ORI levelében ezt az együttes megbízhatatlanságával magyarázta, amit állítólag a helyi koncertszervezők jeleztek nekik. Az ORI szerint ugyanis a Multi Art nevű céggel 1987 tavaszára, nyarára szervezett és közben lemondott turné rontotta az együttes renoméját. A gyerekek kárpótlására szervezett *A Zizi bolygó titka* című turnét szintén lemondták.¹⁶⁰ Ennek a lépésnek azonban megvolt a maga logikája: a zenekar azt kérte az ORI-tól, hogy addig ne menjenek sportcsarnokokba koncertezni, amíg meg nem jelenik az új lemezük, amelynek kiadása viszont késett (az akkori turnékat jellemzően a lemezek promótálására indították). Az ORI ezért végül azt kérte a debreceni Kölcsey Művelődési Központ igazgatóhelyettesétől, Demény Györgytől, hogy korábbi megállapodásukat tekintsék semmisnek.¹⁶¹ Ugyanígy tettek a miskolci és a szolnoki sportcsarnokokkal is.¹⁶²

Pedig az ORI sok mindent megtett az együttes szétválására, ami szintén a változó időket jelezte, hiszen korábban efféle attitűd nem volt jellemző az intézményre. A Z'Zi Labor-koncertek plakátjainak kihelyezését ellenőriztették a helyi művelődési házakkal, játszási helyekkel és szervezőkkel, ezenkívül az addigi gyakorlattól eltérően minden egyes településen 50-50 úgynevezett fekvő – tehát vízszintes kiterjedésű – posztert helyeztettek el kirakatokban és egyéb védett felületeken.¹⁶³ 1987. január 29-én az ORI fizetett a Magyar Rádiónak azért, hogy a Z'Zi Labor koncertjeiről félperces reklámspotokat sugározzon öt alkalommal, összesen 23 060 forintért a *Reggeli csúcs* című műsorban, hírt adva a február 23-ai Erkel Színházban rendezendő műsorokról is.¹⁶⁴ Az ORI-nak elemi érdeke fűződött hozzá, így engedélyezte azt is, hogy a rádió felvehesse, majd sugározhassa a Z'Zi Labor-koncertet Gyuláról.¹⁶⁵ A profitmaximalizálás motiválta az ORI-t akkor is, amikor a nyíregyházi művelődési központ helyett a Sóstói Ifjúsági Parkban akarták felléptetni az együttest, ugyanis oda többen fértek be. Technikai okokra is hivatkoztak persze, mondván, hogy a látványtervet jobban meg tudják valósítani a helyi ifjúsági parkban. Erről tájékoztatták Pataki Józsefet, a megyei tanács művelődési osztályvezetőjét, Vida Jánost, a Városi Művelődési Központ igazgatóját és Hargitai Lajost, az ifipark vezetőjét is. Az, hogy a helyi potentátokat is bevonták a tájékoztatásba, bizonyítja, hogy a pártállami rendszer működési mechanizmusának alapvető szabályait még 1987-ben is figyelembe vette az ORI nevében levelet író Tar Mihály, lényegében a hatalmi szerv beleegyezését kérve a

¹⁶⁰ MNL OL XXVI-I-67 7. d. 6356.

¹⁶¹ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2594.

¹⁶² MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2595-2596.

¹⁶³ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3065.

¹⁶⁴ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 643.

¹⁶⁵ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3724.

nagyobb bevételű rendezvényhez. Még azt is hangsúlyozta, hogy a belépőjegyek árát egy nagyobb helyszínen mérsékelni lehetett. A koncertet végül 1987. július 18-án az ifiparkban tartották meg.¹⁶⁶

Végjáték és a történet vége

A politikai-gazdasági változások alól az ORI sem vonhatta ki magát. A kormányzat kapkodására jellemző, hogy a művelődési tárca végül nem valósította meg saját kezdeményezését, miszerint létrehozzák a Szórakoztatóműsor Felügyelőségét. A följük helyezendő szerv irányításával szemben az ORI természetesen ellenkezett, azzal viszont egyetértett, hogy a felügyelőség rendelkezzen a könnyű műfaj előadóinak működési engedélyei felett, azokat kiadhassa, megvonhassa, időlegesen korlátozza és ezzel együtt nyilvántartsa. Megjegyezték: „A hivatásos előadóművészek tevékenységével kapcsolatos hatósági feladatok egy szerv útján történő ellátása egységgé tenné a könnyűműfajban dolgozó művészekkel szemben a fegyelmi jogkör gyakorlását is.”¹⁶⁷ A Bulányi László által Kormos Sándornak írt feljegyzés azzal sem értett egyet, hogy egy kategóriába sorolják az országos hatáskörű szerveket, köztük az ORI-t, valamint a tanácsi irányítású szerveket, mint például a megyei művelődési központok. Nem vették jó néven azt sem, hogy a tervezet kilátásba helyezte a magán-vendéglátóipari egységek számára azt a jogot, hogy zenei műsorokat rendezzenek, mert: „A programok esetleges kétértelmű szövege, pornó jellege (sic!), izlésromboló eszközökkel vonzaná a közönséget. A tanácsok művelődési feladatokat ellátó szakigazgatási szerveinek munkáját, az ellenőrzést könnyítené, a művészi színvonalat védené az, ha e műsorokat is csak hivatásos rendezőszervek hozhatnák létre”.¹⁶⁸ Miközben egyetértettek azzal, hogy a szankciók közül a letiltás nem annyira hatásos, mint a pénzbeli bírságolás, mégis szorgalmazták annak a megtiltását, hogy a kulturális ágazaton kívül működő gazdasági egységek (szövetkezetek, társulások) melléktevékenységként műsorrendezéssel is foglalkozhassanak. Azt is szemére vetették az NKI-nak a minisztertanácsi rendelettervezet kapcsán, hogy már alig elviselhető mértékben fékezte és drágította az impresszálást, valamint meggátolta a verseny lehetőségét. Javasolták az alkalmi rendezőszervek kizárását a külföldi zenekarok, előadók felléptetésében, és azt is, hogy ezek ne rendezhessenek reklámműsort. Azzal sem értettek egyet, hogy az Országos Filharmónia könnyűzenei produkciókat is rendezhessen, mert nem voltak biztosak abban – hangsúlyozták –, hogy ez a

¹⁶⁶ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2657–2659.

¹⁶⁷ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3856. 2.

¹⁶⁸ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 3856. 2.

hivatal politikailag és erkölcsileg meg tudja ítélni ezeket a produkciókat, amikről az ORI szerint inkább a tanácsi jogkörben kellett volna hagyni, illetve a megyei tanácsok szakigazgatási osztályaihoz kellett volna delegálni szerintük a komoly- és könnyűzenei bérkategóriákhoz való besorolást.

A változások szelét jól érzékelteti, hogy az ORI tehetetlenségét, illetve a helyi programok silányságát látva több megyei szervezet is kérelmet nyújtott be már 1987-ben a művelődési tárcához, hogy maga rendezhessen programokat hivatalos állami engedéllyel. Erre példa a siófoki Dél-Balaton Kulturális Központ és a nyíregyházi Váci Mihály Megyei és Városi Művelődési Központ. Utóbbi különösebb akadály nélkül meg is kapta az engedélyt Pusztai Ferenc miniszterhelyettes-től,¹⁶⁹ előbbi kérelméhez pedig szintén pozitívan álltak hozzá, csak azért húzódott el az ügy, mert több megyére is szerettek volna megszerezni az állami beleegyezést a Balaton kiterjedtsége miatt, ezért az engedély megadása előtt kikérték a másik két megye (Zala és Veszprém) véleményét is.¹⁷⁰ A Váci Mihály Megyei és Városi Művelődési Központ 1987-ben megküldte a minisztériumba programját, amelyben többek között a KFT, a Dolly Roll, az Edda Művek és a 100 Folk Celsius együttesek koncertjei szerepeltek.¹⁷¹

A változásokat jelzi az is, hogy a művelődési miniszter a 9/1988./V. 1./M.M számú rendeletével¹⁷² hatályon kívül helyezte az addigi díjazás alapjául szolgáló 1958-as művelődésügyi miniszteri utasítást, s ennek értelmében a zenészek és menedzsmentjeik szabad kezet kaptak, az együttesek jogi képviselői pedig alkalmanként állapodhattak meg a rendező szervekkel. A zenészek által felszabadulásnak megélt „gázsizabadság” azt jelentette, hogy megszűntek az addig kőbe véssett, de addigra már szinte tarthatatlanná váló ORI-bérekategóriák, ami jót tett a zenei piacnak, mert annak minden résztvevője tisztában volt azzal, hogy kinek mennyit ér a produkciója, viszont innentől kezdve a fellépti díjak árszínvonalában volt egyfajta mozgástér, mindig alkalmazkodva a helyi lehetőségekhez. Kemény Győző, a Bojtorján együttes vezetője úgy emlékezik, hogy volt, ahol engedtek az árból, de olyan is volt, ahol többet is elkérhettek, amit a piacgazdaság előszeleként értékelt.¹⁷³ Szintén 1988-ban változtak meg a művelődési házakra vonatkozó adójogszabályok is, amelyek viszont megnehezítették a koncertszervezést, mert a felléptető helyszíneknek fokozatosan egyre többet kellett fizetniük az államkasszába.¹⁷⁴ A Bojtorján

¹⁶⁹ MNL OL XIX-I-9-dd 39. d. 67067/1987.

¹⁷⁰ MNL OL XIX-I-9-dd 39. d. 67222/1987.

¹⁷¹ MNL OL XIX-I-9-dd 39. d. 67858/1987.

¹⁷² Magyar Közlöny, 1988. május 1. 513–515.

¹⁷³ A szerző interjúja Kemény Győzővel, a Bojtorján együttes vezetőjével 2018. január 5-én. (A felvétel a szerző birtokában.)

¹⁷⁴ Népszabadság, 1988. augusztus 8. 19.

együttes ezt azért nem érezte annyira, mert a Halász Judittal közös gyermekműsorokra mindig volt igény, emiatt ezekből faragtak le legutoljára a művelődési házakban, még akkor is, ha 1988-ban az általános forgalmiadó bevezetése miatt jelentősen emelkedtek a jegyárak.

Miután a koncertszervezések 1988 közepétől nemcsak anyagi, de fokozatosan ideológiai szempontból is szabadabb légkörben zajlottak, sor kerülhetett néhány olyan koncertre is, amelynek a tematikája elütött az addig megszokottól, és előrevetítette a változásokat vagy már éppen azokra reflektált. Az ORI ezekben már vagy csak nagyon kis energia-befektetéssel, illetve közvetve, egykori munkatársai révén vett részt, vagy egyáltalán nem folyt bele a szervezési munkálatokba. A teljesség igénye nélkül mégis érdemes ezeket röviden csokorba szedni, hogy érzékeltesük a koncertszervezés teljes kultúrpolitikai elmozdulását a demokrácia irányába. Az első, amely már a rendszerváltás előszobájának tekinthető, az 1988. szeptember 6-án a Népstadionban az Emberi és Polgári Jogok Egyetemes Nyilatkozata elfogadásának 40. évfordulója alkalmából tartott, teltházas koncert volt. Ez az öt földrészt átfogó, az emberi jogokért kiálló *Human Rights Now!* elnevezésű koncertsorozat budapesti állomása volt. Ezt hivatalosan a pártszervek is támogatták, mert többek között a gyarmatosítás és a kisebbségek elnyomása ellen demonstráltak a fellépő zenészek, miközben minden józanul gondolkodó ember tudta, hogy Magyarországon kifejezetten a polgári szabadságjogokért és a politikai okokból elítéltekért emelik fel – szó szerint – a hangjukat. Az eseményen a szenegáli Youssou N' Dour, az éppen első nagylemezét ünneplő Tracy Chapman, valamint Peter Gabriel, Sting, Bruce Springsteen, illetve Bródy János és Hobo lépett fel. A megmozdulás politikai súlyát bizonyítja, hogy az MSZMP PB tagja, a KB titkára, Berecz János volt a fővédnöke.

Az úgynevezett „Cél koncertet” az Erdélyből Magyarországra települt fiatalok továbbtanulásának megsegítésére hozták tető alá 1989. szeptember 30-án a BS-ben. Az East együttes itt játszotta el először ekkora tömeg, 12 000 ember előtt a rendszerváltás egyik emblematikus dalává vált *1956* című számát, amelyet egy ország ismerhetett meg három héttel korábban, amikor videoklipjét 1989. szeptember 10-én, az osztrák–magyar határnyitás apropóján leadta a Magyar Televízió *A Hét* című műsorában. A Hobo Blues Band *Ne tovább a lenini úton!* jelszóval indította koncertjét, ahol rajtuk kívül még a Hungaria, az MHV (Menyhárt–Homonyik–Vikidál), az erre az alkalomra ismét Demjén Ferencsel megerősített Bergendy és a nagy múltú, élő rocklegenda, a brit Uriah Heep lépett fel. 1990. február 24-én az Olimpiai Csarnokban a Ceaușescu-rendszer bukása felett érzett eufóriát egy koncerttel juttatták kifejezésre a szervezők és a zenészek. A Drakula Fesztiválra szóló belépőjegyeket a véreskező román diktátor vámpírfogú arcképevel díszítették, s a beengedésre váró többzres tömeg már félelem

nélkül skandalizálhatta egy emberként a „Ruszkik haza!”, akkorra már, ’56-ot idéző jól bejáratott rigmusát. A megmozduláson, talán a téma brutalitása miatt is, inkább a keményrock-zenekarok és metalbandák léptek fel: a Beatrice, Deák Bill Gyula, a Lord, a Moby Dick, az Ossian, a Sing Sing és a Szekeres Tamás Project. (Ugyanezen és a következő napon a Bikini együttes adott két legendás koncertet Temesváron,¹⁷⁵ az első erdélyi fellépő pedig a Hobo Blues Band volt 1990. január 29-én Aradon.¹⁷⁶)

A rendszerváltás hevíletétől indítva Nagy Feró szervezte meg a *Rendszerváltó házibulit* az első szabad parlamenti választás előestéjén, ugyanakkor a rossz emlékü Tanácsköztársaság évfordulóján, 1990. március 21-én az úgynevezett kis Sportcsarnokban. Itt a Beatrice kultikussá vált számát, az *Azok a boldog szép napok* erre az alkalomra aktualizált szövegű változatát énekeltek a közönség ovációja közepette a feltörekvő új politikusgeneráció tagjai: Orbán Viktor, Szájer József, Fodor Gábor és Szelényi Zsuzsa a Fidesz képviselőjében, valamint velük együtt: D. Nagy Lajos, Kovács Ákos, Nagy Feró, Pataky Attila, Vikidál Gyula és Vincze Lilla. A folyamat betetőzéseként a szovjet katonák búcsúztatása alkalmából az Aurora együttes slágeréből átvett *Viszlát, Iván!* címmel 1991. június 28–30-án rendezték meg az óbudai Hajógyári-szigeten és a Felvonulási téren az *I. Kelet-európai Rockfesztivált*, amely három napig tartott, és szinte a teljes magyar pop-rockzenei élvonal szerepelt rajta. Ezzel egyidőben rendezték meg a *Budapesti Búcsút* 1991. június 30-án a Tabánban. Az elnevezés a szovjet csapatok kivonulására utalt.

Az ORI kezéből tehát kicsúszott a gyeplő, ám ezzel együtt nem menekültek meg az erkölcsi összeomlás elől sem. A *Magyar Nemzet* 1989. január 17-ei számában a 7. oldalon Borenich Péter *Az ORI fizeti a Maxim takarítónőjét* című cikkében az ORI körül kialakult anyagi visszasságokat taglalta.¹⁷⁷ Mint írta, a pártállami állam-berendezkedésnek megfelelően az ORI vélt vagy valós üzleti visszaéléseit a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (a továbbiakban: KNEB) 1988. október 24. és december 5. között megvizsgálta, s megállapította, hogy a szervezet gazdálkodásában a legcsekélyebb jeleit sem tapasztalták a takarékoságnak. A cikk elismerte, hogy a magyar gazdaság piacorientálttá kezdett válni, ami azonban maga után vonta az egyre erősödő vállalkozói szellemet is. Az ekkor még pártállami

¹⁷⁵ A szerző interjúja Németh Alajossal, a Bikini együttes vezetőjével 2020. március 9-én. (A felvétel a szerző birtokában.)

¹⁷⁶ *Lehoczky Attila*: A kisebbségek szerepe az 1989-es forradalomban és az azt követő önszerveződéseknél. Arad példája. In: *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Szerk. Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán. Kolozsvár 2014. 68.

¹⁷⁷ Az ORI-botrány végigsöpört a magyar sajtón: *Magyar Hírlap*, 1989. január 26. 6.; *Magyar Nemzet*, 1989. január 17. 7.; *Magyar Nemzet*, 1989. január 21. 9.; *Népszabadság*, 1989. január 26. 8.; *Népszabadság*, 1989. január 28. 12.; *Népszava*, 1989. január 18. 6.; 168 óra, *Magyar Rádió*, 1989. január 8.

irányítás alatt álló hivatalos sajtó éppen ezért elítélte az ORI kiskapukkal élő tevékenységét. Ahogy a cikk fogalmazott: „Műsoraikat indokolatlanul nagy ügyeleti és műsorellenőrzési díjakkal is megterhelték. [...] A vizsgálat többek között súlyos szabálytalanságokat, visszaéléseket is megállapított.”¹⁷⁸ A folyamatos pénzügyi manipulációkkal való gyanúsítások is közrejátszhattak abban, hogy Bulányi László ORI-igazgató 1988. november 4-én öngyilkos lett.¹⁷⁹ Utána, megbízottként Gál Iván került az intézmény élére, aki előzőleg az egy évvel korábban megszüntetett IRI első és egyben utolsó igazgatója volt.¹⁸⁰ A cég éléről a *Népszabadság* 1989. január 25-ei száma szerint pártfegyelmivel és pénzbüntetéssel kellett távoznia, mert az IRI ráfizetéses volt.¹⁸¹

A cikkíró már nyíltan támadhatta a letűnőfélben lévő korszak nagy neveit, így megkérdőjelezte Erdős Péter, Wilpert Imre és Boros Lajos kiemelt szerkesztői díjainak jogosságát is. Gál reagálása szerint viszont 1988-ban a Neoton Família, a Dolly Roll és a Z'Zi Labor Interpop Fesztiválra történő színpadra állítása kifejezetten erre az egy alkalomra készült, így az érintett szerkesztők megérdemelték az akkoriban egyszeri megbízás után horribilisnek mondható fejenkénti 12 500 forintot. Az ORI zavarosnak tűnő ügyeiről többek között cikkezett a *Népszabadság* 1989. január 26-ai és január 28-ai száma is, megemlítve, hogy a szokatlanul magas honoráriumú művészek és szerkesztők ennél nagyságrenddel nagyobb bevételt termeltek a korábban állami monopóliumhelyzetben lévő intézménynek. A vizsgálat során azonban nemcsak az került napvilágra, hogy a kommunizmus általános egyenlőségének elvét meghazudtolóan nagy összegeket fizettek ki a fellépőknek és a szerkesztőknek, hanem az is, hogy sokszor valóban etikátlanul, törvénybe ütközően jártak el. Például az ORI és az OKISZ Labor 1987-es közös rendezésű szilveszteri rendezvényén fiktív számlákkal fedték el a valós bevételt, más alkalmakkor – az adózást megkerülendő – nyugdíjasok nevére utalták a pénzt, megint máskor a művészek hozzátartozóit szerkesztőként tüntették fel, holott gyakorlati munkájuk nem vagy csak alig volt a produkciókban.¹⁸²

A glasznosztynak köszönhetően ezeket a visszaéléseket már szabadon tárgyalhatta a sajtó, ám az kevésbé feltételezhető, hogy korábban egyáltalán ne lettek volna visszaélések az ORI-nál. Az ORI-botránynak azonban súlyosabb

¹⁷⁸ Ezzel kapcsolatban híresült el Kabos Lászlónak az a mondása, miszerint ő annyit kér egy-egy műsora után, amennyit akar. Magyar Nemzet, 1989. január 17. 7.

¹⁷⁹ Bulányi László öngyilkosságát a kommunista titkosszolgálattal való szoros kapcsolatával hozza összefüggésbe a mai napig a zenész szakma. Közmondásos, hogy ujján volt egy olyan pecsétgyűrű, amelyről előszeretettel hangoztatta, hogy mérge van benne, és alkalomadtán annak tartalmát kiüríti. *Szőnyi Tamás*: Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990. H. n. [Bp.] 2005.

¹⁸⁰ Magyar Nemzet, 1989. január 17. 7.

¹⁸¹ Népszabadság, 1989. január 25. 6.

¹⁸² Magyar Nemzet, 1989. január 17. 7.

következménye lett, mivel az általa rendezett Interpop Fesztiválon 1988-ban zsűritagként Kormos Sándor is részt vett, aki a kor szintjéhez képest szintén magas tiszteletdíjat kapott. Így a tárcának színt kellett vallania. Stark Antal államtitkár kijelentette: „A kialakult helyzetért a Művelődési Minisztérium is felelős, elmarasztható személyi politikájáért, szakmai, gazdasági ellenőrző tevékenységének fogyatékoságáért.” Az államtitkár ugyanakkor hozzátette, hogy az ORI-nál a személyi felelősökkel szemben több fegyelmi eljárást is indítottak. Az ügy folyamánként az ORI ügyviteli rendjének felülvizsgálatára miniszteri biztost neveztek ki, akinek a feladata az ORI vállalatá történő alakításának előkészítése volt. Ezzel párhuzamosan az ORI hatósági bizonyítványát megvonták, a működési engedélyek kiadását pedig fokozatosan a művészeti szövetségek hatáskörébe utalták.¹⁸³

A KNEB-vizsgálat sajtóban közölt végkövetkeztetése szerint a társadalmi vagyion hűtlen kezeléséről volt szó. A KNEB az ORI működésének kritikáján keresztül egyúttal tükröt tartott a Kádár-rendszer hanyatló gazdasági helyzetének is: „A vizsgálat során világossá vált, hogy a bejelentők által jelzett súlyos szabálytalanságok nem újkeletűek – a korábbi vezetés alatt jöttek felszínre, folyamatot alkotnak. A vállalati fluktuáció példátlan méreteket öltött, a visszaélések állandósultak.” A jelentés a tényleges ellenőrzés hiányát emlegette, mivel a belső ellenőrzés előzőleg sosem állapított meg komoly hiányosságokat. A KNEB szerint működésében az ORI a gazdasági pangás jellemzőit testesítette meg, miatt a minisztérium a korábbi években nem végzett igazán mélyreható revíziókat, holott a kultúra állami finanszírozása meglehetősen ingatag alapokon állt már az 1980-as évek végén: „Miközben a kultúrára fordítható források beszűkülnek, a kultúra intézményei anyagiak hiányában ellehetetlenülnek, a kultúra munkásai a létminimum határát súroló összegekért dolgoznak, addig egy privilegizált helyzetben lévő intézmény tisztátalan gazdálkodással milliókhoz jut és juttat egyeseket, és a megszerzett pénzeszegekkel pazarlóan bánik.” Nyilvánvalóan furcsa volt a kommunizmus korábbi évtizedeihez képest, hogy a fizetésbeli aránytalanságok ekkora méreteket öltöttek: „Nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy a kulturális alaptól elvont és a szponzoroktól megszerzett összegek a kedvezményezettek egy szűk csoportja között oszlik meg, akik ily módon teljesítményükkel arányban nem álló jövedelemhez jutnak.” Szemére vetették az ORI-nak azt is, hogy a piacorientált közegben megtartotta kedvező pozícióját, és haszonélvezőjévé vált a gazdasági változásoknak.¹⁸⁴

¹⁸³ Népszabadság, 1989. január 26. 8.

¹⁸⁴ Uo.

A KNEB-vizsgálatára 1989. január 10-én Gál Iván reagált, s többnyire a vállalat becsületét védte. Hangoztatta, hogy a művészek gázsiját már nem kötötték jogszabályok, ugyanakkor a szabálytalanul felvett előlegeket, csakúgy, mint az utalványozások szabálytalanságait, elismerte. Vitakozott azonban az ORI-t ráfizetéssel vádoló kritikákkal, hangoztatva, hogy a fesztiválok csak hosszú távon térülhettek meg, akkor viszont busásan. Az ORI szerint sikeres turnéra vitte két éven keresztül a Z'Zi Labort, a Napoleon BLD-t és Zoltán Erikát, az MHV pedig az 1986-os Interpop Fesztivál nyerteseinek lemezeiből több mint egymillió példányt adott el. Emellett hangsúlyozta, hogy a könnyűzenei műfajnak szüksége volt vérfrissítésre, amit legjobban a fesztiválokkal lehetett elérni.¹⁸⁵

Az események eredményeként az ORI élére 1989 tavaszán Gödöllői Lajost nevezték ki miniszteri biztosnak, aki 1990 májusában már mint igazgató írta alá az ORI hivatalos leveleit. A rendszerváltás pillanatában, a III. Magyar Köztársaság kikiáltásakor is zajlott éppen egy művelődési minisztériumi revízió az ORI-nál, amely 1989. október 16. és november 8. között tartott, ám úgy tervezték, hogy ennek tanulságait már a modern polgári demokrácia keretei között vonják le s megteszik a következtetésekből eredő lépéseket. Ebből azonban jószérivel semmi nem valósult meg, mivel 1991-ben megszűnt a szervezet.¹⁸⁶ A vizsgálat lefolytatására még „elvtárs” megszólítással kérték fel 1989. április 6-án a Művelődési Minisztérium Ellenőrzési Főosztályának vezetőjét, Scheer Bélát, de mire véget ért a revízió, „úr”-ként szólította meg egymást az ORI igazgatója és a tárca illetékese.¹⁸⁷

Mintegy utolsó utáni felvonásként a Művelődési Közlönyben egy szükséges közlemény erejéig megjelent az ORI 1991. június 30-ai megszűntetéséről egy tájékoztató az immáron Művelődési és Közoktatási Minisztériumnak átkezesztelt tárca Közművelődési Főosztálya részéről, 37.355/1991-es iktatási szám alatt. (A Kádár-kori könnyűzenei intézmények felszámolása más alkalommal ennél is sokkal „titkosabb” módon történt. A Táncdal- és Sanzonbizottságot például Zongor Árpád, a testület akkori főtitkára szüntette meg egy körlevélben.¹⁸⁸ Az NKI elveszítve monopóliumát, még ideig-óráig működött,¹⁸⁹ de lassanként elsorvadt az 1990-es években, az MHV hanganyagát pedig – amelynek

¹⁸⁵ Uo.

¹⁸⁶ Az ORI hivatalosan 1991. június 30-án szűnt meg. Artisjus Irattár. Jogi Főosztály. ORI-dosszié.

¹⁸⁷ MNL OL XIX–1–9–pp 105. d. ORI átfogó ellenőrzése 1989. dosszié.

¹⁸⁸ A szerző interjúja Zongor Árpáddal, a sanzonbizottság utolsó főtitkárával 2005. május 9-én. (A felvétel a szerző birtokában.)

¹⁸⁹ Akadémizmus és avantgard szellem. Beszélgetés Klenjánszky Tamással, az Európai Fesztiválok Szövetsége új főtitkárával. Muzsika 40. (1997) 2. sz. 10–12. Az NKI monopóliumának megszűnéséről nem közölnek adatot sem a felügyeletet ellátó Művelődési Minisztérium hivatalos lapja, a Művelődési Közlöny, sem az idevonatkozó jogszabályokat ismertető Magyar Közlöny 1988-as számai, illetve 1987. végi számai sem. Minden bizonnyal egy alacsonyabb szintű szabályozással történt meg mindez.

alapesetben a nemzeti szellemi vagyon részét kellene képeznie – a rendszerváltás zavaros viszonyai között privatizálták.) Mivel az ORI tevékenysége fokozatosan épült le már az 1980-as évek közepétől, s e leépülés egyre gyorsuló ütemben, látványosan folytatódott a rendszerváltáshoz közeledve, a könnyűzenész társadalomnak jóformán fel sem tűnt, hogy megszűnt a szervezet, hiszen ők akkor már magánkézben lévő – a mai viszonyokhoz képest többé-kevésbé kezdetleges módon működő, gombamódra szaporodó, de sok esetben ugyanilyen gyorsan meg is szűnő – menedzsmentek iránymutatásai szerint működtek. A művelődési tárca Közművelődési Főosztályának tájékoztatójából kiderül, hogy az ORI egészen 1991 februárjáig adott ki ideiglenes és állandó működési engedélyeket, amit azzal összefüggésben említettek meg, hogy ha a zenészeknek és énekeseknek, továbbá a parodistáknak, a konferansziéknak, a zongorakísérőknek és a „játékvezetőknek” bármilyen további ügyből kifolyólag dolguk lenne ezekkel a hivatalos okiratokkal, akkor a VI. kerület Gorkij fasor 38. szám alatt lévő Országos Szórákkoztatózenei Központhoz fordulhatnak, ahogy az artisták az Artistaképző Intézethez, ugyanennek az utcának a 3. száma alatt. Ezek elsősorban nyugdíj- és társadalombiztosítási ügyek lehettek, amelyek mind a mai napig nem jutottak teljes mértékben nyugvópontra, és a zenészek narratíváiban ezzel összefüggésben az ORI túlnyomórészt mint a nyugdíjjáruelkaik elsikkasztója szerepel.

Összegzés

A pártállami kulturális monopolintézmény, az ORI, amely kifejezetten a Kádár-korszak kreatúrája volt, igaz, egyre csökkenő mértékben, de hivatalosan egészen a rendszerváltásig kezében tartotta a hazai könnyűzenei élet koncertszervezési feladatait. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után bekövetkező lassú konszolidáció egyik kézzelfogható intézménye, ha úgy tetszik, a szórákkoztatáspolitikai intézményesült formája lett, amely a korabeli kultúrpolitika minden fontosabb jegyét magán viselte. Részt vett a „három T” (tiltott, túrt, támogatott) kiépítésében, a működési engedélyek kiadásával és a koncertek jóváhagyási procedúrájában való részvételével aktívan közreműködött a könnyűzenei szcéna cenzúrájában. A mindenkori hivatalos kultúrpolitika megvalósítójává, a szocialista erkölcs gyakorlati átültetésének ellenőrévé és a populáris zenei trendek befolyásolójává vált, miközben – mivel társintézményeivel ellentétben tevékenységéből adódóan nem igazán és nem mindig állt az országos érdeklődés középpontjában – óhatatlanul utat nyitott a művészvilág nem feltétlenül rendszerkonform képviselői előtt is.

Az ORI közvetlenül a rendszerváltás előtti működése több szempontból is figyelmet érdemel. Története utolsó néhány évének részletes taglalásával

megismerhetők azok a működési mechanizmusok, amelyek a Kádár-korszakban mindvégig jellemzőek voltak nemcsak erre az intézményre, de a kulturális szféra egészére is, miközben ezek az eljárások egyre elavultabbakká váltak, és a gazdasági-politikai hanyatlásra, valamint a kulturális dekadencia kihívásaira nem tudtak megfelelő választ adni. Az 1980-as évek pangását a peresztrojkával és a glasznoszttyal felváltó válságkezelési próbálkozás az ORI működésére is rányomta a bélyegét, azzal a különbséggel, hogy az intézményben a változások már a 80-as évek elején elkezdődtek. Éppen emiatt az ORI működésének utolsó szűk egy évtizede némiképp eltér a többi könnyűzenei vagy könnyűzenével is foglalkozó intézményétől. Ennek oka minden bizonnyal éppen tevékenységének lényegében keresendő, abban, hogy munkája nem mindig zajlott az első nyilvánosságban, ugyanakkor rendkívül fontos szerepet töltött be a hivatalos kultúrpolitika által szorgalmazott „magas kultúra” támogatásában azzal, hogy az akkori viszonyok között konstans módon horribilisnek mondható bevétele javarészét a pártállami felügyelet alatt álló Kulturális Alapba utalta. Az 1982-től, illetve 1983-tól monopóliumától fokozatosan és részlegesen megfosztott ORI ezért állhatott a pártállam megreformálása mellett, hiszen egyrészt érdekében állt, hogy a gazdaság élénkítésével tevékenysége hatékonyabb legyen, másrészt a kisebb engedmények árán konzerválni tudta volna hatalmát. Az ORI vezetése természetesen nem akarta lebontani a rendszert, abban viszont egyeztetésekre volt szükség az intézményen belül, hogy milyen formában és módokon tudja megtartani tevékenységi köre jó részét.

Írásom arra kereste a választ, hogy miféle trendekkel és társadalmi-politikai folyamatokkal, valamint gazdasági problémákkal kellett szembenéznie a monopóliumához mégiscsak kényszerűen ragaszkodó ORI-nak, amely önnön kárpótlására számtalan kétségbeesett kísérletet tett, s amelyre kézzelfogható példa e tanulmány – nem véletlenül – leghosszabb fejezete, a nemzetközi koncertszervezésbe való bekapcsolódását taglalva. Emellett szó esik a korábban általa nem alkalmazott és az egész Kádár-rendszertől idegen szponzoráció felkutatásának tevékenységéről és annak jelentőségéről, a különböző magánvállalkozásokkal való együttműködéséről, ami paradox módon elvileg éppen az ORI megmaradását és zenepiaci részesedésének megőrzését szolgálta volna. Ennek a keretrendszernek az origójában a felügyeleti szerv szerepét ellátó Művelődési Minisztérium állt. A tanulmány talán legizgalmasabb kérdése, hogy az ORI utóbbival való kapcsolattartása mennyiben befolyásolhatta a változások felelősödése idején a tevékenységét, illetve mennyiben szolgálhatta túlélését. A válasz ma már egyértelműnek tűnik: az ORI nem folytatta tovább működését a rendszerváltás után, az azonban egyáltalán nem közömbös kérdés: miként jutott el addig, hogy a felügyeleti szerv végül kimondja a feloszlását.

THE FALL OF COMMUNISM IN HUNGARY AND THE ROAD
LEADING TO IT IN THE HISTORY OF THE
NATIONAL OFFICE OF PRODUCTION (ORI)

By Bence Csatári

SUMMARY

The National Office of Production (Hung. Országos Rendező Iroda) was a Communist Party establishment that officially monopolised the organisation of all pop and rock concerts in Hungary, although with declining efficiency, until the fall of the regime in 1990. It took part in the formation of the policy known as the „three Ts” (tiltott = forbidden, túrt = tolerated, támogatott – supported), actively participated in the censorship of the pop music scene, while emerging as an agent of official cultural policy as well as a controller of the process of implanting socialist morals and influencing popular music trends. Gradually and partially deprived of its monopoly from 1982 and 1983, the ORI tried to increase its efficiency in order to thereby conserve its influence through minor concessions. The article seeks to answer the question of what trends, politico-social processes, and economic problems were encountered by the ORI, which necessarily tried to maintain its monopoly, and what steps led to its eventual dissolution by the Ministry of Education.

GERGELY ANDRÁS
(1946–2021)

Hatalmas, átfogó tudás és nagyvonalú, elegáns előadás. Ezek a kezdőszavak, ha a kortárs magyar történettudomány egyik kimagasló egyéniségére, a tudós és tanár Gergely Andrásra emlékezünk.

1975-ben találkoztam vele először. Szabad György mutatta be fiatal tanítványát az általa irányított tudományos diákkör tagjainak. A professzor e gesztussal is igyekezett összekapcsolni a köréje gyülekező egyetemisták és kutatók több nemzedékét. Annyiban sikerrel, hogy bár hosszú évtizedek teltek el azóta, ez a hol lazább, hol szorosabb szakmai-baráti kapcsolattartás azóta is működik azok között, akik az iskola-teremtő mester munkásságának szemléleti hatásához a vele való személyes tanítványi-munkatársi együttműködés, idővel a barátság élményét is hozzákapcsolhatták. Köztudomású, hogy e körnek kiemelkedő tagja volt Gergely András, aki az 1970-es évek végén – Szabad hívására – első munkahelyéről, az MTA Történettudományi Intézetéből „visszatért” az ELTE BTK Új- és Legújabb kori Tanszékére, mi több, egy negyedszázadra szobatársak is lettek szeretve tisztelt professzorával.

Hamarosan átvette a diákkör vezetését, melynek magam akkor titkári posztját töltöttem be – így azóta követhettem közelről pályája, sorsa alakulását. Számos alkalommal élvezhettem rendkívül világos, a lényegét kivételesen jó érzékkel kiemelő előadói stílusát, amelyben a fölényes anyagkezelésnek és a háttérstruktúrák revelatív átvilágításának élményét szórakoztató anekdoták sora fűszerezte. Baráti körben pedig istenadta történetmesélő tehetsége olyan mesteri, sőt művészi fokon vegyült a poénokat villámgyorsan fölszikkasztató, hol derűs és simogató, hol fanyar és csipkelődő humorral, mi több, a sokszor önmagát sem kímélő iróniával, hogy az utóbbi évtizedekben akárhányszor olvasok a híres nagy európai szalonvilág és társasági élet központi figuráiról, nevezetesen kedvenceiről, ők mindig „gergelyandrásos” hanghordozással, gesztusokkal, az ő társalgási profizmusával jelennek meg előttem.

Orvoscsalád gyermekeként, Szegeden nőtt fel, könyvek és jóbarátok identitásformáló környezetében, amely valamiképp meg tudta őrizni a polgári életforma és értékvilág étoszát a változó keménységű pártállami diktatúra hétköznapijaiban. A történelemtudomány felé komolyabban a *Ki miben tudós?* középiskolai vetélkedő országos második helyezettjeként fordult – a részleteket elmesélte abban a remek életrajzi interjúban, amelyet Pelyach István készített vele az *Aetas* hasábjain (33. [2018] 3. sz. 186–193.). Az egyetemen a történelem mellett filozófiát hallgatott, ami megalapozta majdani eszmetörténeti vizsgálódásainak magas minőségi szintjét és széles szemléleti horizontját. Könnyen és gyorsan tanult nyelveket: legelőbb a németet (mainzi ösztöndíjának is köszönhetően), később az angolt, de megismerkedett a holland nyelvvel is – ennek azután nemcsak történészként, de

majdan diplomataként is nagy hasznát vette. Az adjunktus, a docens és a professzor, a kandidátus és az akadémiai doktor 2012-ig az ELTE, majd azt követően a Károli Gáspár Református Egyetem keretei között foglalkozott hallgatóival; utóbbi intézményben a Történettudományi Doktori Iskola megalapítói közé tartozott és annak később vezetője is lett. 2014-től a Veritas Történetkutató Intézet dualizmus kori osztályát is vezette.

Miközben az 1970-es évektől folyamatosan gyarapodott gazdag kutatói életműve, csatlakozott azokhoz az értelmiségi csoportosulásokhoz, amelyekről a kor és pályatárs irodalomtörténész, Szegedy-Maszák Mihály azt írta: a 20. század utolsó harmadában kísérletet tettek a magyar kultúra átalakítására. Barátaival együtt a fiatal történész is részt vett a régi *Mozgó Világ* folyóirat szerkesztésében (1981–1983), amelyet szabadelvű szellemisége miatt azonban hamarosan betiltott a pártállami cenzúra. A csoport tagjai azután majd mindnyájan szerepet vállaltak a diktatúra lebontása és a demokratikus jogállam kiépítése folyamatában, így Gergely András számára is természetesen alakult némi „kiterő” a tudományostól a politikai pálya felé. Belépett a Magyar Demokrata Fórumba, a Külügyminisztérium főtitkáráként kiemelkedő adminisztratív tehetségét kamatoztatta, majd fontos diplomáciai megbízást kapott: nagykövetségként a fajvédő apartheid rendszer összeomlása és az új világ vajúdása idején képviselte hazánkat a Dél-Afrikai Unióban (1992–1994). Már említett holland nyelvtudása nemcsak itt, a búrok földjén segítette munkáját, de második diplomáciai kiküldetése idején is, amikor hollandiai nagykövetségünket irányította (1999–2002). Már Humboldt-ösztöndíjasként nagyszerű nemzetközi szakmai kapcsolatokat épített ki, amelyeket diplomata pályáján is tovább szélesített.

A Széchenyi-kutatásnak még ma is mérvadó alpműve – fél évszázaddal (!) a megírása után – Gergely András bölcsészdoktori disszertációja: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása* (1972). Ekkor jegyezte el magát élete egyik nagy témájával, amelyhez újra és újra visszatért, hogy addigi eredményeit újabakkal gyarapítsa. A „legnagyobb magyar” neveltetésének, műveltsége alakulásának, az olvasmányélmények és a személyes tapasztalatok impulzusaiból a világkép és a gondolatrendszer kiformalódásának, majd az egyéniség megérésével mindezek szilárd identitássá alakításának bravúros bemutatása ma is a grófról rajzolható szellemi portrék fundamentuma. Az utóbbi évtizedek során a társadalomtudományokban lezajló kritikai („posztmodern”) fordulat hatására azután – amelyben a nyelv- és irodalomtudomány játszott a vezető szerepet – kedvet kapott ahhoz, hogy három évtized után visszatérjen Széchenyihez, és elsősorban az író alakját, nyelvét, beszédmódjait, önértelmező szerepformálásait alkossa újra, teli briliáns mikroelemzések sorozatával a „gazda” és a „polgár” figurájától a naplók és a naplóírás pszichológiailag roppant érzékeny analíziséig, vagy éppen *A kelet*

népe érvanyagában a vallási motívumok funkcionális használatának úttörő kimutatásáig. Aligha véletlen, hogy a Kalligram Kiadónál megjelenő *Széchenyi István* (Pozsony 2006.) kötet gyakorolta a kortárs „széchenyista” irodalomból a legjelentősebb hatást arra a fiatal irodalmárokból, eszmetörténészekből és közgazdászokból álló csoportra, amely pár éve a *Hitel* erőteljes újraértelmezésére tett eredményes kísérletet (*Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről.* Szerk. Hites Sándor. Bp. 2014.).

A Széchenyi-kutatás azonban nem áll magában: Gergely András kezdettől fogva átfogóbb keretben vizsgálta főhőse korszakának alapkérdéseit. Ezzel kapcsolatban – az említett interjúban – Pelyach István érdeklődésére így válaszolt: „Amikor egyszer Szabad Györgytől megkérdeztem, hogy mivel foglalkozik, kissé frivol módon azt válaszolta, hogy van egy nagy témája, a magyar polgári átalakulás. Az én életművem is ebbe a témakörbe illeszthető.” Ennek megfelelően több ízben készített az egész 19. századot áttekintő írást (például az IKVA Kiadó *Korszerű történelem érettségizőknek és felvételizőknek* sorozatában ő írta a *Magyarország története (1790–1918)* kötetet, [Bp. 1990.]), de e téren a legjelentősebb vállalkozása kétségkívül az új egyetemi tankönyv vonatkozó kötetének szerkesztése volt (emellett írt is bele), amely két kiadásban is megjelent előbb a Korona, majd az Osiris Kiadónál (*Magyarország története a 19. században.* Bp. 1998., 2005). Kutatott résztémáinak felsorolása természetesen lehetetlen, csupán a pólusokat jelezhetjük egy-egy kötetel. A rendi ellenzékiség érvkészletében is jelen lévő vámpolitikai sérelmeknek immáron korszerű, az 1840-es években a magyar és a birodalmi érdekek egyeztetésére törekvő újrafogalmazását mutatta be elsőrangú kismonográfiájában: *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fumei vasút* (Bp. 1982). A dualizmuskori sajtóviszonyok elemzése mellett pedig az Osztrák–Magyar Monarchia korszakát Szász Zoltánnal együtt foglalta össze népszerű, de szakmailag igényes munkájában: *Kiegyezés után* (Bp. 1978).

Témaválasztásainak a Széchenyi-kutatáshoz hasonló méretű, másik legjelentősebb csoportja a „nagy év” történetét helyezte fókuszába. Ezzel is foglalkozó tanulmányait előbb 1987-ben (*Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*), majd 2001-ben (*1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*) adta közre. Ez utóbbi előszavában említette: „úgy gondoltam, hogy az eseménytörténetileg feltárt, kiváló munkákkal folyvást gazdagodó 1848-as tárgyú kutatásokkal nem szükséges foglalkoznom: ha vannak kérdéseim, azokra a régebbi és újabb munkákban megtalálom a választ. Az évek múltán derült ki számomra, hogy az 1848-as forradalmak történetéből főként a nemzetközi összefüggések, az eszme- és jogtörténeti problémák milyen széles köre vár még feldolgozásra.” Pályájának így lett jelentős témavonulata az ide köthető írások sorozata, melyek közül külön említendő

az István nádor személyiségét és szerepeit földolgozó, teljesen hiánypótló kismonográfiája (*Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye.* Bp. 1989.) és a Frankfurt–Budapest politikai érdekközösséget, ennek felismerését, a német egyesítésre vállalkozó parlamenttel való kapcsolatfelvételt megvilágító vagy a nemzetközi visszhangból a porosz és a hollandiai vonatkozásokat bemutató tanulmányai. Az elvégzendő munka méreteivel kapcsolatban mosolyogva emlegette baráti körben a forradalmi idősakkal foglalkozó idősebb pályatársakat idéző, remek adomát, Spira György szavait Urbán Aladárhoz: „Aladár, Neked könnyű, Te csak a ’48-cal foglalkozol, de nekem ott van a ’49 is!”

Műfaji sokoldalúsága folytán része volt a társadalomtörténetírásnak az utóbbi évtizedekben zajló fölívelésében is, így többek között Szeged lakossága polgárosodásáról és a településkultúra változásáról is értekezett. Tanulmányai jelentek meg Kossuth Lajosról, Eötvös Józsefről, Deák Ferencről, Batthyány Lajosról, ifj. Andrássy Gyuláról, de Németh László és Szekfű Gyula, továbbá Hanák Péter és Szabad György vitáit is elemezte. Érdekelte a sajtótörténet és a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának hazai útja, továbbá a nagy közjogi konstrukciók, államrendszerek átalakulása is. Legutóbbi terveiről pedig így beszélt az *Aetas*-ban: „van egy nagy témám, és ez a magyar liberalizmus története. Ezt Kecskeméti Károly lényegében jól megírta a reformkorra nézvést. Nekem 1848-tól 1918-ig kellene megírnom, és ez hatalmas feladat. Ma nem jó hívó szó a liberalizmus, talán szitokszó is lett, pedig számomra egyértelműen pozitív a konzervativizmussal szemben. Arra a magyar liberalizmusra gondolok, amely érvényesült 1848-ban, hatott 1860-ban, a kiegyezés után, a Szabadelvű Pártban 1875 után egészen 1918-ig. Élő áramlat volt, noha sokszor vegyült a konzervativizmussal. Ezeket a szálakat kellene kibogozni, s ebbe beletartozik természetesen a Szabadelvű Párt, a Függetlenségi Párt története is.”

Az egyre súlyosabban kibontakozó betegség azonban már nem tette lehetővé, hogy ezt a szép tervét bevaltsa, és a valóban grandiózus témát újabb nagyszerű monográfiában feldolgozza. Némi iróniával vegyítve, de értékelte a társadalmi-állami elismeréseket, kitüntetések, még inkább a két szép tanulmánykötetet, amellyel barátai, pályatársai és tanítványai az ELTE-n és a Károlin meglepték. A családi örömök mellett ugyanakkor súlyos bánatokkal is meg kellett küzdenie. De ha meglátogattam a Szamóca utcai lakásban, és megtárgyaltuk a világ dolgát, időnként odahallatszott a fogaskerekű jellegzetes csikorgása, és föl-fölcsttant halk nevetése, ahogyan az éppen szobán forgó, cégéres ostobaságot kommentálta. Így telt el a délután, és a Széchenyi-hegy oldalára lassan leszállt az alkony.

Csorba László

Kádár Zsófia

JEZSUITÁK NYUGAT-MAGYARORSZÁGON A 17. SZÁZADBAN

A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2020. 475 oldal

Kádár Zsófia korábbi szakmai útja, valamint egyetemi diplomamunkái megbízhatóan készítettek elő a 2017-ben *summa cum laude* megvédett doktori értekezését, amelyért 2018-ban elnyerte a Sahin-Tóth Péter-díjat. Az itt ismertetett kötet e disszertációból született meg 2020-ban.

A munka hat nagy egységből áll, ezek rövid áttekintése láttatni engedi a mű átgondolt szerkezetét. Az első fejezet a könyvben való tájékozódás megkönnyítését szolgálja, több tekintetben is: egyrészt megadja az olvasó számára azokat az ismereteket, amelyek segítik a későbbi fejezetek lapjain tárgyaltak értelmezését; másrészt bemutatja, hogy milyen alapokról indult a munka – elsősorban azt, hogy milyen kútfőket, forrásokat használt a szerző. A második egység a három rendházat (a pozsonyit, a győrit és a sopronit) három vizsgálati szempont szerint mutatja be, illetve hasonlítja össze: tárgyalásra kerülnek az alapítások és azok körülményei (befogadó közösségek, alapítványtettek, épületszerzés, szerződés-kötések), a kollégiumépületek, illetve a birtokok és jövedelmek. A harmadik fejezetben a kollégiumokban szolgáltatók teljesítők mindennapjaival, egyházi pályájával ismerkedhetünk meg. Itt olvashatók annak a prozopográfiai vizsgálatnak az eredményei, amelyek a kötethez tartozó 1. számú függelékben összegyűjtött adatsorra támaszkodnak. A három kollégiumban a vizsgált időszakban 735 rendtag szolgált, akiknek adatai sokszempontú kvantitatív elemzésre adtak lehetőséget a szerzőnek; e vizsgálatok eredményei pedig fontos új ismeretekkel szolgálnak a kutatás számára. A negyedik nagy egység a kollégiumok által működtetett gimnáziumok diákságával foglalkozik. A szerző az adatokat több forrástípusból (mindenekelőtt természetesen az anyakönyvekből) gyűjtötte össze, amelyek alapján számos vizsgálatot végzett el. Táblázatokkal szemléltetve mutatja be az iskolák (és osztályaik) évfolyamonkénti létszámait, majd bizonyos mintaéveket kiválasztva több szempont – társadalmi státus, náció, származási hely – szerint vizsgálja a tanulóiifjúság 17. századi összetételét. Végezetül két mélyfúrászerű elemzést olvashatunk a protestáns diákok konverziójáról, illetve az egyházi hivatásokról. Itt kell megjegyeznem, hogy a bemutatott kötetel párhuzamosan készült és vele megközelítőleg egyidőben látott napvilágot a győri iskola diákságáról összeállított adattár (*Fazekas István – Kádár Zsófia – Kőkevényesi Zsolt: A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár [1630–1773]. I–II. Bp. 2020.*), amely a szűkebb szakma számára ugyan ismert, de kis példányszámban való megjelenése miatt ennél nagyobb nyilvánosságra valószínűleg nem számíthat. Folytatva a munka bemutatását: az ötödik fejezet a három rendház társulati életének világába enged betekintést; három jezsuita vezetésű kongregációt pedig közelebbről is megismerhet az olvasó (a soproni *Confraternitas Corporis Christi*, a pozsonyi diákok Gyümölcstó Boldogasszony-kongregációját és az urak győri *Patrona Hungariae*-társulatát). Az utolsó fejezet a jezsuiták legfőbb feladatával, a pasztorációs tevékenységgel és ezen keresztül a rendnek a városi társadalomba való (nehézségektől nem mentes) integrációjával foglalkozik. A könyv végén, a függelékben a szerző közli az alapítástól 1671-ig a három kollégiumban szolgáló jezsuita rendtagok, a győri gimnáziumban 1630 és 1652 között tanuló, egyházi pályára lépett diákok és a győri *Patrona Hungariae*-társulat ismert tisztségviselőinek adatait, valamint a három rendház legkorábbi ismert alaprajzait. A kötetet bibliográfia, az ábrák, táblázatok és térképek jegyzéke, valamint személy- és helynévmutató zárja.

Már a könyv elején – először az előszóban, majd az első egység második alfejezetében – kirajzolódnak Kádár Zsófia munkamódszerének „vonzásai és választásai” – ezáltal feltárul kutatói személyisége is. A források bemutatása négy oldalon keresztül olvasható, amiből hat forrástípus, illetve -csoportot és azok jellemzőit ismerheti meg az érdeklődő. Impresszív a gyűjtés módszeresége, teljességre való törekvése. Kádár Zsófia az általa összegyűjtött anyagban – amint a könyv lapjairól kiderül – a források nagy mennyisége ellenére is zavarba ejtő könnyedséggel tájékozik. Sokatmondó, hogy amíg a források ismertetésének külön alfejezetet szentelt a szerző, addig a szakirodalom bemutatása csupán egy hosszabb bekezdésben kapott helyet. Kádár a résztémák sokaságára hivatkozva csak a számára mintaadó szakirodalmi műveket veszi számba, anélkül azonban, hogy az említett tételek szerzőinek (Peter Hersche, Louis Châtellier, Fazekas István, Molnár Antal stb.) egy-egy fontosabb munkáját, jelentősebb tanulmányát bemutatná. Hiányzik a kötetből egy, a historiográfiával alaposabban foglalkozó rész, amely megismertethette volna az olvasóval azokat a kutatási irányokat, amelyek kontextualizálják a szerző munkáját. Azért is meglepő ennek hiánya, mert áttekintve a könyv irodalomjegyzékét, a munkák csoportokba rendezésével kirajzolódnak azok a szerző által jól ismert kutatási irányok, amelyek számai a kötet lapjain összeérnek, egymást erősítik.

A recenzensnek nincs módja arra, hogy az egyes fejezeteket és az azokban felmerülő problémákat egyesével ismertethesse. Kádár Zsófia történelmi szemléletmódja, fegyelmezettsége, munkájának (a forrásadottságokból fakadó) nehézségei azonban jól illusztrálhatók egy alfejezet bemutatásával, amelyben a szerző a diákok társadalmi státusának (*conditio*) megoszlását vizsgálja a győri és a pozsonyi gimnáziumokban (205–209.). A vizsgálat első nehézségét a források hiánya, „következetlen” természete jelentette: a gimnáziumi anyakönyvekben hol szerepel, hol elmarad az az adattípus, amely leírja a diákok társadalmi állását. A lakúnak áthidalására a szerzőnek mintáveket kellett kijelölnie, hogy elemzéseinek alapot teremthessen. A tanulók társadalmi státusára vonatkozó, reprezentatív adatok Győrben a vizsgált időszakot tekintve csupán egyetlen évből (1670–1671) álltak rendelkezésre, amelyek – kvantitatív vizsgálatról lévén szó – önmagukban természetesen nem értékelhetők. A már említett, a teljes jezsuita korszak (1630–1773) diákságát számba vevő korpusz adatait összesítve azonban egy olyan tendencia bontakozik ki, amelybe az 1670–1671-es adatsor beilleszthető. Az arányok egyaránt jelzik az intézmény „*társadalmi kohó*”, illetve *elitgimnázium* jellegét. A pozsonyi iskola még a győrinél is nehezebben elemezhető – a diákok nagy részéről a korszakban nem jegyezték fel társadalmi státusát – anyakönyvi adatsoraiból is ez a két, akár diszkrepanciának felfogható, mégsem egymással összeférhetetlen következtetés vonható le. A szerző is a következtetések egymást nem kizáró mivoltát hangsúlyozza: „A győri és a pozsonyi anyakönyvek tehát a jezsuita gimnáziumok »társadalmi kohó« szerepét a tanulók társadalmi státusa szempontjából igazolják: a *plebeiusoktól* a *magnificusokig* a társadalom széles rétegei képviseltették magukat. Ugyanakkor az »elitképzés«-jellegét annyiban támasztják alá az adatsorok, hogy a nemesi és a polgári származásúak érthető módon a népesség egészéhez viszonyított arányukat jóval felülmúlva tanulnak a jezsuita gimnáziumokban” (209.). Röviden talán úgy lehetne összegezni a fent leírtakat, hogy a szerző fegyelmezt a források leírásakor, konklúziói óvatosak, egyben elutasítják a két egymással látszólag szemben álló értelmezés kizárólagosságát. Ami ezzel kapcsolatosan az olvasóban hiányérzetet kelthet, az a táblázatok számainak leírását, százalékosítását, majd az adatok összegzését követő elemzés, ami a vártnál rövidebb.

A kötet elengedhetetlen részét képezik a szövegekben elhelyezett precíz és szemléletes, a könnyebb megértést szolgáló diagramok, táblázatok, térképek. Feltűnő viszont a könyvben a képek hiánya, ami egybecseng a sorozat (*Magyar Történelmi Emlékek*) többi tagjának „képtelenségével”. A képeknek jelen kötet esetében inkább illusztratív, mintsem magyarázó szerepük lett volna – nem is minden fejezetben lett volna helyük –, de a korabeli metszetes

veduták vagy épületek képei plasztikusabbá tehetnék volna a leírásokat, az intézményszervezés (fő)szereplőinek portréi – már akiről maradt fenn arckép – pedig „közelebb hozhatták volna” e személyeket az olvasóhoz. (Mindezek a korabeli ábrázolásokkal közeli viszonyban álló művészettörténész recenziens megjegyzései, aki a számára talán túlzottan is jól ismert képeknek [még így is, és] minden esetben fontos szerepet tulajdonít.)

A kötet Kádár Zsófia egy évtizedet átfogó tudományos munkájának eredménye, amellyel a fiatal történész a magyarországi katolikus megújulás kutatásának egyik alapvető művét alkotta meg. A könyv több mint 350 oldalán a szerző számos, az általa feltárt forrásokon alapuló elemzést és értelmezést vonultat fel. Ugyan nem elvárás a történeti szakmunkáktól, hogy azok élvezetes olvasmányok legyenek, Kádár Zsófia könyve azonban mind tartalma, mind kiváló stílusa révén „csalogatja” olvasóját egyre beljebb az általa feltárt és bemutatott világba. Összességében elmondható, hogy Kádár Zsófia a kötetben sikeresen megvalósította az előszóban meghatározott célokat: az általa feltárt, óriási mennyiségű forrásanyag segítségével nemcsak a három kollégiumot, hanem a jezsuita intézmények kettős kötődésének mechanizmusait, a renchez és még inkább a helyi társadalomhoz való viszonyukat is rendkívül érzékletesen mutatja be.

Ugry Bálint

Tomáš Homola

NA VZOSTUPE MOCI

Zahraničná politika Mateja Korvína
v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458–1471
Historický ústav SAV, Bratislava 2019. 192 oldal

Hunyadi Mátyás alakját és tevékenységét a cseh és lengyel történetírás meglehetősen hosszú ideig igen negatív jelzőkkel illette. Az utóbbi évtizedekben azonban szemléletváltás következett be ezzel kapcsolatban, így napjainkban a cseh és lengyel kutatók a magyar király politikáját és a cseh tartományok feletti uralmát lényegesen pozitívabban, vagy ha úgy tetszik, reálisabban ítélik meg. E folyamat eredményeként és vállaltan a korábbi nemzeti narratívák felülvizsgálata céljával született meg újabb példaként Antonín Kalous Mátyás morvaországi uralmát bemutató monográfiája (Mátyás Korvín [1443–1490]. Uherský a český král. České Budejovice 2009.), illetve Bogusław Czechowicznek a magyar király sziléziai uralmára, valamint annak képzőművészeti reprezentációjára koncentráló munkája (Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547. III. „Mathias Primus Dei gratia rex Bohemiae”. Rehabilitacja nieuznawanego króla. Wrocław 2017.). A cseh–lengyel szemlélettel összehasonlítva teljesen más utat járt be a szlovák történetírás, amely alapvetően a Fraknoi Vilmos által kidolgozott magyar narratívát vette át és a hadtörténet vagy a diplomáciatörténet egy-egy részkerdését leszámítva nem foglalkozott részletesebben Mátyás uralmával. Ezt az állapotot Tomáš Homola változtatta meg 2019-ben, a Szlovák Tudományos Akadémia gondozásában megjelent monográfiájával, amelyben Hunyadi Mátyás 1458 és 1471 közötti külpolitikáját vizsgálja.

Homola a pozsonyi Comenius Egyetemen szerezte történelmi diplomáját, jelenleg pedig a Szlovák Tudományos Akadémia történelmi intézetének munkatársa. Itt ismertette munkája a 2016-ban megvédett azonos című (magyarul: Egy hatalom felemelkedőben – Corvin Mátyás külpolitikája a közép-európai régióban az 1458 és 1471 közötti években) doktori disszertációján alapul.

A kötet egy szűkebb geopolitikai térre, Mátyás különböző cseh, itáliai, lengyel, osztrák, pápai, valamint német hatalmakkal való kapcsolatára koncentrálna, ugyanakkor, ha a téma megkívánja, akkor kifejezetten a Cseh Királysághoz kapcsolódó kérdésekbe is részletesebb betekintést ad. A forrásokra és a szakirodalomra vonatkozó bevezetőt követően a szerző kronologikusan halad előre, és Mátyásnak a hatalma megszilárdításáért folytatott harcai után olyan kérdéseket taglal, mint például a cseh–magyar kapcsolatokat, a Cseh Királyság elleni kereszties hadjáratra vonatkozó elképzelések, Mátyás állítólagos német–római császári törekvései, a cseh koronáért folytatott harc, majd a Podjebrád György halála okozta új politikai helyzet. Mindközben hangsúlyosan vizsgálja Mátyás külpolitikai mozgásterének változásait és lehetőségeit is. Ezt követően pedig a kilencedik fejezetben még két tematikus altémát is körbejár. Elsőként széles nemzetközi összehasonlításban látta a korszak diplomáciai gyakorlatának különböző elemeit, amelyeket a magyar gyakorlattal is összehasonlít, majd az akkori diplomácia szimbolikus megnyilvánulásait veszi górcső alá, és ezek fényében értékeli a Mátyással kapcsolatos ismereteinket. A kötet végül a különböző uralkodócsaládok genealógiai tábláival, térképekkel, földrajzi- és személynévmutatóval, valamint angol nyelvű összefoglalóval zárul.

Forrásait és szakirodalmát tekintve a monográfia széles körű kutatómunkán alapul. A szerző érdemben hasznosítja a cseh, lengyel, német és magyar történészek eredményeit, az utóbbiak idegen nyelvű publikációin kívül több esetben magyar nyelvűeket is beépítve munkájába. Mindemellett számos forráskiadványt használ fel, amiket különböző cseh, valamint bécsi, budapesti, pozsonyi és varsói levéltárak anyagaival is kiegészít.

Tomáš Homola könyve jól illeszkedik Mátyás átértékelésének cseh- és lengyelországi tendenciájához, miközben reflektál a magyar és német történetírás eredményeire is. Igen hosszasan mutatja be például azokat a gazdasági és politikai indokokat, amelyek IV. Kázmér lengyel királyt és II. Frigyes brandenburgi választófejedelmet arra ösztökélték, hogy elutasítsák a pápa felhívását a Podjebrád György vezette Csehország elleni hadjáratra (72–82.). Így sokkal érthetőbbé téve azon döntéseknek a hátterét, amelyeket a magyar szakirodalom hajlamos csak az érintettek egyszerű érdektelenségével magyarázni. Bár maga a példa csak közvetve kapcsolódik Mátyás külpolitikájához (tudniillik ezek után Mátyás vállalta magára a hadjárat vezetését), mégis jól szemlélteti, hogy az ehhez hasonló, egymás nézőpontjának nem ismeréséből származó megállapítások minden érintett ország szakirodalmában előfordulnak.

A kötet, amely sikeresen egyeztetni tudja a nemzeti narratívákat, az egyes események részletes bemutatása és nemzetközi kontextusba helyezése mellett új eredményt is felmutat, mégpedig Mátyás német királlyá választását illetően. A Homola által felhasznált források alapján ugyanis úgy tűnik, hogy 1469-ben Merész Károly burgundi herceg mellett Mátyás neve is felmerült a jelöltek között. A szerző véleménye szerint viszont a magyar király ekkor még nem volt elég erős ahhoz, hogy kihasználja a kínálkozó lehetőséget, így az elérhetőbb közelségben lévő cseh koronára koncentrálnak a uralkodó nem vált potenciális jelöltté. Azt a vélekedést, miszerint ennek ellenére Mátyást a vizsgált időszakban nem hagyta teljesen hidegen a német királyi és a német–római császári cím megszerzésének gondolata, Homola Janus Pannonius *De dictis regum et imperatorum*, valamint Ludovico Carbo *Dialogus de laudibus rebusque gestis regis Matthiae* című munkájára alapozza. Ugyanakkor, ahogy a szerző is megjegyzi, ismereteink szerint Mátyás semmilyen lépést nem tett állítólagos elképzelései megvalósítása érdekében, ellentétben Podjebrád György cseh királlyal, aki ilyen irányú terveit 1460-ban Francesco Sforza milánói herceggel is megosztotta. Bár Podjebrádnak sikerült szövetségeseket is gyűjtenie terve végrehajtásához, végül 1461-ben a nürnbergi Reichstagon támogatói kihátráltak mögüle (83–90.). Mátyás német királyi és német–római császári ambícióinak további alakulását, illetve a Homola által felvetettek megalapozottságát viszont a törekvés létével vagy nemlétével kapcsolatos ellentétes álláspontok miatt (mivel ezek az álláspontok a magyar király későbbi uralmához kapcsolódnak) csak a további kutatások dönthetik el.

Elmondhatjuk tehát, Tomáš Homola könyvével Hunyadi Mátyás korai uralmának külpolitikájáról egy igen jó összefoglaló munkát vehet kezébe az olvasó, amely remélhetőleg további hasonló kutatások kiindulópontja lesz. Magyar szempontból pedig bízhatunk benne, hogy az ehhez hasonló munkák idővel a magyar történettudományba is utat találnak, ezáltal pedig a magyar külpolitikát cseh–lengyel irányból is jobban megvilágítják majd.

Szokola László

Nagy János

RENDI ELLENZÉK ÉS KORMÁNYPÁRT AZ 1751. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSEN

(Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 7. –

Acta historica societatis de Alexandro Mika Nominatae Series III. Nr. 1.)

Budapest Főváros Levéltára – Mika Sándor Egyesület, Bp. 2020. 583 oldal

Az 1751. évi diéta a Magyar Királyság kevésbé ismert 18. századi országgyűlései közé tartozik, értelmezésével a történeti kutatás sokáig csupán érintőlegesen foglalkozott. A kutatói érdeklődés jóval intenzívebben nyilvánult meg a kronológiailag szomszédos két másik diéta, az 1741. évi nevezetes koronázó országgyűlés, valamint a heves politikai viharokat keltő 1764–1765. évi diéta iránt. Nagy János így hiánypótló feladatot vállalt magára, amikor az 1751. évi országgyűlés történetének feltárásába kezdett, annak ellenére, hogy bizonyos kutatási előzmények már rendelkezésére álltak.

A kora újkori országgyűlések és a politikai kultúra iránti érdeklődés a magyar történettudományban az utóbbi bő másfél évtizedben jelentős mértékben megnövekedett, ami részben a hasonló témák vizsgálatának nemzetközi erősödésével, részben új módszertani megközelítések megjelenésével, részben pedig a témába vágó kutatásokat végző hazai műhelyek és kutatócsoportok létrejöttével magyarázható. Nagy János már egyetemi hallgatóként tagja volt a Szijártó István vezette egykori *Diaeta* kutatócsoportnak (2004–2011), a jelen monográfia tehát több mint egy évtizedes aktív kutatói munka eredményeként jött létre, amelynek alapját a szerző 2018-ban megvédett doktori (PhD) disszertációja képezi. Nagy János kutatásainak fókuszában nem csupán az 1751. évi diéta áll, hanem kronologikusan és tematikusan is a tág értelemben vett 18. századi országgyűlés-történet, amelynek keretében a pasquillus irodalommal és a különböző szintű politikai szereplőkkel egyaránt foglalkozik.

A csaknem hatszáz oldalas monográfia jól tükrözi az aktív kutatással telt éveket. A kötetben csupán a bibliográfia több mint 60 oldalt tesz ki, amelyből a levéltári források jegyzéke 10 oldalt foglal el. A szerző 38 levéltár és kéziratár különböző állagaiban folytatott kutatásokat a könyv elkészítéséhez, emellett a szakirodalom feldolgozására is nagy gondot fordított: a bibliográfia nemcsak a tágabb téma magyar publikációit tartalmazza, hanem a német tanulmányok mellett több angol és francia művet is. Ennek köszönhetően Nagy János az 1751. évi országgyűlést nemcsak a Magyar Királyság, hanem a Habsburg Monarchia történeti horizontján belül is ábrázolni tudta, illetve néhány angol és német–római birodalmi párhuzam bemutatásán keresztül bizonyos politikai folyamatokat szélesebb európai összefüggérendszerben is képes volt elhelyezni.

A szerző a következőképp fogalmazza meg a mű problémafelvetését: „Munkám egyik vezérfonalaként – Lewis Namier könyvével [The Structure of Politics at the Accession of George III. London 1929.] összhangban – minden részfejezetben arra törekszem, hogy a diétai politizálás során lehetséges, vélt vagy valós egyéni- és csoportérdekeket azonosítsam és feldeírítsem, noha tisztában vagyok azzal, hogy pusztán az érdek vezérelte politizálás mellett a kor szereplőinek választásait az elvhűség, vagyis az erkölcsi-vallási ideák és hagyomány szabta keretrendszer is befolyásolhatta” (10.). Ennek megfelelően a szerző célja nem az 1751. évi országgyűlés történetének monografikus feldolgozása, miként ezt már bevezetőjében is tisztázza (15.), hanem az 1751. évi diéta fontosabb politikai témáinak a kormányzat és az ellenzék viszonyrendszerében való értelmezését tűzi ki célul, különleges hangsúlyt helyezve a politikai szereplők, kiváltképp a vármegyei követek bemutatására, mozgásterük elemzésére.

A mű a módszertani bevezetőt és historiográfiai áttekintést követően két nagyobb, hasonló terjedelmű szerkezeti egységre tagolódik: az első rész az országgyűlés történetének és fontosabb témáinak a vizsgálatát, a második pedig a diétai szereplők körének elemzését tartalmazza. A monográfia első blokkja hat nagyobb tematikus fejezet köré csoportosul, amelyek közül első *Az országgyűlés előzményei és előkészítése* című. A szerző precízen rekonstruálja a diéta összehívásának politikai körülményeit, az előkészítő munkálatokat a Habsburg nagypolitika és a vármegyei gyűlések szintjén egyaránt értelmezi. A fejezetben részletes képet kaphatunk a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság kapcsolatáról, megismerhetjük a bécsi kormányzat szándékait az osztrák örökösödési háború utáni időszakban, amikor az örökös tartományok igazgatásának modernizációs kísérlete Friedrich Wilhelm von Haugwitz vezetésével megkezdődött. Betekintést nyerhetünk a diéta előkészítésének udvari és vármegyei folyamataiba egyaránt, megismerhetjük Nádasdy Lipót kancellárnak, Koller Ferenc kancelláriai tanácsosnak vagy Johann Christoph von Bartenstein osztrák alkancellárnak a diétával és a magyar rendekkel kapcsolatos véleményét, tanácsait, illetve a vármegyei követküldés eltérő gyakorlatait. A második fejezet (*Batthyány Lajos nádorrá választása*) a főúri elit körében az ország első számú (világi) rendi méltóságának megszerzéséért folytatott rivalizálást, illetve az ezt kísérő országgyűlési vitát mutatja be. A fejezet, rövidege ellenére, igen részletgazdag esettanulmányt nyújt a nádorválasztás menetéről és a vetélkedő felekről. Ilyen részletes bemutatással korábban egyetlen 18. századi nádorválasztás körülményeiről sem rendelkezünk. A kortársak a nádorválasztást valódi rendi döntéshelyzetként értékelték, a szavazás előtt ugyanis nem volt egyértelmű Batthyány Lajos egykori kancellár győzelme. Mária Terézia másik katolikus jelöltje, Erdődy György országbíró is komoly esélyekkel szállt versenybe, sőt Lőcse város követei Esterházy Ferenc tárnokmestert is az esélyes nádorjelöltek közé sorolták.

A következő fejezet (*A kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen*) a kötet egyik leg-hosszabb fejezete, amelyből képet kaphatunk a Kereskedelmi Főigazgatóság, a Magyar Udvari Kancellária, Bartenstein alkancellár és a rendek kereskedelemfejlesztési elképzeléseiről, illetve az utóbbi csoport kapcsolódó sérelmeiről. A kormányzati és rendi gazdasági tervek és problémák vizsgálata a sokat vitatott 1754. évi kettős vámhatárt bevezető rendelet előtti évekre vonatkozóan különösen fontos kutatási kérdésnek tekinthető. Érdekes látni többek között, hogy Bartenstein gazdaságélénkítő tervei 1751-ben milyen sok szempontból ellentmondanak az 1754. évi rendeletnek. A magyar rendek gazdasági, kereskedelmi kérései, panaszai ekkor még nem álltak össze egységes tervezetté, de a Tisza menti vármegyék már ekkor kezdeményezték a folyószabályozást és a csatornaépítést, amelyek megvalósítására csak hosszú évtizedekkel később került sor. A negyedik fejezet (*Az adókérdés az 1751. évi diétán*) az országgyűlés központi problémájával, az adómegajánlás körüli vitákkal foglalkozik. A diétán a kormányzat és a rendek közötti komplex politikai diskurzus az adókérdésen keresztül tanulmányozható a legközvetlenebb módon. A parázs viták mögött meghúzódó kölcsönös kompromisszumok

sokat elárulnak az országgyűlés működési mechanizmusáról, valamint a Habsburg kormányzat és a magyar rendi társadalom közötti kapcsolat dinamikájáról. A szerző az adóügyi vitákkal kapcsolatban nemcsak a felszólalások, leiratok közvetlen tartalmát teszi vizsgálat tárgyává, hanem a szövegek érvrendszerét, stíluselemeit is, azonosítva a közzjóra és az államreazonra (*raison d'état*, *Staatsraison*) hivatkozó kormányzati, illetve a republikánizmus eszköztárával élő rendi beszédmódokat.

Az első rész utolsó két fejezete egy-egy speciális témakört dolgoz fel, az előbbi *Az új szabad királyi városok becikkelyezésének ügyét*, az utóbbi pedig az *Indigenák az 1751. évi országgyűlésen* fejezetcímében jelölt problematikát. Részletesebb esettanulmányt közöl a szerző Győr város körülményeiről és a vele kapcsolatos országgyűlési vitáról. A szabad királyi városi kiváltság becikkelyezése körüli vitákban jól tetten érhető a vármegyei nemesség félelme a diéta alsótáblai dominanciájának elvesztésétől, amely azonban indokolatlannak bizonyult, ugyanis az alsótáblán a szavazatok súlyozása a későbbiekben is gyakorlat maradt. Hasonló módon aggályokat támasztottak a diétai követek a külföldi személyek honfűsítésével kapcsolatban is, tartva attól, hogy az országhatáron kívülről érkező főnemesek a kormányzat érdekeit fogják képviselni az országgyűlésen. A fejezet izgalmas és a korszakra vonatkozóan a legrészletesebb áttekintést nyújtja az új indigenák felvételének diétai vitájáról.

Az országgyűlés berekesztését tárgyaló alfejezet után következik a monográfia második tematikus egysége, *A diétai szereplők* címmel. A második rész legrészletesebben kidolgozott egysége a vármegyei követekkel foglalkozik. A 11 alfejezet részletes bemutatására nincs lehetőség, de fontos hangsúlyozni, hogy egyike a kötet azon részeinek, ahol a szerző kutatásainak elmélyültsége a leginkább érzékelhető: részletgazdag kép tárul elénk a vármegyei elit társadalomtörténetéről. A szerző a Magyar Királyság különböző részein birtokokkal rendelkező, különböző felekezetű és pozícióban lévő vármegyei követek prozopografikus, esettanulmány-szerű elemzését végzi el, nagy hangsúlyt helyezve a patrónus-kliens viszonyokra, felekezeti műveltségre, a többgenerációs családi kapcsolatokra és kényszerpályákra, illetve a helyi közeg sajátosságaira. Izgalmas végigkövetni az egyes cselekvő személyek életútján keresztül a diétán tanúsított ellenzéki vagy kormánypárti magatartásukat, vagy épp a későbbi karrieremelkedés reményében eszközölt pártváltásokat. További négy rövidebb fejezet foglalkozik a felsőtábla tagjaival, a távollévők, a káptalanok és a városok követeivel. Az előbbi három csoport elemzését a szerző a pasquillusok „görbe tükrén” keresztül végzi el, a városi követek mozgásterével kapcsolatban pedig informatív esettanulmányt olvashatunk a lőcsei követekről. A felsőtábla vizsgálatánál, ami a diétai naplók hiányában különösen nehéz feladat, a szerző nem csupán a gúnyversekre támaszkodik, hanem átfogó elemzést nyújt az udvar országgyűlés körüli kitüntetési stratégiájáról is.

A monográfia eredményeit Nagy János konklúzióban összegzi, ezt részletes személyi adattár követi, amely a korszak politikatörténetével foglalkozók számára hasznos segítséget jelent. A bibliográfia után hely- és névmutató következik, majd a kutatási problémákat angol rezümé összegzi, végül pedig a kötetet térkép- és képmelléklet zárja 14 portréval, valamint a Magyar Királyság 1751. évi politikai térképével. Az utóbbi ábra érzékletesen és igen újszerű módon mutatja be, amint egyes vármegyék politikai lojalitása az országgyűlés során változott. A térkép értelmezését a kötet második részében külön fejezet is segíti.

A recenzens feladatai közé tartozik, hogy a bemutatott művel kapcsolatban kritikát is megfogalmazzon, itt azonban csupán néhány apróbb észrevételt szeretnék tenni. Bár a szerző a bevezetőben jól körülhatárolja a vizsgálati célokat, jelezve, hogy bizonyos témakörök (köztük a ceremóniatörténet) a jelen kutatás fókuszán kívül helyezkednek el, véleményem szerint az országgyűlés megnyitását és berekesztését kísérő ceremóniákról érdemes lett volna röviden szólni. A kötet egységes szerkezetének kialakítása a kiterjedt forrásmennyiség és az olykor széttartó témák

miatt nem lehetett könnyű feladat, amelyet a szerző összességében jól megvalósított, de a kötet első és második tematikus egysége között szerkezeti kontraszt érzékelhető. Célszerű lett volna az első tematikus egységnek is külön címet adni, illetve a második részben, a vármegyei követek életpályáinak a kidolgozásánál a szorosabb kohézió és a feszesebb logikai ív érdekében bizonyos részekenél kevesebb adatot közölni. Az indigenák neveit talán jobb lett volna egységesen, németes formában közölni, illetve a Felvidék kifejezés helyett a kortársak által is használt Alsó- vagy Felső-Magyarország fogalmakat alkalmazni.

Mindezek azonban mit sem vonnak le a kötet értékéből, tekintélyes terjedelmű és megjelenésű, jól megírt műről van szó, amely nagyszámú fejezetei ellenére csak kevés elírást vagy stílári hibát tartalmaz, ez a szerző mellett a szerkesztők (Jung Eszter és Toma Katalin) munkáját is dicséri. Összegzésként megállapítható, hogy Nagy János igen kiterjedt alap kutatások és széles forrásbázis mentén, tág kontextusban tette az 1751. évi diétát és a magyar politikai elitet vizsgálat tárgyává. Mindeközben pedig meggyőző módon mutatta be a vármegyei *bene possessionatus* réteg országgyűlési dominanciájának formálódását. A kötet egészen biztosan nemcsak a 18. századi országgyűlések történetével foglalkozók, hanem a korszak tágabb politikai kultúrája és szereplői iránt érdeklődők számára is fontos kiindulópontot fog jelenteni.

Kökényesi Zsolt

Donáth Péter

PEDAGÓGUSOK AZ 1918–1919. ÉVI POLITIKAI FORGÓSZÉLBEN

Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején

Trezor, Bp. 2020. 561 oldal

A magyarországi tanítóképzés történetével foglalkozó munkáinak sorában Donáth Péter, az ELTE Tanító- és Óvóképző Karának professor emeritusa, a forradalmak és az ellenforradalom századik évfordulójához kapcsolódva, valamint munkahelye fennállásának 150. évfordulójára adta közre új könyvét. A mű első részében felvázolja a tanítóképzéssel kapcsolatos 1896–1919 közötti viták és elképzelések alakulását, különös tekintettel az „öszirózsás” forradalom időszakára. A második részben országos szinten követi nyomon a tanítóképzést, a tanárokat és diákokat érő kihívásokat a Magyarországi Tanácsköztársaság során. A könyv harmadik része bemutatja a tanítóképzők helyzetét, viszontagságait az 1918–1920-as időszakban: az idegen megszállás alá kerültek és a trianoni országterületen maradtakét egyaránt. A negyedik fejezet tárgyalja a tanítóképzők diákjainak tevékenységét az 1918–1919-es forradalmak idején, így többek között ismerteti szervezkedéseiket, bevonulásukat a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregébe, továbbá e tetteik következményeit a forradalmak után. A könyv összterjedelmének több mint a felét kitevő ötödik fejezet a tanítóképzők oktatóinak a forradalmak alatti szerepvállalásait és ezek következményeit mutatja be, esettanulmányok segítségével.

Műve elkészítéséhez a szerző hatalmas forrásanyagot használt fel: 29 levéltárát és a korabeli sajtót. Az egykorú szövegekből számos terjedelmes és érdekes idézet olvasható a könyvben, ugyanis Donáth felfogása szerint „Ha megérteni, megértetni és leírni szeretné a kort, amelyet felidézni

próbál, hagyni kell saját – egymással felelő – szövegekkel megszólalni a történet szereplőit” (10.). Szerinte az olvasóknak így lehetőségük van kontrollálni a szerző reflexióit, következtetéseit. A megfogalmazásával „dokumentatív elbeszélő módszer”-nek nevezett ábrázolás által, úgy véli, az olvasók lehetőséget kapnak arra is, hogy részesei lehessenek a történeti diskurzusnak, sőt a múltbeli események megismerése egyfajta élménnyé váljék számukra. Saját szerepét pedig „a hősei drámája iránt nyitott krónikás”-ként jelöli meg (10.). Abban bízik, hogy mindezek nyomán az olvasók majd el tudják dönteni: mennyire sikerült célkitűzéseit megvalósítania (10–11.). Az ő dolgukat könnyíti meg az a – véleményem szerint nagyon okos – szerzői eljárás, hogy Donáth a könyv hátsó borítójára külön is kiírta azokat a kérdéseket, amelyekre kötete választ keres. Itt a recenzens számára különösen rokonszenves a szerző szerénysége: a hatalmas kutatómunkával készített műről nem állítja azt, hogy a kérdésekre választ ad, hanem csak ezt: „keres”.

Donáth helyesen jár el, amikor jelzi forrásai problematikusságait is (például: 163–164., 365–366.), sőt olykor saját kutatómunkájának eredménytelenségéről is informálja olvasóit (például: 337. 1160. jegyzet). Egyes esetek vizsgálatánál, bemutatásuknál nagyon körültekintően veszi figyelembe a különféle történelmi tényezőket, ezek összekapcsolódásait, legyen szó egy személy sorsáról, egy társadalmi csoport sokszínűségéről vagy települések belviszonyairól, lakosságuk konfliktusairól.

A recenzens ugyanakkor problematikusnak tartja, hogy Donáth – noha az idevágó forrásokat nagyon jól ismeri és maga tisztában is van tárgya jelentőségével (ehhez lásd még például *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958* című 2008-as kötetének hátoldálán írottakat) – a tanítóképzés történetében nem *ennyire* jártas olvasóival az előszóban nem tudatta határozottan azt: miért is volt érdemes ilyen terjedelemben feldolgoznia e témát, az érdeklődőknek pedig végigolvasniuk e könyvét? A tanítóképzés fontosságát ugyanis jól mutatják Apponyi Albert általa idézett 1918-as szavai: „legelsősorban azoktól a tanintézetektől, melyekben a nemzetnek nevelőit nevelik, a tanítóképzőknél [...] követelnünk kell, hogy az állampolgári nevelésben pozitív irányban közreműködjenek a nemzeti egységnek, a szociális és kulturális egységnek megoldására” (24.). Legfontosabb feladataikat, amint az a könyvből megtudható, hasonlóképpen jelölte meg Lovász Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918-ban: „Nyesegetni kell a nemzeti hiúság kinövésait [...] A nemzeti önértetet nem harci erényekre, de munkára kell alapítani: a nemzeti sajátosságokat nem szabad arra használni, hogy kínai fal gyanánt válasszanak el más nemzetektől. Az új iskola ne csak a hazának, de az egész emberiségnek neveljen jó polgárokat.” (31.) A Magyarországi Tanácsköztársaság vezetői közül Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos áprilisban arról beszélt, hogy kurzusokat fognak tartani és lapokat fognak kiadni a tanárok és a tanítók számára, gondolkodásmódjuk átalakítása érdekében. Ugyanakkor kijelentette, hogy „Én sokkal fontosabbnak tartom e pillanatban a tanítókat, akik [...] legközelebb nevelői a proletariátusnak” (58.). Júliusban Kun Béla egy előadóképző tanfolyamon, többek között ezeket állította – „a proletariátus diktatúrája [...] fizikai és szellemi erőszakszervet alapszik. Ebben a tekintetben a tanítóság feladatai világosak. [...] Elvégezni azt, amit a proletár állam parancsol, [...] az iskolának a szocializmusra való nevelés szolgálatába állítását” (58–59.). Az új nemzedékeknek a diktatúra szellemiségében történő felnevelését ugyanis – és ezt már a recenzens teszi hozzá az eddigiekhez – a Tanácsköztársaság közvélemény-formálói kulcsjelentőségűnek tartották a rendszer fenntartása szempontjából, mivel – amint a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott *Néptanítók Lapja* szerkesztője, Zigány Zoltán az újság június 5-ei számában, *A közoktatás munkaprogramja* című vezércikkében állította – „Akiket a régi iskola nevelt, azok csak igen ritkán és hézagosan tudnak beilleszkedni az új élet keretei közé.” A régi „erkölcsnek a híveitől a kommunizmus nem remélheti a maga támogatását. Ezek helyébe nekünk egy új generációt kell nevelnünk, amely a reális világszemlélet tudásával telítve, az emberi szolidaritás erkölcsi szerint akarjon és tudjon élni” (1–2.). Hasonlóan látta mindezt Varga Jenő, a diktatúra vezető

gazdaságpolitikusa, aki a Tanácsok Országos Gyűlésén június 16-án mondott beszédében arról is szólt, hogy „Minden intézménynél, akár kapitalista, akár proletárintézmény, akár budapesti népbiztosság, akár vidéki direktórium, mindenütt vannak visszaélések és lesznek is mindaddig, amíg meg nem nevelik az emberiséget szocialista szellemben úgy, hogy csupa tisztességes ember dolgozzék bármiféle hivatalban. Ez ma nincs meg, nem is lehet meg, mert mi valamennyien, akik itt ülünk, egy korrupt kapitalista társadalomban, annak ideológiájában, annak szellemében nőttünk fel, s ennek folytán teljesen ki van zárva az, hogy a jelen pillanatban lehessen egy nagy hivatalt csupa olyan emberből szervezni, akik között egyetlenegy csirkefogó ne legyen. Ez nem létezik.” (A Tanácsok Országos Gyűlésének [1919. június 14. – 1919. június 23.] naplója. Bp. 1919. 25.)

Művének 416. oldalán, az 1405. jegyzetben Donáth Péter közli annak az eskünek a szövegét, amelyet az 1907. évi XXVI. tc. szerint az állami iskolai tanítóknak le kellett tenniük. Az illető e szerint kijelenti, hogy „a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar haza szeretetében fogom nevelni”. A könyv 417. oldalán, az 1409. jegyzetben pedig olvasható az 1920. április 18-ai vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendeletben közzétett esküszöveg az állami iskolai tanítóknak, amely a következőképpen zárul: „a gondjaimra bízott ifjúságot (gyermekeket) a magyar haza szeretetére és valláserkölcsös szellemben fogom nevelni”. Az idézett szövegek alapján úgy látom, hogy az 1918–1920-as időszakban működő vezető közvélemény-formálók a tanítóktól mindenekelőtt az iskolások világszemléleti nevelését várták el. Szerintem különösen érdekesek mindezekkel kapcsolatban Zigány és Varga kijelentései, amelyek, önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvényre jelzik, hogy minél radikálisabb átalakításokat akarnak végrehajtani egy politikai rendszer irányítói, annál nagyobb jelentőséggel bír számukra a fiatalok olyan nevelése, oktatása, amelyek nyomán majd e törekvések támogatói, sőt felnövekedve, továbbfolytatói lesznek. Mindezek következtében a tanítók, illetve az őket képző oktatók ekkoriban a különböző politikai rendszerek döntéshozói számára kulcsjelentőségű szereplőkké váltak – ami indokoltá teszi, hogy a tanítóképzőkkel, tanáraik tevékenységével, sorsával 1918–1920-ban egy több mint 500 oldalas mű foglalkozzék, mégpedig azzal a részletességgel, amellyel ezt Donáth Péter teszi e monográfiájában.

A könyv nagyon érdekes, rendkívül adatgazdag munka – e sorok írója pedig végül csupán kisebb, (szerinte) problematikus szöveghelyekkel kapcsolatban jelzi észrevételeit. Egy eljárás 1920-as záró jegyzőkönyve szerint a felelősségre vont oktatónak „alkotmányunk iránti hűtlenségéért” is kellett utólag szenvednie (404.) – amely állítás kapcsán Donáth Péter a következőket írja: „Milyen alkotmányhoz való hűtlenségre utalnak a kérdést így felvetők? Hiszen – ahogy erre a fentiekben már utaltunk rá [így!] – Magyarországnak klasszikus értelemben, a szó szoros értelmében addig nem volt ilyen elnevezésű, igényű jogi dokumentuma, vagy ha mégis, azt éppen a mélységesen elítélt »proletárdiktatúra« bocsátotta ki” (416.). Mindazonáltal, nem egy fontos korabeli szövegből az derül ki: szerzőik szerint létezett magyar alkotmány már a tanácsköztársaságok előtt is. Nemcsak a *Révai Nagy Lexikona* 1911-es I. kötetének *Alkotmány* szócikke szerint (369–370.) volt Magyarországnak alkotmánya, hanem a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, Garbai Sándor szerint is, aki 1919. június 14-én, a Tanácsok Országos Gyűlésének megnyitáskor tartott beszédében, egyebek mellett, azt is mondta az egybegyűlteknak: „Ezeresztendő alkotmányt fognak önök sírba tenni a mai napon, ezeresztendő alkotmányát ennek az országnak.” (A Tanácsok i. m. 4.). Műve 350. oldalán Donáth azt állítja a Tanácsköztársaságról írva, hogy az „elvtársak” nem gondolták át: „vajon hosszabb távon biztosítható-e a társadalmi újratermelés hatékonysága, minősége, a tanácsköztársaságok tőkés világgal való versenyképessége, az anyagi ösztönzés s »a piaci koordináció« háttérbeszorításával, az agitáció, a nevelés, a mozgósítás s ennek hátterében a diktatúra adminisztratív és megtorló apparátusa, »a bürokratikus koordináció« segítségével?” Ugyanakkor szerintem helyénvaló felhívni a figyelmet arra, hogy nem egy forrás jelzi, a diktatúra döntéshozói érzékelték e problémákat

és a rendelkezésükre álló 133 nap alatt foglalkoztak is velük. Iránymutatóként szolgálhatott számukra Karl Radek *A szocializmus fejlődése a tudománytól a valóságig* című brosúrája, amelyet magyarul 1919. március 21. előtt a Kommunista Magyarországi Pártja, utána az egyesült szociáldemokrata–kommunista párt adott közre. Ebben az olvasható, hogy „A szocialista forradalom csak akkor győzhet, ha az egész kontinens területére kiterjed” (Bp. 1919. 19.), vagyis e szerint a győzelemhez (legalább) egy földrésznyi terület szükséges. Kun Béla, külügyi népbiztos a Forradalmi Kormányzótanács március 27-ei ülésén arról beszélt, hogy „amire mi a forradalmat alapítottuk, az a nemzetközi forradalom volt és hogy nem rosszul számítottunk, azt két–három nap is eldönti. Itt van az ukrajnai és az osztrák dolog, és nyugodtak lehetünk, hogy Németország is követi a példánkat. Itt óriási gazdasági terület van máris; ez autochton el tudja magát látni.” (A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerk., bev. Imre Magda – Szücs László. Bp. 1986. 103.) A diktatúra gazdasági életének vezetői pedig foglalkoztak a munkások anyagi ösztönzésének problémájával is (lásd erről például: *Péteri György: A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Bp. 1979. 121–133.).

Mindezekkel együtt Donáth Péter monográfiája érdekes, fontos munka, amely nemcsak a tanítóképzés történetének pontosabb megismerését segíti elő, hanem – éppen az intézmények és oktatóik nagy jelentősége miatt – az 1918–1920-as magyarországi átalakulások egész folyamatát is, sőt, az egyes történelmi szereplők sorsának, tevékenységének ábrázolásával, rendszerrezt áttekintésükkel önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénnyel azt is, hogy „politikai forgószeklek” időszakaiban az egyének milyen, egymástól különböző döntéseket hozhatnak, cselekvési taktikákat, stratégiákat alkalmazhatnak.

Vörös Boldizsár

Révész Tamás

NEM AKARTAK KATONÁT LÁTNI?

A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 289 oldal

Révész Tamás annak bemutatására vállalkozott a kötetben, hogy az első világháborús összeomlás után, az ország forradalmi úton hatalomra jutott, rövid életű rendszereinek vajon miért nem sikerült erős hadsereget szervezniük 1918–1919-ben. A kötet főcímeként is használt, Linder Béla hadügyminiszter 1918. november 2-án elmondott beszédéből szárnyra kapott hírhedt mondatot szinte mindenki ismeri, de a történeti valóság ezúttal is bonyolultabb, mint a róla szóló emlékezeti narratívák. Bár különböző elvi alapokon, de mind az őszirózsás forradalom egymást gyorsan váltó hadügyminiszterei, mind a Tanácsköztársaság szintén gyakran változó hadügyi irányítói szilárd fegyveres erőt igyekeztek szervezni a háborús és kivérzett országban. A monográfia főcímének végén tehát jogos a kérdőjel. Révész konklúziója pedig az, hogy igenis akartak katonát látni, ám ez a törekvés végül kudarcba fulladt. Hozzátehetjük, a forradalmi korszak egyik fontos tanulsága, hogy végül az a rendszer szilárdult meg – a Horthy Miklós nevével fémjelzetté –, amely minden militáns nacionalizmusa ellenére elfogadta a trianoni békeszerződést, annak rendelkezéseit az ország törvényei közé becikkelyezte, s vállalta a békeszerződésben előírt leszerelést és ezzel együtt azt is, hogy a magyar állam kicsi legyen, de egyáltalán lehessen.

A monográfiát négy nagyobb részre osztotta a szerző. Az elsőben a kérdés historiográfiai előzményeit tekinti át – akármilyen meglepően hangozzék, a Tanácsköztársaság hadtörténete az 1960-as, 1970-es években az egyik leginkább kutatott kérdése volt a hadtörténeti irodalomnak –, a másodikban a „Habsburg-haderő” felbomlását mutatja be, a harmadikban a hadsereg sorsának alakulását tárgyalja a Károlyi Mihály nevével fémjelzett korszakban, a negyedikben pedig a Tanácsköztársaság hadseregszervezési kísérleteit és sikereit elemzi. A négy fő részt – egy összefüggő eseménysor egymást követő fejezeteit – egy rövidebb kitekintés egészíti ki, amelyben a szerző összefoglalja, hogyan követte a román támadás során szétzilálódott és összeomlott Vörös Hadsereget a Horthy Miklós fővezérletével alakult Nemzeti Hadsereg felállítása és megszilárdítása, majd a szerző legfontosabb megállapításait összegző rövid összefoglalás zárja a könyv tartalmi mondanivalóját. A kötet végén a felhasznált források felsorolását találjuk. Ennek gerincét két megyei levéltárból, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából, a Politikátörténeti Intézet levéltárból, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárból származó forrásokon kívül főként a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, korszakra vonatkozó fondok jelentik. A kéziratos forrásokat követő bibliográfiai jegyzékben is hosszan lehet csemegézni; a hazai szakirodalmi segédletek felsorolásán kívül meglátszik rajta a szerző angol és német nyelvű alapos szakirodalmi tájékozottsága. A szerzői narratíva megértését térképek, ábrák és a Hadtörténeti Múzeum, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum plakátgyűjteményéből származó fényképek és toborzóplakátok teszik még teljesebbé. Ezeknek, valamint a gyakran használt rövidítéseknek a jegyzékét is megtaláljuk a mű végén.

A szerző szerint az ellenforradalmi rendszer nacionalista publicistái és történetírói 1918 őszének kormányzati pacifizmusában a gyávaságot ítélték el. A Monarchia s benne a történelmi Magyarország számos változatban megörökített „hirtelen” összeomlása mögött így vagy úgy a hazaáruló, defetista tördőfést vették észre, és nem összetett társadalmi okokat kerestek. A Károlyi-korszak katonapolitikáját a fegyveres honvédelem vétkes könnyelműségű vagy éppen szándékos megakadályozásában látták, pedig a csapatok – így szól a máig is legnépszerűbb emlékezeti narratíva – zömükben intakt módon tértek haza a frontokról, s ezekkel az egységekkel meg lehetett volna védeni a történelmi Magyarország egy részét vagy talán egészét is. A kicsiny tábort alkotó, de jelentékeny intellektuális erőt felmutató liberális októbrista emigráció ezzel szemben azt állította, hogy a Habsburg Birodalom háború végi gyors felbomlása szükségszerű volt, sőt a társadalom szempontjából üdvös is, a hadsereget nem kellett felszámolni, hanem az magától is, már a frontokon szétesett – a pacifizmus következmény volt, a katonának nem akartak harcolni. 1945 után ezeket az antagonisztikus magyarázatokat felváltotta a kommunista narratíva. Miközben a Horthy-korszakban Károlyi Mihályt, Jászi Oszkárt a bolsevizmus szálláscsinálóinak bélyegezték meg, az 1950–60-as évek hadtörténetírása hajlamos volt a Károlyi-rendszer leszerelési politikáját pont ellenkezőleg, ellenforradalmiként beállítani, s a pacifista liberalizmusban az osztályharcos kapitalizmus ravaszságát fedezte fel, amely a hazatérő katona-százezrek bolsevik forradalmát kívánta megakadályozni azzal, hogy „nem akart többé katonát látni”. Ebben az elbeszélésben a Tanácsköztársaság hadtörténete szintén szakítás volt a Károlyi-korszak bűneivel és defetista pacifizmusával, egy új, magasabb rendű világnézet nevében, amely a szocialista hazafiság és az internacionalista osztályöntudat szintézise volt. A Vörös Hadsereg 1919. tavaszi sikeres északi hadjáratát, a hatékony mozgósítást pedig egyfajta népszavazásként értékelték a proletárdiktatúra mellett.

Révész Tamás meggyőzően mutatja meg, hogy a korszak társadalomtörténeti valósága és politikátörténete is jóval ellentmondásosabb, mint a megelőző szakirodalom, illetve a széles közvéleményben róluk élő toposzok sugallják. Megállapításai szerint az őszirózsás forradalom leszerelési politikája azokat az elveket követte, amelyeket még a Monarchia hadvezetősége állapított meg, s a népköztársasági hadseregszervezés sokkal kevésbé jelentett szakítást

a világháborús időkben kidolgozott elképzelésekkel, mint azt az utólagos értékelések akár „jobbrol” – elítélően –, akár „balról” – dicsérőleg – állították. Károlyiék leszerelési politikája sok tekintetben egyenesen „konzervatív” volt, legalábbis a szerző állítása szerint. Révész érdeme, hogy feltárja a Károlyi-korszakban folyamatosan meg-megújuló és kudarcba fulladó hadseregszervezési kísérleteket is s a meglepő folytonosságokat a katonai közigazgatás személyi infrastruktúrájában. A közvéleményt foglalkoztató kényes történetpolitikai kérdések megválaszolása elől sem ugrik el a szerző: fegyelmezetten vagy fegyelmezetlenül tért haza 1,3 millió katona a fegyverszünetet követő hetekben-hónapokban? A részletesen megindokolt és a korabeli Hadügyminisztérium naprakész összefoglaló jelentéseire alapozó állítás úgy hangzik, hogy a közös hadsereg magyarországi feltöltésű katonai egységeinek alig egyharmada tért haza zárt alakulatokban állomáshelyére, de az egységüket megtartó ezredek állománya sem a nagybetűs Haza védelmében, hanem legtöbbször praktikus okokból őrizte meg fegyelmét. A Monarchia összeomlása nyomán hirtelen ellenségessé vált volt egykori társországokon keresztül vezető hazaút ugyanis csak akkor ígért boldog befejezést, ha a bajtársakhoz és a feljebbvalókhoz hűséges maradt az éhségtől, dühtől és honvágytól egyaránt megkínzott magyar baka. A visszatérés parasztforradalmat eredményezett – Révész térképes magyarázata szerint a zavargásokról szóló jelentések leginkább a nemzetiségileg vegyes vidékekről érkeztek –, a korszakban tehát a leszerelésre mutatkozott leginkább igény falu és város rettegő társadalmi osztályaiban, és a leglényegesebb fejlemény az volt, hogy négy év idegenben vérző szolgálat után a haza fogalma leszűkül a város és a falu horizontjára.

„A nemzeti-tanácsok önálló köztársaságoknak képzelték magukat, az állomásokon lefoglalták a máshova rendelt küldeményeket, megtiltották a kivített falu határán túl és elleneséges hadviselő felek módjára indítottak tárgyalásokat egymással. Tápé, Algyó, Dorozsma, Kistelek, ahonnét Szeged városa a piaci szükségleteit hagyományosan beszerezte, kordont vontak a község körül és beszüntették az élelmiszerek kivitelét. A két szomszédvár, Hódmezővásárhely és Szeged »nemzetközi« tárgyalásokat kezdett sertések és zsír átengedése tárgyában.” Tonelli Sándor, a szegedi iparkamara titkára sajátos optikájú leírást adott szülővárosa száz évvel ezelőtti történéseiről. Leírását megerősítik Révész forrásai is. Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy válságban, a központi hatalom összeomlásakor aligha tud mozgósítani a nemzet absztrakt eszménye – legkevésbé ott, ahol ez korábban sem hatott. Jellemző módon „Trianon” azért is köszönhető be Trianon előtt, mert a veszélyeztetett peremvidékeken volt a leglányhábba a jelentkezési kedv az új hadseregbe, nem csupán a nemzetiségek, hanem elsősorban a magyarok részéről. Minden legenda ellenére a reguláris hadseregszervezés iránti központi szándék egy percig sem szünetelt a Károlyi-korszakban, de minden egyes esetben kudarcosra sikeredett a megvalósítás. Hogy is lehetett volna Erdélyt megvédeni, ha a kolozsvári honvédkerületben, ahol a Magyar Királyság férfilakosságának 17%-a élt, az 5%-ot alig érte el az új hadseregbe jelentkezettek aránya? (130.) Révész megadja a Székely Hadosztály szervezésének kijáró figyelmet, de azt is jelzi: a legendává lett „székely” honvédelem nem annyira székely, mint inkább partiumi bázison szerveződött, léte pedig kivétel volt a korszak közömbös, háborút felejteni kívánó hétköznapjaiban. A vegyes nemzetiségű Erdély fegyverre fogható magyar lakossága kisebb arányban jelentkezett a zászlók alá, mint a szintén vegyes nemzetiségű Felvidék magyarsága. A Károlyi-korszakban az újszített fegyveres erőben, a nemzetörség(ek)ben szolgálatot vállalók száma viszont százezresre nőtt, de ebből nem lett új népi hadsereg, ezek a magasabb szervezettséget nem képező alakulatok csak helyi igényeket szolgáltak ki, és a sűrűn előforduló helyi konfliktusoknak voltak maguk is kiszolgáltatva. Sikerük leginkább az irreálisan magas zsoldnak volt köszönhető. A korszak pacifizmusa elsősorban belpolitika volt: pacifikálni akarta a magyar társadalom haragtól izzó tagjait, vidéki többségét. Sikertelenül. Mégis külpolitikai kudarc buktatta meg Károlyi Mi-

hályt, és leginkább a nemzeti pánikhangulatra adott bolsevik válasz katonai ígérete – katonai szövetség Szovjet-Oroszországgal – biztosította a bolsevik átmenet békés vagy legalábbis passzív fogadtatását az 1919. március 21-ét követő napokban.

Kun Bélának 133 napos kísérletének bukása valójában szintén egy katonai bukás volt. Ahogy az egyik főszereplő, a szocdem Kunfi Zsigmond fogalmazott tíz évvel később, „a magyar proletárdiktatúra [...] a háborúból született és a háború következtében bukott meg”. A szocdem Kunfi végig a kommunista Kun ellenlábasa volt, s a politikai ellentétek visszatükröződnek a hadügyi népbiztonság iratanyagából is. Révész izgalmas elemzések során mutatja be az egymással rivalizáló kommunista és szocdem elképzeléseket a Vörös Hadsereg szervezése körül, és analízise megerősíti azt a Kádár-korszakban jórészt háttérben maradt politikatörténeti jelenséget, hogy jóval többször és jóval erősebben érvényesült a szociáldemokraták elképzelése a proletárdiktatúra kulcsfontosságú döntéseiben, mint azt feltételeznénk. Az első magyar kommunizmus nem volt monolit hatalmi diktatúra, s az április közepi román támadás hatására lendületet kapó „vörös” hadseregszervezésnek a kötetben részletesen tárgyalt módszerei ezt szemléletesen támasztják alá. A Vörös Hadsereg ugyan sohasem lett jellegében és többségében munkáshadsereg, de a korporatív jegyeket mutató szakszervezeti proletárállam eredményesen fegyverezte fel a fővárosi nagyüzemek munkásságát. Révész szerint a mozgósítás sikereire a szakszervezeti bürokrácia hatékonyságában, nem pedig a Vörös Hadseregben szolgáló tisztikar nemzeti érzelmeiben vagy a kommunista historiográfia által előtérbe állított internacionalista forradalmi lelkesedésében kell keresni a magyarázatot. Fontos új szempontokat hoz a könyv azáltal is, hogy a „menekültek” szerepét is méltó helyére állítja a Vörös Hadseregben – ha valamilyen, hát a sokjelentésű menekültkérdésben megfoghatjuk a Révész Tamást is foglalkoztató Trianon 100 kutatócsoport publikációinak társadalomtörténeti vezérfonalát. Azokról a főként paraszti sorból kikerülő felvidéki vagy tiszántúli katonákról van szó, akik jórészt veteránok voltak, szülőföldjük visszaszerzéséért harcoltak a Vörös Hadseregben, s legelső motivációjuk *saját* családjuk, otthonuk, megélhetésük megvédése/visszaszerzése volt.

Révész Tamás kötete új, ígéretes távlatokat nyit a „háború utáni háború” korszakának megélnéülő regionális vizsgálatában is. A rivális *konceptiók* – vagy éppen koncepciókként artikulált antagonizmusok – kritikai szembesítése során megérdemelt figyelem esik az egyén és esemény találkozásainak, ütközéseinek esetlegességeire, még ha ennek az is az ára, hogy a hadműveletek elemzése, a hadtörténelem valamikori klasszikus fókusza tényleges jelentőségénél kevesebb figyelmet kap a munkában.

Hatos Pál

VÁLOGATÁS PROHÁSZKA OTTOKÁR KÖZSZEREPLÉSEIBŐL, 1919–1927

(Cikkek, interjúk, beszédek)

Szerk. Fazekas Csaba

Bíbor, Miskolc 2019. 415 oldal

Prohászka Ottokár a 20. századi magyar katolicizmus kiemelkedő, hatásában is rendkívüli személyisége. A keresztényszocialista eszmét a hazai viszonyokra adaptáló egyházfit 1914 előtt elsősorban a vallási és egyházi megújulás, a katolikus társadalomszervezés, a katolikus sajtó és a „szociális kérdés” problémái foglalkoztatták, de aktívan részt vett az egyházpolitikai törvények vitáiban és a Katolikus

Néppárt megalapítása körüli munkában is. Eszméinek az 1890-es évektől egyre nagyobb nyilvánosság előtt, számos fórumon adott hangot, nagy hatást téve olvasóira és hallgatóságára egyaránt. Rendszeres szónoka volt az 1900 óta évente megrendezésre kerülő országos katolikus nagygyűléseknek, de mint számos katolikus társadalmi szervezet (tiszteletbeli) elnöke, ezek közgyűlésein és rendezvényein is gyakori felszólaló volt. Írásait a maga szerkesztette lapokon túl (*Magyar Sion, Esztergom*) számos kiadványban és periodikában közölte. Püspökké szentelését (1905) követően véleményét a pozíciójával járó tekintély is nyomatékosította. Az 1919 utáni években közéleti aktivitása tovább erősödött, és szinte minden aktuális korkérdésben állást foglalt. A jelen kötetben közreadott 150 hosszabb-rövidebb írás a forradalmak bukását követően kiépülő „keresztény–nemzeti kurzus” egyik emblematikus, programadó alakjává váló püspök megnyilatkozásaiból válogat.

Prohászka életművének első, terjedelmes kiadása és referenciapontja Schütz Antal piarista szerzetes 25 kötetből álló munkája volt. A gyűjtemény azonban – amint arra a témával foglalkozó kutatók már viszonylag korán rámutattak – korántsem volt teljes. Az 1990-es rendszerváltást megelőzően ugyan jelent meg néhány további kötet a témában, és elkészült Prohászka naplójegyzeteinek válogatott kiadása is, de ezek jellemzően szintén Schütz munkájára támaszkodtak, gyakran annak szemelvényei voltak. Az 1990 utáni időszakban megélnéknél érdekklődés nemcsak a püspök működéséhez kötődő kutatások, a róla szóló tanulmányok számának növekedését hozta, hanem a forráskiadás is megélnéknél vele kapcsolatban. Lelkiségi írásainak kiadása mellett újra megjelentek (immár teljes egészében összeállított) naplójegyzetei, kiadták parlamenti beszédeit és költeményeit is. Az önálló kötetek mellett számos egyedi forrásközlésre is sor került, elsősorban a Prohászka-életút vitatott kérdéseinek megvilágítására, a püspök széles szellemi horizontjának bemutatására.

Fazekas Csaba forráskiadványa nem közli újra a Schütz-féle összeállításban már megjelent szövegeket, kivéve, ha az általa talált változat a korábban ismerttől eltérő (például a 84. dokumentum). Összegyűjti viszont a legkülönbélebb kiadványokban elszórtan megjelent dokumentumokat, biztosítva a források együttes áttekinthetőségét. Mellőzi a sajtóban megjelent rövid, néhány mondatos utalásokat, szépirodalmi eszmefuttatásokat, vallási elmélkedéseket és prédikációkat, bár a szerkesztő maga is elismeri, hogy utóbbiak esetében nehéz a műfaji elhatárolás. A hatalmas anyag áttekintésével járó munka így is nagyon kiterjedt forrásbázist mozgat, az országos lapoktól a vidéki sajtón át a helyi és egyesületi kiadványokig.

A kötet Prohászka publicisztikai írásait, a vele készült interjúkat és az általa elmondott beszédek – elsősorban a sajtóban megjelent – szövegeit tartalmazza. A cikkek (35 darab) az interjúkban (34 darab) olvasható gondolatok kontrolljára is alkalmasak. A válogatás legnagyobb részét beszédek (81 darab) teszik ki, és ez a forrástípus vet föl leginkább kritikai szempontokat. A hangrög-zítés megjelenése előtt elhangzott, általában újságírók által gyorsírással lejegyzett és a közlés előtt megszerkesztett szövegek pontos rekonstruálása ugyanis nagy kihívást jelent. A szerkesztő aprólékos munkát végzett, amikor az egyes szövegek fellelhető szövegváltozatait összevetette, egymással kiegészítette úgy, hogy a különböző változatokat tipográfiaailag is elkülönítette egymástól. Ha az eredetileg elhangzott mondatok pontos rekonstruálására nem is teljesen, de a gondolatmenet és az érvkészlet minél közelebbi visszaadására alkalmas lehet ez a módszer. A sok hasonló tartalmú szöveg egymás melletti szerepeltetése pedig Prohászka vándormotívumait, beszédpanelit is felfedi.

A szerkesztő a forrásokhoz minden esetben jól használható, rövid felvezető szövegeket készített, melyekben a történeti helyzet ismertetése mellett törekedett a keletkezés körülményeinek érzékeltetésére is. A szövegek értelmezéséhez bőséges jegyzetapparátus készült, melyben az érintett személyek, intézmények, konkrét események kifejtése mellett a dokumentumok közötti keresztivhatkozások is megtalálhatók. A kötet végén a fontosabb egyesületek és politikai pártok ismertetése, valamint egy alapos bibliográfia található.

E válogatás kifejezett célja a „politikus–közszerelő” Prohászka bemutatása a Horthy-korszakban, eddig kevésbé ismert szövegek segítségével. A szűk metszet az életút kiterjedtségére

tekintettel érthető, amennyiben az olvasó ismeri a kontextust. Az életmű egysége, a gondolati folytonosság és – a krízishelyzetek által kiváltott – megszakíttottság, a hangsúlyok áthelyeződésének érzékeltetése azonban fölvetetheti, a bemutatott korszakban kifejtett gondolatok előzményeire is tekintettel, egy rövid Prohászka-életrajz szerepeltetésének hasznát a kötet elején. Abban lehetne ugyanis reflektálni a kortárs egyháziak gondolatvilágával való kapcsolódási pontokra és különbségekre, az 1918–1919-es összeomlás következményeire és korabeli recepciójára. A kötetben közölt szövegek „helyiértékének” megállapításában nagy segítséget jelenthetett volna egy ilyen, az összetett személyiségű „közszerplő” teljesebb képét biztosító áttekintés.

A kötetet indító első dokumentum Prohászkanak a Keresztény Szociális és Gazdasági Párt székesfehérvári szervezete megalakulásakor megfogalmazott, 1919. szeptemberi gondolatait foglalja össze, melyben az egy hónappal korábban véget ért Tanácsköztársaság eseményeire is reflektált. A háború végi összeomlás és a proletárdiktatúra okainak keresése kapcsán a következő évek megnyilatkozásaiban is gyakran ismétlődő gondolata az idegen, elsősorban zsidó szellemiség térnyerésének kiemelése, melyet Prohászka a keresztények ellankadásásával párhuzamban értelméz. Ahogyan már a korábbi időszakban is, Prohászka célja a mozgósítás, a keresztény–nemzeti ébredés útjának kijelölése volt ezekkel a szövegekkel. A kortárs diskurzust meghatározó alapnarratívákhoz hasonlóan a századforduló viszonyait hanyatlástörténetként érték, melynek hátterében az „idegen elemek aknamunkáját” látta.

A beszéd tartalma nem igényel különösebb kommentárt, megjegyzés (a fent jelzett hiányérzet miatt) a forráskiadvány szelekciós elveihez kívánkozik: ebből az időszakból ugyanis könnyen található olyan Prohászka-szöveg is, mely a megbékélés, a társadalmi béke megteremtésének szándékával íródott. Elég csak a püspök által 1919. augusztus közepén megfogalmazott körlevélre gondolni, melynek elveit a püspöki kar is magáévá tette. Bár kétségtelen, hogy a politikus közszerplő működési terepének meghatározása – különösen az egyházi funkcióval is rendelkezők esetében – képlékeny, és így egyes szférák forrásainak (például a püspöki körleveleknek) a figyelembevételre is fölvetet kérdéseket. A közölt szöveg azonban – ahogy a kötet egésze is – az összképet mindenképpen árnyalja.

A püspök zsidókérdésben tett megnyilatkozásai ismertek a korszakkal foglalkozó kutatók körében. A kérdésről a kötet megjelenését követően kisebb vita is kibontakozott az *Egyháztörténeti Szemle* (2020/1.) hasábjain, ezért röviden erre is reflektálunk. A *numerus clausus* felvetése 1918-ban egyenesen Prohászkatól származott, és a püspök ezzel kapcsolatos álláspontja később sem változott, melyet a kötetben szerepeltetett számos szöveg, interjú is igazol (például a 77. és 97. dokumentum). Az antiszemita beszédmód széles körben jellemezte a Horthy-korszak egyházi társadalmát (is) a nagy korkérdésekre, krízishelyzetekre adott magyarázatok fontos elemeként. Ehhez az érvkészlethez a municiót, a visszatérően használt nyelvi paneleket sokszor a meghatározó egyházi közszerplők, így például Prohászka Ottokár és Bangha Béla megnyilatkozásai kínálhatták. De az alulnézeti perspektívát bemutató forrásokból, így a plébániai historia domusokból arra is hozható jócskán példa, hogy az országosan ismert véleményformálók – önmagukban is erős, az összeesküvés-elméletektől sem távol álló – megfogalmazásai már a tompítás, az alsópap-ság körében tapasztalható feszültségek mérséklésének szándékával születhettek. Míg az említett Bangha Béla elsősorban az ideológiai harcban igyekezett mozgósítani, Prohászka Ottokár megnyilatkozásai alapvetően ekkor is megmaradtak a „szociális kérdés” problémáinak tárgyalásánál. A zsidóságot elmarasztaló állásfoglalásai elsősorban az 1890-es években és az 1918–1921 közötti időszakban voltak igazán élesek, a kettő között ezek mérséklődése volt érzékelhető. Ezekben az időszakokban – a krízishelyzetekben szerzett benyomásoktól felerősítve – a magyar társadalom számos bajáért, a társadalmi feszültségekért a „zsidó üzleti szellemet” tette felelőssé. Ez később sem szűnt meg, de – a konszolidációs évekkel párhuzamosan – valamivel hátrébb szorult, és jobban előtérbe került a társadalmi problémák okainak keresése (válások és öngyilkosságok magas

száma, az erős keresztény középosztály hiánya stb.) kapcsán a „keresztény magyar társadalom” önkritikus, a problémákat el nem kendőző szemlélete, az ébresztés és a mozgósítás gondolata, amelyre a kötetben közölt dokumentumok szintén számos példát szolgáltatnak.

A kötet szövegeiből az is kiviláglik, hogy Prohászka – mint a legtöbb kiváló szónok – a hallgatóság összetételétől függően változtatta megfogalmazásainak erősségét, válogatta meg retorikai eszközeit. Például az 1921 augusztusában a frankfurti katolikus nagygyűlésen elmondott beszéde (54. dokumentum) sokkal visszafogottabb volt, mint a néhány hónappal későbbi, az Ébredő Magyarok Egyesülete Vigadó-beli kultúrestjén tartott felszólalása (55. dokumentum). Ennek ellenére mondanivalójának lényegéhez konzekvens maradt. A téma komplexitását viszont jól illusztrálja, hogy az Ébredő Magyarok Egyesülete ceglédi nagygyűlésén 1922 novemberében, mintegy 8–10 ezer ember előtt a püspök például a következőket mondta: „Egy rettenetes idegenség vesz minket körül, egy rettenetes, rémületes, rémséges hatalom. (Felkiáltások: A zsidók!) Igen, az, ami a ti szívetekben visszhangzik felém, érzitek azt ti mindnyájan jól. De én mindig azt akarom, hogy a bajt gyökerénél fogjuk meg. A zsidók nem találták ki a kereszténység gyalázását, azt mások találták ki, a zsidók nem találták ki a materializmust, azt mások találták ki. Nem a zsidók találták ki a felséges tanok megvetését, azt mások, keresztények találták ki. Rá kell mutatnom a bajnak gyökerére és azt kell mondanom, ha a zsidót üititek, üssétek először azokat, akik ezt a gyökeret belétek akarták táplálni. Üssétek először azokat, akik kitalálták a keresztények gyalázását.” (74. dokumentum 205.)

Prohászka saját antiszemitizmusát sokszor igyekezett cáfolni és a társadalmi összetartozást hangsúlyozni, rendkívül erős megfogalmazásai azonban kétségkívül alkalmasak voltak szélsőjobboldali, radikális politikai felhasználásra is. Ezt talán megkönnyítette az a problematikus helyzet is, melyet a társadalmi program és a teológiai nyelvezet egymásba csúsztatása idézett elő. Amint azt Gárdonyi Máté találóan megfogalmazta *Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében* című írásában (In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2005. 204.), a szociális feszültségeket Prohászka is a „kereszténység” és a „zsidóság” antagonisztikus ellentétével magyarázta, a „zsidó” szót a vallási összefüggésből kiragadva használta, és a „keresztény” szónak is más jelentést adott, ami a korabeli katolikus teológia egyházképének eltorzításával is együtt járt. Prohászka kapcsán semmiképpen nem kerülhető meg, hogy közszereplésin megfogalmazott gondolatai a magyar társadalom – elsősorban a rá figyelő katolikusok – lelkiismeretének elaltatásával jártak, személye pedig legitimálta az említett beszédmódot.

A kötet azonban nem csak a fent tárgyalt téma differenciáltabb megértéséhez járulhat hozzá, mivel a közölt szövegek jellegüket és tartalmukat tekintve nagyon sokfélék. A nagyobb ívű, komplex társadalomképről árulkodó írások, beszédek és hosszabb interjúk, a konkrét témákra (például a nők helyzete, az egyke-kérdés, a színház, a válás és öngyilkosság) reflektáló szövegek, az ünnepi felszólalások és a napi politika eseményeire reagálók is számos kérdésben feltárják Prohászka világnézetét. A magyar társadalom megújítása, a gyermek- és családvédelem, a fiatalság nevelése, a nép-felvilágosítás, a sajtó szerepe, a munkáskérdés és a szociális munka, az értelmiség feladatai, valamint a magyar kultúra jelene és jövője, a vallási és erkölcsi megújulás kérdései mind olyan témák, melyekről sokat, igényes elméleti megalapozással beszélt. Kár, hogy ezek mai meglátását a fent említett beszédmód sokszor elhomályosítja.

Összességében a Prohászka Ottokár 1919 és 1927 közötti cikkeiből, interjúiból és beszédeiből készült válogatás jól használható a kutatás és az oktatás számára egyaránt, a kevésbé ismert szövegek közreadásával a kötet hozzájárul a püspök rendkívül kiterjedt szellemi spektrumának bemutatásához, az elméletalkotó és a gyakorlati politikus Prohászka-kép árnyalásához.

Csibi Norbert

HETS JÁNOS AURELIÁN OSB NAPLÓJA, 1939–1945

S. a. r., előszó és jegyz. Somorjai Ádám

(A zalaapáti bencés skriptorium kiadványai 1.)

Bencés skriptorium, Zalaapáti 2019. 568 oldal

Sajátos perspektívából láttatja a második világháború éveinek történéseit a Brazíliában szolgáló pannonhalmi bencés, Hets János Aurelián (1913–1985) naplója. Hets 1939-ben, 26 éves korában érkezett Pannonhalmáról São Paulóba társával, Jordán Emillel, hogy segédlelkészként segítsék három évig a Brazíliában élő katolikus magyarok pár évvel korábban megkezdett pasztorációját. A háború, majd az azt követő helyzet végül nem tette lehetővé hazatérésüket. Hets naplójának kezdete a kiutazás időszakára, zárása a második világháború európai harcait követő időre esik, amikor téves híradás nyomán arról értesült, hogy a pannonhalmi apátság is elpusztult. Ekkor felhagyott az írással.

A napló legalább annyit elárul írójáról, mint a feljegyzett eseményekről. Feltűnő, hogy ahogy múlik az idő, úgy nő a naplóíráásra szánt idő és terjedelem. A kiérkezését követő öt hónapban, 1939 végéig összesen csak 23 oldalt írt, de 1940-re is csak 21 oldal jut, ami a következő évben mindössze két lappal több. Hets 1942-ben lendült bele az írásba. Ebben az évben feljegyzéseinek terjedelme 68 oldal, majd 1943-ban eléri a 100 oldalt, 1944-ben 160, végül 1945 első félévében 116 oldal volt. Hets művében egyértelműen keveredik az elmúlt napok dokumentálásának szándéka és az a lelki igény, hogy szerzője mintegy „kiírja” magából az átélt feszültségeket, aggodalmakat, a környezetével szemben támadó ambivalens érzéseket. Általában nem nyílt módja arra, hogy naplóját naponta vezesse, ehelyett heti, tíznapi rendszerességgel készített nagyobb lélegzetvételű összefoglalókat. A napló jelentős részét olyan, a jelenből már rekonstruálhatatlan helyzetek, személyek és találkozások teszik ki, amelyek megörökítése inkább csak annak a fáradhatatlan tevékenykedésnek a lenyomata, amellyel Hets papi hivatásának élt, de amelyek önálló történetté nem állnak össze. „Ez az én monasztikus életem. Szaladni s ezer felé járni” – konstatálja öt év tapasztalatai birtokában (451.).

Bizonyos, hogy Hets magának írta naplóját. A témák közötti gyors váltások, az olvasmányélményeiből átemelt sok vendégszöveg – amellet, hogy akár oldalakon át irodalmi szintű élménybeszámolókat, tűnődéseket olvashatunk a világ folyásáról – összességében nem eredményezett olyan alaptextust, amelyet külső szem elé kívánt volna tárni. Többször is hangot ad azonban annak, hogy mennyire hiányzik neki a könyvekkel való foglalatosság, a történeti kutatómunka és a tanítás. („Írás közben veszem észre: mintha cédulerendszerrel dolgoznék.” 492.) Naplóját ezért egy olyan zugnak tekinthetjük, ahová visszavonulhatott napi teendőiből, és rejtetten e másik hivatásának élhetett. Furcsamód viszont csak nyomokban találunk olyan részeket, amelyek a szerzetes lelki életének, Istennel való kapcsolatának volnának tükröi (ennél még álmainról is többet tudunk meg). Hets személyisége mégis átüt a lapokon. Egy, a világra nyitott, gyakorlati észjárású, nagy munkabírási, a tanulásra fogékony, éles szemű és kritikus, rendszerező és nagy összefüggésekben gondolkodó, hívei által tisztelt és szeretett, rendjéhez és hazájához hűséges, a történeti időre érzékeny pap alakja bontakozik ki előttünk. Emellett a latin szentenciákkal teleszórt szöveg Hets Aurelián hatalmas klasszikus műveltségéről is tanúskodik.

Hets naplója több síkon is elsősorban történelmi forrás. Egyrészt egy pap szemüvegén át nézve rekonstruálható belőle a brazíliai magyar diaszpóra élete: az elsőgenerációs földfoglakók küzdelmes mindennapjai, az itthonról a brazil nagyvárosi milióba exportált, itt teljes anakronizmusként ható rendies megkülönböztetések és a keresztény–zsidó törésvonalak transzformációi. A kereszteléstől a temetésig tárul elénk az emberi élet összes stációja, a miszés, a pasztoráció, az örökös úton levés az ehhez sem infrastrukturálisan, sem éghajlatát tekintve

nem kedvező környezetben. A kötet a bencés rendtörténethez is fontos adalékokkal szolgál. Illúziók nélküli kép bontakozik ki az előjárója, Szelezcz Arnold árnyékában az engedelmisség erényét és a papi szolgálatot valódi hivatásként gyakorló segédlelkész mindennapjairól.

Ezek az évek Brazíliában a brazil nemzetépítés első nagy korszakát is jelentik, amikor az államilag szervezett nemzeti türelmetlenség adott keretet a latin olvasztótégely működésének. A magyarok ráadásul hamarosan a tengelyhatalmak helyi képviselőinek szerepében találták magukat (a brazil külügy például kémeknek tekintette őket – 154.), minimálisra szorított nyelvi és kulturális jogokkal. A napló eközben számos helyen részletes hírt ad São Paulo amerikai tempójú növekedéséről, a bőség és a háborús hiánygazdaság együttes jelenlétéről, a katolikus és a szekularizált Brazília birkózásáról, a focisták pogány kultuszba illő istenítéséről s általában a brazil mentalitásról és munkaerőkölsről. A napló külön értéke az úgynevezett interiori, azaz a tengerparttól beljebb eső, szárazföldi magyar kolóniák, bennük a családok életének bemutatása. Bár körükben sikeres – s brazillá lett – self made man-ek is akadnak, ritkán hőstörténetek ezek a pillanatképek, sokkal inkább a gyökértelenség, a szabadoság, a családi és szociális dezintegráció híradásai. Hets részletesen ismerteti papi-missziós körútjait, amelyeken felkereste a São Paulo körül hozzávetőleg 20–100 kilométer sugarú körben található telepeket (Itarare, Árpádfalva, Szentistvánfalva, Santa Theresinha, Pirituba, Buri, Ipojuca, Itapeva, Itapetininga, Pompeia stb.).

A hazai történész olvasó számára talán mégis az a legérdekesebb, ahogy a hazájától távol került bencés a helyi és a világlapokat olvasva szisztematikusan feljegyzi a háború eseményeit, kommentálja a nemzetközi politika nagyjainak megnyilatkozásait, és eközben olyan prognózisokat tesz, amelyek jól ismert és kikristályosodott összefüggéseket más szemszögből világitanak meg. Rendszeres olvasója volt a politikai sajtónak (*Folha da Noite, Reader's Digest, The Universe, Contemporary Review, The Observer, Time, The Times, The Tablet, Newsweek, Gazeta, Herald Tribune, The Economist, Legionario, Post-Times, Sunday Express, Jornal de São Paulo* stb.). A nemzetközi hírek általában 1–2 nap átfutással láttak napvilágot Brazíliában. Hets pozíciója földrajzilag is különleges: a déli félteke harcoktól izolált nagyvárosából egyforma rálátással bírt a Csendes-óceánon és Délkelet-Ázsiában zajló japán terjeszkedésre és az európai, illetve az észak-afrikai frontok harcaira. Amennyiben úgy tesszük fel a kérdést, hogy a háború éveiben a magyar közvélemény milyen információkkal és jövőscenáriókkal rendelkezhetett, akkor nem lehet vitás, hogy Hets, mondhatni, tudományos alaposságú geopolitikai következtetéseit nemcsak igazolta az idő, de feltehető az a kérdés is, vajon a hazai kortársak közül ki volt képes vele egy időben hasonló pontosságú forгатókönyvek felvázolására? Koselleck nyomán úgy is feltehetjük a kérdést, hogy Hets az őt körülvevő tapasztalati térben dekódolható információkat milyen várakozási horizonton szőtte tovább? Ő maga is tisztában volt ez irányú érzékenységével, egy helyütt meg is jegyzi, hogy „[ö]rül az ember, ha egy ítélete később bebizonyosodik. Összehasonlítva sokukkal, jobban tudok olvasni a sorok közt” (145.). Meglepő ugyan, hogy a háborúra történő első reflexió csak 1941. június 16-áról kelteződik, amikor Horvátországnak a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozásáról ad hírt (75.), de ettől kezdve, a Szovjetunióval beállt hadiállapotot követően érdeklődésében mind nagyobb teret kap a harcok kimenetele s ekként Magyarország sorsa. Igyekszik minden információt begyűjteni, az olvasó szinte látja maga előtt, ahogy egy térkép fölé hajolva esténként megpróbálja fogni a budapesti vagy a berlini rádiót, hogy a rádióhíreket ütköztethesse a sajtóban olvasottakkal. Több helyütt is iróniával szól a magyar rádió semmitmondó híreiről, de ugyanígy éles szemmel veszi észre a helyi lapok híreinek ellentmondásait is.

Az alábbiakban a hazai szemszögből releváns megfigyelései közül emelnék ki néhányat (figyelemfelkeltési szándékkal). A katyni tragédiáról ekként emlékezik meg: „az egyik itteni újság főcímében azt olvastam, hogy a németek igen sok lengyelt végeztek ki Szmolenszkhez közel. Annyi biztos, hogy rengeteg (félmillió), orosz fogságba jutott lengyelről nem tudnak [...] ez azt látszik bizonyítani, hogy az oroszok még mindig nem adták fel könnyen gyilkoló módszerüket.” (1943. április 19. – 185.) A teheráni konferencia előestéjét jelentő kairói tanácskozást (1943. november

22.) 1943. december 2-ai bejegyzésében így kommentálja: „Churchill, Roosevelt és a kínai elnök öt napig titokban Kairóban tanácskoztak, úgy látszik, most Iránba mentek, hogy közössé tett kérésüket az atyamester, Sztálin elé terjesszék. Ha most összeülnek, világos lesz, hogy Sztálin mennyire a kezében tartja valamennyit, ha pedig nem megy velük találkozni, akkor az tűnik ki, mennyire megveti őket. És mind a két alternatíva igaz” (238.). Ezt követően 1943. december 14-én ad hírt az előtte már kirajzolódó új kelet-európai status quóról: „Beneš Moszkvában kieszközölte a múlt héten egy 20 évre szóló cseh–orosz egyezményt. Biztos, hogy ez a nagy barátság sem Magyarországnak, sem pedig Lengyelországnak nem válik javára. [Beneš] a múlt heti útjával pedig azt hozta nyilvánosságra, hogy Közép-Európa sorsát Moszkvában intézik. Roosevelt, Churchill ezt vitték ajándékba Teheránba Sztálinnak, s aki most az ajándékból kapni akar, annak Moszkvában kell kilincselnie.” (241.) Közben éles karakterrajzokat vázol a világpolitika formálóiáról, oly stílusban és bennfentes tartalmakkal, ahogy az nyugállományú diplomaták visszaemlékezéseiben megszokott. 1944 január közepén így ír: „A világpolitikában erősödik az orosz térfoglalás. [...] Az oroszok nyilatkoztak is: maguknak követelik az 1939-ben megszállott lengyelországi részt. Természetes ekkor övék lesz Litvánia, a balti államok, Besszarábia, sőt Magyarország egy része is. És a szövetségesek minderre hajlandók.” (249.) Azután február 22-én mindezt tovább gondolja: „Sztálin (általólag) kijelentette, hogy Oroszország nem akar területi gyarapodást más népek kárára. De azt még nem jelentette ki, hogy lemond a többi ország bolsevizálásáról.” (255.) A varsói felkelés alatt megnyilvánuló szovjet passzivitás is szemet szúrt neki: „Ezek a lengyelek mindig elhibázzák. Vagy az oroszok szándékosan késnek?” (1944. augusztus 23. – 336.) Hogy aztán a megvilágosodás erejével vesse papírra az év utolsó napjaiban: „Churchill utolsó moszkvai útja (október) óta nem kétséges, hogy földközi tengeri szabad kézért odaadta Lengyelországot és a felső Balkánt Oroszországnak. [...] Így függ össze a görög és a lengyel ügy.” (1944. december 28. – 401.) A kollektív bűnösség elvéhez és a németek kitelepítésének konszenzusos Potsdamhoz társított tervéhez is van füle, amikor Churchill nyomán már 1944. december 16-án hírt ad a németek kitelepítéséről: a nyugatra tolt Lengyelországból „a németeket majd »kiűzik« a megmaradt Németország területére. [...] lesz hely számukra, mert már úgyis meghalt hat-hét millió német, és még meghal a végső tavaszi és nyári harcok alatt ugyanennyi. Szinte azt mondja: majd én csinálom helyet a kiűzötteknek. Ez a keresztény beszéd!” (394.) 1945 januárjában már felsejlenek előtte a majdani hidegháború körvonalai is: „a szövetségesek között még talán soha nem merült fel annyira az ellentét, mint most.” (1945. január 27. – 432.) S ugyan vitathatatlan, hogy a háború utáni világrend nyertese az Amerikai Egyesült Államok, Hets azt is látja, hogy „lévén az új korok rövidebbek, ezt hamar egy másik kor váltja fel: Idade Asiatica [ázsiai korszak].” (1945. május 17. – 492.)

Talán a felvillantott részek is elegendők ahhoz, hogy igazolják a napló unikális voltát. A naplóból az is kiderül, hogy Hets szenvedélyesen fényképezett, s gyakran mások is felkérték, hogy megörökítse őket. Kérdés, vajon fényképhagyatéka fennmaradt-e? Digitalizálva ismét csak a brazil hétköznapi és a bencés rendtörténet becses kincseként tekinthetnénk ez irányú munkásságára. A kötetet nemcsak személy- és helynévmutató zárja, de a naplóban említett könyvek, folyóiratok, napilapok listája is szerepel, jelezve, hogy Hets Aurelián az idejét kitöltő papi teendői mellett milyen széles merítésben igyekezett művelődni, tájékozódni. A szerkesztő Somorjai Ádámnak bizonyára más, kiadásra érdemes, értékes munkák is lapulnak a tarsolyában, ha Hets naplójának megjelentetése alkalmával egyúttal új sorozatot is indított *A zalaapáti bencés skriptórium kiadványai* címmel. Nagy várakozással tekintünk a sorozat további kötetei elé!

Horváth Gergely Krisztián

Berekméri Árpád Róbert – Nemes Gyula
„BECSÜLETTEL VISELJE!”

Maros-Torda vármegye vitézeinek albuma (1940–1944)

Lector, Marosvásárhely 2020. 140. oldal

Többéves kutatómunka után jelent meg a kötet, amelynek műfaja nehezen meghatározható. Noha a címében szerepel az album megnevezés, a bő illusztrációs anyag ellenére mégsem neveznénk klasszikus értelemben vett képes könyvnek, ugyanakkor a vitézi rend Maros-Torda megyei monográfiájának sem. Leginkább egy alapos bevezetővel és illusztrációs anyaggal ellátott adattárnak minősíthetjük. Ez azonban semmit nem von le értékéből. A forrásadottságok figyelembevételével bátran kijelenthetjük, hogy a szerzőpárosnak – az adattár összeállításával – rendkívüli teljesítménye, hogy összegyűjtötte a teljesen szétzilálódott forrásbázist. Ha tekintetbe vesszük, hogy korábban senki nem próbálkozott a Vitézi Szék történetének vármegyei szintű feldolgozásával, a vállalkozást úttörő munkának nevezhetjük.

A könyv témája Berekméri Árpád Róbert eddigi kutatásaiból adódik, aki hadtörténészként a Horthy-korszak honvédségét, annak katonai elitjét kutatja, ugyancsak helyi szinten. Annak ellenére, hogy a korszak kutatása napjainkban a reneszánszát éli, a Vitézi Szék vizsgálata elhanyagolt területnek számít. Az átlagolvasó számára érthető módon maga az intézmény mibenléte is fejtörést okozhat, mivel pontos körülhatárolása nem egyszerű feladat. Az ellentmondást fokozza, hogy a Vitézi Rend utóbb betiltott szervezet volt, a vitézi címet ma sem lehet használni. Ennek ellenére napjainkban is több ilyen nevű társadalmi szervezet létezik, és újabban ismét vitézi avatásokat rendeznek. Információink szerint a határon túl hivatalosan nem élesztették újjá a szervezetet, azonban több határon túl élő személyt is vitézzé avattak.

A Vitézi Rendet hivatalosan 1920-ban alapították. Célja a rendszer társadalmi alapjának megszilárdítása volt egy országos hálózat létrehozása révén, amelynek tagjai Horthy Miklós kormányzó feltétlen hívei és „bármilyen” célra, akár fegyveres akcióra is felhasználhatók. Emellett a Habsburg restaurációtól való félelem is motiválhatta a létrehozókat. 1921 folyamán IV. Károly kétszer is megkísérelte a visszatérést, aminek megakadályozására alkalmasnak vélhetek egy ilyen szervezetet. A rendbe való belépés együtt járt a vitéz cím odaítélésével, ami ugyancsak fontos szempont lehetett a kormányzó számára, mivel református vallásából adódóan nem gyakorolhatta a főkegyúri jogot, nem adományozhatott nemesi címeket.

A cím odaítélésének alapja az első világháborúban szerzett kitüntetés volt. Pontosan szabályozták, hogy milyen kitüntetés megléte lehetett az előfeltétel, emellett a tagság különböző társadalmi és gazdasági előnyökkel is járt. A legnagyobb vonzerőt a vitézi telek jelentette. A nemesi cím odaítéléséhez hasonlóan a vitézi cím is birtokadománnyal járt, ami általában 15 hold földet jelentett. A korszakban ez egy nagyobb létszámú családnak is biztos megélhetést jelenthetett. A különböző földreformok tapasztalatából okulva a telket nem lehetett felosztani, viszont örökölhető volt a címmel együtt. Így biztosították a szervezet tagjainak feltétlen hűségét.

A Vitézi Rendet hivatalosan rendnek kell minősíteni, azonban közelebb járunk a valósághoz, ha egy konzervatív eszméket is valló, szélsőjobbaldali társadalmi szervezatként határozzuk meg. Azt ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy e jelzők egészen más értelmezésben voltak használatosak a korszakban, mint napjainkban. Napjaink mércéjével az 1930-as évek második felétől kezdődően a korszak kormánypartját is szélsőjobbaldalinak tartjuk, ennek megfelelően a korszakban a rend az uralkodó elitet is soraiban tudó, magas társadalmi presztízzsel rendelkező szélsőjobbaldali egyesület volt. Napjainkra kijelenthető, hogy – ideológiai megfontolásoktól sem mentesen – a korszak egyre inkább az emlékeztetpolitika sarokpontjává válik, és ennek hatása érződik a szakmai kutatások terén is. 2010-et követően a magyarországi közbeszéd egyre

meghatározóbbá válik a határon túli magyar közösségekben is, azonban más előjellel. Míg Magyarországon elsősorban a Horthy-korszak ellentmondásai, utolsó évei kerültek a közbeszéd homlokterébe, addig a határon túli területeken – s ez alól nem kivétel az erdélyi magyarság sem – a korszak a 'kis magyar világgal' egyenlő, amelyre nosztalgiával emlékeznek az azt meg nem élt generációk is. Emiatt egy hasonló tematikájú könyv fogadtatása is teljesen más Erdélyben, mint Magyarországon. A határokon túl elsősorban az ősokról történő emlékezés, az áldozatukért hozott emlékállítás kerül előtérbe. Azzal párhuzamosan, hogy a Horthy-korszak az emlékezetpolitikai diskurzusok kedvelt témájává vált, a Vitézi Rend félkatonai jellege került előtérbe, s ennek mentén polarizálódik a szervezet megítélése is. Tény, hogy létrehozásakor számoltak a katonai jelleggel is, azonban tudomásunk szerint a rend tagjai ebben a formában sosem vettek részt semmilyen fegyveres akcióban.

A téma és a könyv értékelésekor fontos megjegyezni, hogy a Vitézi Rend nagy karriert futott be a román történetírásban is. A román szakirodalom egyértelműen a szervezet félkatonai jellegét hangsúlyozza, s a rendet a magyar revíziós politika egyik titkos szervezetének tartja. Nevéhez több atrocitást kötnek, céljának – több más korszakbeli szervezethez hasonlóan – az észak-erdélyi román lakosság fizikai megsemmisítését tartják.

A kötet két nagy részre tagolható: a bevezető tanulmányokra, valamint az adattárra. Ezt egészíti ki egy alapos képmelléklet, helységnévtár, valamint román és angol nyelvű rezümé. A kötet két bevezető tanulmányt tartalmaz: egy, a Vitézi Rendről szóló összefoglalót (szerzője Nemes Gyula), illetve egy, a Maros-Torda vármegyei vitézi szék 1940–1944 közötti történetét bemutató tanulmányt (szerzője Berekméri Árpád Róbert). Az 1940-es területvisszacsatolást követően Észak-Erdélyben is kiépült a Vitézi Rend, szerepe azonban sok tekintetben különbözött az anyaországban betöltöttől. Az 1940-es évek elejére a Vitéz Rend katonai jellege már háttérbe szorult, így a visszacsatolt területeken elsősorban a szervezet társadalmi jellege került előtérbe. A cím tulajdonosaiban növelte a nemzethez és államhoz való kötődést, illetve egyféle kárptásként éltek meg a kisebbségi korszak vélt vagy valós szenvedéseit.

A kötet kétharmadát kitevő adattár összeállítása önmagában hatalmas munkát jelentett, figyelembe véve, hogy a rend levéltári anyaga teljesen szétszóródott. Így a kiindulási alapot a korszak sajtójában leközölt vitézi avatások névsora, valamint a nevek mellett szereplő településnév jelentette. A szerzők ezt követően a hálóbdamódszer segítségével térképezték fel a még élő tagokat, hozzátartozókat, s gyűjtötték be tőlük egyenként az adatokat, a még meglevő tárgyi emlékeket. Így a kutatómunka végére összeállt a rend helyi történetére vonatkozó komoly digitális dokumentumgyűjtemény, amely fontos adalék lehet további, helytörténeti jellegű kutatásokhoz. A képmelléklet, a szövegben használt fotók száma meglepően nagy, s ezeket sikerült is jó minőségben reprodukálni. Az előtanulmány egyben arra is jó példa, hogy hogyan lehet kevés és szórványos írott forrásból jó és alapos szöveget írni. Hiányként róható fel, hogy a szerzők nem nézték át a vármegyei levéltár iratanyagát. Az iratanyag nagyon töredékes formában maradt fenn, így feltehetőleg csak pár szál irat került volna elő a rendről, de ilyen forrásadottságok mellett adott esetben az is fontos kiegészítésekkel szolgálhatott volna.

A könyv egyik nagy újdonsága, hogy bebizonyítja: a Vitézi Rend – legalábbis a visszacsatolt területeken – telekadományozások nélkül is működött és népszerű volt a magyar lakosság körében. Az eddigi kutatásokban a telek fontosságát hangsúlyozták, ezt tartották az egész szervezet alapjának és legfőbb működtetőjének. A könyv szerint Maros-Torda megyében 1944-ig egyetlen telekadományozásra sem került sor, ám meglátásunk szerint ennek a megállapításnak az oka a forráshiány, mivel más megyékben a Rend nagyobb földmennyiséget kapott, és a IV. zsidótörvény az 5–100 hold közötti „zsidóbirtokokat” vitézi telkek létrehozására rendelt ki. Ennek kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a szerzők csupán tényyszerűen közlik a telekadományok meglétét, és nem térnek ki arra, hogy az nagymértékben lehetett zsidónak minősítettektől vagy a nemzeti-

ségi egyháztól, illetve nemzetiségi egyéntől elvett föld is. Ennek nyomatékosítása azért lett volna fontos, mert 1940-et követően az észak-erdélyi társadalomban a telekadományozás folyamata másképp csapódott le, mint a trianoni területeken. Az a tény ugyanis, hogy a magyar állam egy általa hátrányosan megkülönböztetett – „zsidó” vagy nemzetiségi – csoporttól a magántulajdon figyelmen kívül hagyásával földet sajátít ki és egy általa favorizált csoportnak juttat, a folyamatot összevethetővé teszi az 1921-es román földreformmal, az ennek nyomán meginduló telepítésekkel. Amellett, hogy a telekadományozások újabb társadalmi feszültségek forrásává váltak, a jelenség a magyar állam helyi birtokpolitikájának alapját, a román földreform felülvizsgálatának ideológiáját kérdőjelezi meg. Ezt ugyanis azzal indokolták, hogy a román földreform célja nem a társadalmi szükséglet kielégítése, hanem bizonyos csoportok favorizálása volt. Mindez így együtt rávilágít arra, hogy a birtokpolitika minden korszakban a nemzetállam-építés egyik hatékony eszköze a saját etnikai csoport favorizálása érdekében.

A Vitézi Rendnek a visszacsatolt területeken játszott társadalmi szerepét illetően fontos adalékokkal szolgál a kötet, hangsúlyozva a cím megszerzésével együtt járó társadalmi rangemelkedést, a telek nélkül is járó gazdasági előnyöket, például az állatjuttatást vagy az eszközbeszerzést. Ugyancsak a könyv újdonságai közé tartozik, hogy kimutatja, a címet második világháborús érdeméért is meg lehetett kapni, és ezt a szerzők konkrét esetekkel bizonyítják is. A munka ugyanakkor inkább a rend társadalmi szervezeti jellegét hangsúlyozza, s elhanyagolja a félkatonai vonatkozásokat. A szerzők tényszerűen említést tesznek a vitézekről elvárt ügynevezett nemzetvédelmi szolgálatról, de megelégszenek azzal, hogy ez csak propagandacélokat szolgált, és nem volt jelentősége. A megállapítás feltehetőleg igaz abban a tekintetben, hogy a hasonló ténykedések nem voltak hatékonyak. Nemzetvédelmi szolgálaton a vitézek azon feladatát értették, hogy figyelemmel kísérik környezetük történéseit, jelzik a hatóságoknak a politikailag megbízhatatlanokat, rémhírtérjesztőket, bujtogatókat, akik „különösen” a nemzetiségi lakosság soraiban fordulhattak elő. Minderről jelentést kellett tenniük a csendőri szerveknek. Egy névtelen feljelentés vagy egyéni bosszú – főleg, ha az egy vitéztől származott – elégséges lehetett, hogy a nemzetiségi lakost meghurcolják, internálják vagy akár elrendeljék az országból történő kiutasítását. Ezen megfigyelések nem voltak alaposak, s inkább csak a meglévő személyi konfliktusokat mélyítették, illetve társadalmi feszültségeket generáltak vagy erősítettek fel, a társadalmi feszültségek gerjesztésére, a vitézi címből fakadó tekintéllyel való visszaélésre azonban alkalmasak voltak. Azzal, hogy elmaradt ezen tényezők hangsúlyozása, továbbra is nehéz megérteni, hogy a román történetírásban – és részben a román közvéleményben is – miért annyira negatív az 1940–1944 közötti időszak megítélése, és miért tekintenek a „vitézekre” terrorista csoportosulásként.

Összegezve: a kötetet fontos és jelentős szakmai munkaként tarthatjuk számon, ugyanis hozzájárul a Horthy-korszak, szűkebben a ’kis magyar világ’ időszakának jobb megismeréséhez. Árnyaltabb bemutatásához azonban sajnos nem igazán.

Sáráncsi Tamás

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bálint Csanád az MTA rendes tagja, professor emeritus

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest

Csatári Bence PhD, tudományos kutató

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest

Csibi Norbert PhD, egyetemi adjunktus

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Csorba László az MTA doktora, egyetemi tanár

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Erdődy Gábor az MTA doktora, egyetemi tanár

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Hatos Pál PhD, tudományos főmunkatárs

NKE Közép-Európai Kutatóintézet, Budapest

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató

Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Kökényesi Zsolt PhD, tudományos munkatárs

MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest

Sárándi Tamás muzeológus

Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely

Somogyi Szilvia doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs
MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport, Budapest

Szabados János PhD, tudományos segédmunkatárs
MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Eötvös Loránd Kutatói
Hálózat, Szeged

Szokola László PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Ugry Bálint doktorjelölt, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest

Vörös Boldizsár kandidátus, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Csanád Bálint*: On the Theses of „Double Conquest”693
- Szilvia Somogyi*: About the Synodal Activities of the Diocese of Esztergom in the Late Middle Ages and its Synodal Book725
- István Kenyeres*: The Beginnings of the Fiscal-Military State in Europe in the First Half of the Sixteenth Century.....761
- János Szabados*: Transylvania under the Rákóczi from the Perspective of the Activities of a Renegade Interpreter and Spy of Buda, Hans Caspar (1630–1660)783
- Gábor Erdődy*: The Different Paths to Modern Nationhood. The Similarities and Differences between the Hungarian and Belgian Evolution 1825–1848/49 811
- Bence Csatári*: The Fall of Communism in Hungary and the Road Leading to It in the History of the National Office of Production (ORI)..... 843

IN MEMORIAM

- András Gergely (1946–2021) (*László Csorba*)..... 883

BOOK REVIEWS

- Kádár Zsófia*: Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században.
A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok (*Bálint Ugyr*) 887
- Tomáš Homola*: Na vzostupe moci. Zahraničná politika Mateja Korvína v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458–1471 (*László Szokola*)889
- Nagy János*: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen (*Zsolt Kökényesi*)891
- Donáth Péter*: Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben.
Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején (*Boldizsár Vörös*) 894

<i>Révész Tamás: Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben</i> (<i>Pál Hatos</i>).....	897
Fazekas Csaba (szerk.): Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927 (Cikkek, interjúk, beszédek) (<i>Norbert Csibi</i>).....	900
Somorjai Ádám (s. a. r., előszó és jegyz.): Hets János Aurelián OSB naplója, 1939–1945 (<i>Gergely Krisztián Horváth</i>)	904
<i>Berekméri Árpád Róbert – Nemes Gyula: „Becsülettel viselje!” Maros-Torda vármegye</i> vitézeinek albuma (1940–1944) (<i>Tamás Sárándi</i>).....	907
AUTHORS OF THIS ISSUE	911